ЛЮБОСЛОВИЕ

ГОДИШНО СПИСАНИЕ ЗА ХУМАНИТАРИСТИКА

№13
2013

тема на броя:
ГЕРОИ И АНТИГЕРОИ

ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ "ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ"

ЛЮБОСЛОВИЕ

№ 13/2013

Тема на броя
ГЕРОИ И АНТИГЕРОИ

Университетско издателство
"Епископ Константин Преславски"

ЛЮБОСЛОВИЕ
Издание на Факултета по хуманитарни науки
Шуменски университет "Епископ Константин Преславски"

Редактор основател:
доц. д-р Николай Димков

Редакционен съвет:
проф. д.и.н. Тотьо Тотев
проф. д.ф.н. Добрин Добрев
проф. д.ф.н. Гражина Шват - Гълъбова
проф. д.ф.н. Ана Димова
проф. д.ф.н. Хана Гладкова
проф. д.ф.н. Ивелина Савова
проф. д.и.н. Иван Карайотов
проф. д.п.н. Румяна Йовева
проф. д.ф.н. Елка Добрева

Редакционна колегия:
доц. д-р Младен Енчев
доц. д-р Марияна Стефанова
гл. ас. д-р Стефан Минков
гл. ас. д-р Снежана Великова
гл. ас. д-р Светлана Неделчева

Коректор:
гл. ас. д-р Снежана Великова

Превод и редакция на резюметата:
гл. ас. д-р Светлана Неделчева

Художник на корицата:
гл. ас. Таня Йорданова

Предпечатна обработка:
Ваня Борисова

© Авторски колектив, 2013
© Университетско издателство "Епископ Константин Преславски", 2013

ISSN 1314-6033

LYUBOSLOVIE
Faculty of Humanities Issue
Konstantin Preslavsky University of Shumen

Founding Editor:
Assoc. Prof. Nikolay Dimkov, PhD

Editorial Board:
Prof. Totyo Totev, Dr Habil.
Prof. Dobrin Dobrev, Dr Habil.
Prof. Gragina Shvat - Galabova, Dr Habil.
Prof. Ana Dimova, Dr Habil.
Prof. Hana Gladkova, Dr Habil.
Prof. Ivelina Savova, Dr Habil.
Prof. Ivan Karayotov, Dr Habil.
Prof. Rumuana Yoveva, Dr Habil.
Prof. Elka Dobreva, Dr Habil.

Editors:
Assoc. Prof. Mladen Enchev, PhD
Assoc. Prof. Mariana Stefanova, PhD
Senior lecturer Stefan Minkov, PhD
Senior lecturer Snezhana Velikova, PhD
Senior lecturer Svetlana Nedelcheva, PhD

Proof-reader:
Senior lecturer Snezhana Velikova, PhD

Abstract Translation and Editing:
Senior lecturer Svetlana Nedelcheva, PhD

Cover Design:
Senior lecturer Tanya Yordanova

Prepress:
Vanya Borisova

© Авторски колектив, 2013
© Университетско издателство "Епископ Константин Преславски", 2013

ISSN 1314-6033

СЪДЪРЖАНИЕ

ГЕРОИ И АНТИГЕРОИ

Стефан Минков	Героите и антигероите в историята	9
Снежана Великова	Да си отгледаш цензор	23
Дечка Чавдарова	Прототип съди автор (случай от българската социалистическа култура)	61
Юрий Проданов	Герои, памет и паметници (Противоположните преминавания на Дунав от Христо Ботев и Стефан Стамболов през 1876 г.)	66

ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ, ЛИНГВИСТИКА, ИСТОРИЯ, МЕТОДИКА НА ОБРАЗОВАНИЕТО

Грета Стоянова	Чьтение книгъ – християнска добродетел и агиографски топос в старобългарската книжнина	75
Страшимир Цанов	Лично и исторично в “Автобиография” на Григор Пърличев	89
Сава Сивриев	Обществото и певецът	110
Николай Димков	Напомняне за Стефан Руневски	139
Иван Йорданов	Печати на изповедника на император Йоан I Цимисхий (969-976), намерени в България	157
Десислава Иванова	„Слънчевото затъмнение” на д-р Франциск Скорина	161
Валентина Шапкина	Бумажная кукла – это игрушка?	169
Румяна Русинова	За устойчивостта на някои диалектни фонетични особености в мезолекта на Опака	173
Венета Янкова	Фолклорът като наследство (към културната памет на българите в Унгария)	180

Красимир Кръстев	Няколко аспекта на паричното обращение в Африка през Средновековието	203
Румен Ваташки	Архимандрит Йоан Николов като наблюдател на четвъртата сесия на Втория Ватикански събор (14.IX – 8.XII.1965 г.)	218

СПОМЕНИ И ДОКУМЕНТИ

Христо Трендафилов	Кръжокът по критика в Шуменския университет: От Касталия до невидимия град Китеж	229

РЕЦЕНЗИИ

Николай Николов	И вложи своята лепта в съкровищницата	244
Надежда Цочева	За пътищата на вярата и знанието	249
Пламен Шуликов	„Гласувам за фойерверките”	256
Александра Багашева	За текстовата лингвистика с разбиране и любов	264
Теменужка Сеизова-Нанкова	Относно учебника Английска морфология – традиционна и когнитивна перспектива	266
Стефан Минков	Сборник, посветен на уважаван учен и любим учител	270
Константин Константинов	Списание, издадено с голям ентусиазъм	274
Галя Йорданова	Ново изследване върху проблемите на християнското изкуство и литургиката	276

CONTENTS

HEROES AND ANTIHEROES

Stefan Minkov	Heroes and antiheroes in history	9
Snezhana Velikova	Bringing up a censor	23
Dechka Chavdarova	A protagonist sues his author (A case from Bulgarian socialist culture)	61
Yuriy Prodanov	Heroes, memory and monuments (Hristo Botev and Stefan Sambolov cross the Danube in opposite directions in 1876)	66

LITERARY THEORY, LINGUISTICS, HISTORY, METHODS OF TEACHING

Greta Stoyanova	Чьтение книгъ – a Christian virtue and hagiographic topos in the Old Bulgarian literature	75
Strashimir Tsanov	The personal – historic relation in Grigor Parlichev's Autobiography	89
Sava Sivriev	Society and the Singer	110
Nikolay Dimkov	Reminiscence of Stefan Runevsky	139
Ivan Yordanov	Stamps of emperor John I Tzimisces's confessor (969-976) found in Bulgaria	157
Desislava Ivanova	"Solar Eclipse" of Dr Frantsisk Skorina	161
Valentina Shapkina	A paper doll – is it a toy?	169
Rumyana Rusinova	On the stability of some fonetical features of the Opaka mesolect	173
Veneta Yankova	The Folklore as Heritage (To the Cultural Memory of the Bulgarians in Hungary	180

Krasimir Krustev	Several aspects of the coin circulation in Black Africa during the Middle Ages	203
Rumen Vatashky	Archimandrite John Nikolov as an Observer of the Fourth Session of the Second Vatican Council (14 September – 8 December 1965)	218

MEMOIRS AND DOCUMENTS

Hristo Trendafilov	Shumen University's club of critique: from Kastalia to the invisible city of Kitezh	229

REVIEWS

Nikolay Nikolov	Contributing one's mite to the Treasury	244
Nadezhda Tsocheva	About the paths of faith and knowledge	249
Plamen Shulikov	"I vote for the fireworks"	256
Alexandra Bagasheva	About the Textlinguistics with understanding and love	264
Temenuzhka Seizova-Nankova	On the textbook English Morphology – Traditional and Cognitive Perspective	266
Stefan Minkov	Collected papers, dedicated to a respected scientist and a beloved teacher	270
Konstantin Konstantinov	A journal published with great enthusiasm	274
Galya Yordanova	A new study on the problems of Christian art and liturgy	276

ГЕРОИ И АНТИГЕРОИ

ГЕРОИТЕ И АНТИГЕРОИТЕ В ИСТОРИЯТА

Стефан Минков

HEROES AND ANTIHEROES IN HISTORY

Stefan Minkov

Summary: The historical development of humankind offers many examples of heroes and anti-heroes. Turning a person into a hero and the historical definition of a person as an anti-hero (traitor) are related to the attitude of societies towards a specific historical fact or event. It is also dictated by the need to point out examples to imitate and their antipodes. This article presents historical examples of transformations of a hero into a traitor within social ideas (Marshal Petain), of how a historical person initially identified as a traitor actually turns out to be a hero (Staufenberg), of the creation of false heroes that the author identifies as "the case of Achilles". This article also provides examples of unquestionable heroism (Stefan Tcherkezov, Plamen Petkov) and unquestionable antiheroism (Nenko Terziiski). Simultaneously, in history there have been conflicting personalities whose place has been defined in relation to the ideas dominant in a society (G. Dimitrov), or in relation to the level of development of historical research (father Krastyo). Heroism is a product of mythologization, but is required as an example and a historical base. For heroes can only exist if there are antiheroes.

Key words: hero, traitor, antihero, history, society, memory, myth

I. Героите и антигероите в историята

В историческото развитие на човечеството по-често се наблюдават *преломни епохи* и *преходи*, които не само фокусират интереса на историците, но и създават условия на историческата сцена да изпъкнат полярни в своите разбирания и действия играчи/актьори/марионетки/позьори. Понякога те придобиват или си присвояват статута на *герои*; в *спомена* често някои от тях остават като *антигерои/предатели/демони на злото*, а други се изгубват в лабиринта от процеси, факти и събития, оставяйки незначителна диря въпреки

значителните претенции, които предявяват да останат в *Историята*. Неведом е споменът – понякога героите стават антигерои, а понякога се случва обратното. Неизвестни в своето време хора придобиват историческа харизма, а харизматични фигури се *изгубват* с течение на времето във *Времето.*

Сложността на историческата интерпретация се дължи на обстоятелството, че не винаги могат да бъдат дадени еднозначни отговори и дори често липсват такива. Един от „вечните" въпроси на хуманитаристиката е *Кой твори историята?* Народът често е остракиран от ролята на двигател на историческите процеси и напуска [може би заслужено] историческата сцена, заместван от силна или случайно наложила се личност, определяна с безличното словосъчетание *субективен фактор.* В други случаи историята се *обективизира*, а ролята на личността се определя като конюнктурна, определена или предопределена от процесите, развиващи се в обществото *Истината е винаги по средата* – познат мотив, който показва често срещано *бягство от отговорност* при изказването на собствено мнение или конформизъм в науката (понякога, естествено, това е най-близката до действителността констатация). За да не изпадна в тази ситуация, ще си позволя да изкажа твърдението, че не малките камъчета обръщат историческата кола (разбирай хода на историята); нужна е воля, смелост и сила, а понякога е достатъчно подходящо обществено (класово, съсловно) положение, за да се създадат нужните условия една личност да изпъкне в конкретна историческа ситуация. Необходим е и конфликт.

Човекът като субект, творящ история, е обект на историческото познание. Един не много популярен лозунг от т. нар. социалистическо минало, представен в популярен игрален филм[1], в който се иронизира *дълбокомъдрието* на фрази, нямащи много общо с действителността, гласи: *Субективният фактор е не само обект, но и субект на управлението.* В историческите ситуации личността е едновременно и обект, и субект, т.е. оказва и изпитва влияние, намира се под въздействието на редица фактори и сама създава действителност или условия за промяна на действителността. Понякога *Човекът* остава в документите като „герой на своето време", често – като антигерой, а най-често – с малката диря, закодирана в името му, без визуализиран образ и без свидетелства за конкретно участие в конкретно събитие. Винаги, когато чета например списъци с хора, загинали през някоя от многобройните войни, водени от българската държава, у мен се зараждат трудно описуеми емоции. Зад поредицата от хиляди имена прозират реално случили се съдби, животи, прекъснати насилствено в разцвета на силите им, загубата на потенциални поколения, загубата на стотици бъдещи творци, работници, добри и лоши хора, герои и антигерои. Зад всяко име се крие съдба, която *Ние* никога няма да узнаем, крие се живот със своите страсти, с човешки добродетели и недостатъци. Изследователят няма как да разбере, т.е. да знае кой е загинал като герой, спасявайки например боен другар, кой губи

[1] Става дума за филма „Баш майсторът – фермер".

живота си случайно или напускайки страхливо бойното поле. *Историята*, това е сбор от милиарди съдби на хора, живели преди нас, за които нищо не знаем или имаме единствено фрагментарни сведения. В аналите са запазени имената на малка част от тези хора и то не винаги на най-заслужилите.

Когато мислим или пишем за героите и антигероите в историята, е необходимо да конкретизираме тези понятия. Героят е възвишена и много често трагична фигура, която служи за пример и морален коректив за съвременниците на историческото събитие (по-рядко) и за бъдещите поколения (чрез формираните за тях митове, т.е. чрез целенасочено изграждания в обществата техен образ). Това изключва правилността на популярни твърдения, *че герой се става случайно*, че *ако героите имаха време да мислят, нямаше да има героизъм* (П. Устинов) и че *геройството е една от най-кратко практикуваните професии* (Уил Роджърс). Героизмът трябва да се разглежда като волево действие, осъзната необходимост да подлагаш на риск собствения живот за благото на индивид, група или на обществото като цяло. Героят може да извършва героична постъпка (Александър Матросов) или с цялото си поведение да служи за пример (Васил Левски). По различни причини обществата понякога инициират създаването на герои, които могат да бъдат определени като *фалшиви герои – сътворяват* биография на историческа личност, която да обслужи определена пропагандна (политическа или идеологическа) кауза. Необходимо е да се добави, че личните качества и гениалността, колкото и неопределена да е тя като понятие, не са причина една личност да бъде определена като героична. Има и други примери – исторически фигури, проявили се като герои в определени ситуации, по-късно са дегероизирани, т.е. демитологизирани. Видно е, че най-чистата форма на героизма е свързана със смъртта и с времето, което *проверява* действията и свързаните с тях резултати.

В настоящата публикация ще бъдат представени примери как обществото си *представя* героите, съответно и техните антиподи. Понякога героите се превръщат в предатели, т.е. изменят на обществените очаквания – не винаги причина за това са промените на личността, на страх, безволие и т.н. Просто се наблюдава разминаване във възгледите за добро и зло, не в абстрактния или философския смисъл на тези понятия, а в конкретния, събитийния. Реагирайки според собствените си възгледи, *дотогавашните герои* предизвикват следствия, които са неприемливи за обществата (или за пропагандираните техни ценности). Това ги сваля от пиедестала на героичността и завинаги ги поставя в *Историята* в списъка на антигероите. *Последното впечатление в исторически контекст е най-трайното.* Маршал Петен е типичният пример – герой от Първата световна война, „спасител на Франция", „гениален стратег" - в годините на нацистката окупация той счита, че спасява своя народ, сътрудничейки с окупаторите. Превръща се в национален предател и остава такъв.

Противоположна роля е отредена на други исторически фигури, които, считани за предатели, по-късно придобиват аурата на герои, засилена

от неоснователните обвинения, отправяни към тях. Примерът: Клаус Шенк, граф фон Щауфенберг, определян от хитлеровата пропаганда след атентата от 20 юли 1944 г. като национален предател, след края на Втората световна война продължава да е противоречива фигура, за да бъде определян днес като един от героите на своето време, един от малцината, изправили се в защита на нацията и държавата.

Други исторически фигури още носят „клеймото" на предателството, а постепенното им „изчистване" среща упорита съпротива сред „традиционалистите". Поп Кръстьо е една от тези фигури – демонизиран, зачеркнат „завинаги" от пантеона на борците за свобода, той „възкръсва" в последните десетилетия, когато става ясно, че не е предал Левски. В българската историография обаче продължават да битуват мнения, че именно той е виновен за залавянето и гибелта на Апостола на свободата. Действията на други исторически личности имат коренно противоположно тълкуване и интерпретация. Например Георги Димитров остава за едни „героят от Лайпциг" и „антифашистът", а за други той е „марионетката на Сталин в България", прокарващ политиката за създаването на „македонска нация". Това е синтезирано представяне на две исторически фигури, чието място в историята ще бъде между „Осанна!" и „Разпни го!" още дълго време.

Историята претендира за монопол върху тълкуването на миналото; тя е науката, която издирва, систематизира, анализира и интерпретира фактите. Независимо обаче от тези интерпретации миналото е това, което се е случило, а не такова, каквото е представено. *Историята* конструира представа за миналото, а не самото минало. В тази представа поп Кръстьо е антигерой или герой, създаден и моделиран от историци, поети, писатели, политици. Човекът от плът и кръв е трансформиран в образ, независимо дали положителен, или отрицателен, деформиран от крайните оценки или „обективизиран" от опитите да бъде поставен в „контекста на епохата". *Историята* никога не може да разполага с всички необходими факти, за да изгради действителния образ на обекта на изследване (дали това е необходимо е друг въпрос). Поради тази причина тя остава единствено *разказ* за миналото, свързан с нуждите на съвремието. Ето защо историята често се пренаписва – просто всяко поколение има нужда от нови интерпретации. Героите могат да станат антигерои и обратното. Но обществата имат нужда и от постоянни величини – образци за подражание, темели, постаменти, примери – и като антитеза – врагове, душмани, демони на злото. Героят е свързан с предателя. И двамата са необходими, за да изпъкне първия, за да загине и да остане безспорен образ. Защото оживелият герой може да се превърне в антигерой, може да вземе спорни решения, които ще го поставят в категорията на *спорните исторически личности* или поне да се обезличи от *Времето*, което изисква действия. *Времето лекува, но и обезличава*. Именно *конкретната ситуация* изгражда герои и предатели; тя утвърждава или зачерква целия дотогавашен живот на отделната личност и създава *Образа*.

II. Историческите примери

Героят, който се превърна в предател. Маршал Анри-Филип Петен

Маршал Петен – символ на колаборационизъм[2], сътрудничил с нацистите през Втората световна война и с това останал в историческите анали като национален предател. Той „заплаща" своите грехове след края на войната, но над неговия исторически образ продължава да тегне дамгата на предателството. Толкова безспорно отрицателна историческа фигура ли е той?

Роден е на 24 април 1856 г. в малко селце в северна Франция. Майка му умира скоро след като ражда последното от петте си деца; тогава малкият Анри-Филип, бъдещия маршал, е едва на една годинка. Военната кариера се оказва една от малкото възможности той да се откъсне от тежкия земеделски труд и да получи обществено признание. Привърженик на отбранителната стратегия, Петен разгръща своя талант в годините на Първата световна война[3]. Получил генерални пагони след началото на войната, той е назначен за командир на пехотна дивизия, дислоцирана в северна Франция. По-късно, през 1916 г., става популярен като един от «героите при Вердюн». В най-тежките сражения през войната, когато за няколко месеца загиват повече от милион войници и офицери от противостоящите армии, като командващ френската втора армия Анри-Филип Петен се проявява като решителен и способен военачалник[4]. По-късно, през 1917 г., генерал Петен успява, съчетавайки репресиите с мерки за подобряването на условията на живот на войниците, да пресече т. нар. колективно неподчинение в армията и да затегне дисциплината[5].

В междувоенния период участва в сражения срещу мароканските бунтовници, заема различни длъжности във френската армия, а през 1934 г. е назначен за министър на войната. През 1939 г., в навечерието на Втората световна

---

[2] Норман Дейвис отбелязва, че колаборационизмът не би трябвало да се разглежда едностранчиво. Според него той се усложнява от три фактора – може да бъде както колективна, така и индивидуална дейност, колаборационистите също могат да се разглеждат като категория „жертви", които правят възможното да спасят себе си и семействата си. Ако колаборационизмът трябва да се съди, то това трябва да става по стандарти, приложими за всички (вж. **Дейвис, Н.** Европа във война 1939-1945. В. Търново, 2007, с. 346-347). Ако свържем тези разсъждения със „случая Петен" бихме могли да определим ролята на маршала в историята (и политиката) като „необходимата жертва". Освен това разсъжденията на Дейвис би трябвало да се допълнят в смисъл, че в определени случаи „жертвата" приема ролята на колаборационист за „благото на нацията и държавата", т.е. в стремежа да спаси не само себе си и своето семейство, а цяла общност.

[3] World War I. Vol. II. Biographies. Ed. T. Pendergast, S. Pendergast. 2002, p. 126-128.

[4] **Стивънсън, Д.** История на Първата световна война. С., 2008, с. 249. [Stivunsun, D. Istoriya na purvata svetovna voyna. S.,2008, s.249.]

[5] Мировые войны XX века. Книга 1. Первая мировая война. Исторический очерк. М., 2002, с. 316. [Mirovye voyny XX veka. Kniga 1. Pervaya mirovaya voyna. Istoricheskiy ocherk. M., 2002, s. 316.]

война, е назначен за посланик в Испания при правителството на Франсиско Франко. Към този момент маршал Петен се издига до върховете на френското общество, но по-важен е върхът на популярността, която достига. Във Франция е считан за национален герой, за символ на френските военни победи и на френския военен гений. Той се завръща в родината си през 1940 г. и е назначен за вицепремиер. В навечерието на нацистката инвазия неговата роля е ясна – героят трябвало да вдъхне увереност на френската нация в предстоящия сблъсък с Германия. Вече на преклонна възраст (към този момент маршал Петен е на 84 години), старият герой става заложник на обстоятелствата и на 16 юни 1940 г. подписва договор за капитулацията на Франция. В този момент той действа в унисон с настроенията на голяма част от френската нация, желаеща примирие и избягване на ужасите на една продължителна война[6]. Споменът за Първата световна война е все още жив ...

Като глава на колаборационисткото правителство, установено в курортното градче Виши, той носи отговорност не само за експлоатацията на ресурсите на държавата, но също така съдейства в борбата срещу френската съпротива, за екстернирането на евреите в лагерите на смъртта, за изпращането на френски работници в Германия. По-късно Петен твърди, че това е бил единственият начин да бъде спасена Франция и френския народ[7]. С режима на Виши се свързват и редица действия и позиции, които не могат да получат еднозначна оценка с оглед на съюзническите отношения с нацистка Германия: отхвърлянето на традиционния парламентаризъм, организацията на бягството на френски военнопленници в *свободната зона* и най-сетне, с негласната благословия на Петен френските контингенти в Северна Африка се предават през 1942 г. на съюзническите войски.

В края на войната маршал Петен е в Швейцария, но се завръща в родината, за да бъде съден, защото е убеден в своята невинност. Издадена му е смъртна присъда, която новият френски лидер ген. Шарл дьо Гол заменя с доживотен затвор. Герой от Първата световна война, маршал Анри-Филип Петен умира в затвора на 23 юли 1951 г., заклеймен като национален предател. Малко преди смъртта си той искрено вярва, че не е предател и се надява да бъде амнистиран[8]. Личната трагедия на този бивш герой е показателна за превратността на съдбата и за относителността на критериите за оценка на действията на историческата личност.

Какви са причините за тази личностна трансформация и съществувала ли е въобще такава? Оказва ли възрастта влияние върху начина на мислене и действие на маршал Петен? Действително ли е бил убеден, че чрез действията си в годините на войната той спасява Франция и своя народ? И още един важен въпрос – действително ли маршалът може да бъде определен като герой в Първата

[6] http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/marshal_peten_v_tupike_istorii.html

[7] World War I. Vol. II. Biographies..., p. 130.

[8] http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/marshal_peten_v_tupike_istorii.html

и като предател във Втората световна война? Съществува ли мимикрия или ситуацията определя действията и оттам – *Образа* на историческата личност? Това са въпроси, на които нямам за цел да давам отговор. Поставянето им би трябвало да предизвика размисли, а насоката, която те ще поемат зависи изцяло от субективната преценка на читателя.

Предателят, който всъщност е герой. Клаус фон Щауфенберг

На 20 юли 1944 г. в главната квартира на Хитлер е насрочено заседание, на което трябвало да се обсъди обстановката по фронтовете на Втората световна война. В хода на заседанието избухва бомба, загиват четирима души, седемнадесет са ранени, но Хитлер, главната мишена на атентаторите, се отървава почти невредим. Бомбата е поставена от полковник Клаус фон Щауфенберг, член на нелегална група в германската армия. Междувременно е задействан план, според който заговорниците трябвало да овладеят и задържат властта в Германия и да предприемат мерки за подписването на сепаративен мир с държавите от Антихитлеристката коалиция. Оцеляването на Хитлер обаче компрометира цялата операция; следват серия от арести и екзекуции на организаторите и участниците в плана за свалянето на нацисткия режим.

Атентатът срещу Хитлер, извършен в сърцето на нацистката управленска машина през юли 1944 г., е най-мащабният опит диктаторът да бъде физически ликвидиран и Германия да избегне задаващата се катастрофа. Не бива да се забравя, че сред силите, бъдещи победители, съществува като възможна алтернатива ликвидирането на германската държавност. Опитът да бъде убит Хитлер е опит да бъде спасена Германия, доколкото това е възможно през 1944 г. Срещу заговорниците били проведени серия от съдебни процеси, които освен „доказване на виновността" им, целят да демонстрират верността на немския народ към неговия фюрер. Щауфенберг и неговите съмишленици са дискредитирани като предатели. Много от тях получават възможност да се самоубият, други са обесени или разстреляни. Нацистката терористична машина ликвидира няколко хиляди заговорника или „заподозрени": истински „лов на вещици", целящ да пресече зараждащата се съпротива срещу нацисткия режим. Пропагандната машина разгръща кампания за дискредитирането на заговорниците, които в този решителен за Германия момент „рушат" националното единство и с това „съдействат" на враговете да спечелят войната. Тук ще използвам определението за предателство по време на война, дадено от Норман Дейвис, което според него е лесно да бъде формулирано: *всяко действие, което предава интересите на собствената ти страна или което помага на врага*[9]. Според тази дефиниция действията на Щауфенберг и неговите съратници безсъмнено трябва да бъдат определени като предателски,

[9] **Дейвис, Н.** Европа във война 1939-1945. В. Търново, 2007, с. 384. [Deyvis, N. Evropa vuv voyna 1939-1945. V. Turnovo, 2007, s. 384.]

доколкото германската държава се олицетворява от нейните управници. Ако вместо понятието *страна* Н. Дейвис беше използвал *нация* или *народ*, определянето на атентата като предателски или героичен акт би било възможно след изследване и разкриване на интересите на германската нация в нейната цялост. След края на войната действията на Щауфенберг и неговите съратници продължават да се тълкуват неоднозначно, а определянето им като герои или предатели десетилетия наред показва различните визии в германските общества (източно и западногерманско) към описаните по-горе събития.

Клаус фон Щауфенберг е роден през 1907 г. Той е представител на стар аристократичен род от Южна Германия, традиционно свързван с кралската фамилия във Вюртенберг. Според свидетелствата на всички, които са го познавали, той притежавал рядка красота и отлично телосложение, блестящ ум и разсъдливост. Увличал се от различни видове спорт, особено конна езда, интересувал се от изкуство и литература[10]. През 1926 г. постъпва на служба в армията като кадет-офицер в 17-и Бамбергски кавалерийски полк, а през 1936 г. постъпва във военната академия в Берлин. По това време Щауфенберг не е сред противниците на националсоциалистическия режим, не се нарежда и сред ентусиазираните му поддръжници.

В годините на Втората световна война участва във военните действия в Полша и Франция, както и в северноафриканската кампания на Вермахта, където губи едното си око и дясната си ръка. Възможността му за достъп до Хитлер и участието му в подготовката на плана „Валкирия", който касае преминаването на управлението към щаба на сухопътните войски от резерва в случай на безредици, трябвало да бъдат използвани от заговорниците за завземането на властта след евентуалния успех на атентата. Тези обстоятелства отреждат на Щауфенберг основна роля в ликвидирането на фюрера. По думите на Гизевиус *Щауфенберг не искал Хитлер да увлече в гроба със себе си цялата армия. Бидейки военен до мозъка на костите си, той смята, че да спаси армията означава да спаси родината си*[11]. Той и неговите съмишленици са определяни като „хора на честта"[12]; повечето са от потомствени военни родове, консерватори, към делото са привлечени и разкаяли се дейци на нацистката партия.

Историческите поуки от атентата и ролята на Клаус фон Щауфенберг в него могат да бъдат различни и многопластови. Първият въпрос, изникващ в съзнанието ми, е кой е герой и кой предател – този, който с бездействието си позволява съществуването на една по същество терористична държава или

---

[10] **Ширер, У.** Крах нацисткой империи. Смоленск, 1999, с. 584. [Shirer, U. Krakh nacistkoy imperii. Smolensk, 1999, s. 584.]

[11] Цит. по: **Деларю, Ж.** История Гестапо. Смоленск, 1993, с. 419. [Delaryu, Zh. Istoriya Gestapo. Smolensk, 1993,s. 419.]

[12] **Грюнберг, К.** Адольф Гитлер. Биография фюрера. СС – черная гвардия Гитлера. М., 1995, с. 181. [Gryunberg, K. Adolf Gitler. Biografiya fyurera. SS – chernaya gvardiya Gitlera. M., 1995, s.181.]

с действията си я легитимира и стабилизира, или този, който се опитва да я промени или разруши? Отговорът на този въпрос що се касае до нацистка Германия е лесен, но ако се пренесе в други епохи и по отношение на други държави придобива съвсем различно съдържание.

Днес наричаме българите, борили се за национално освобождение в епохата на Възраждането, герои, а на различни форуми хора, използвали подобна характеристика, наричат например кюрдите, стремящи се към формиране на своя държава, терористи. Още по-очевидно в това отношение е определянето на борците за свободен Ирак и Афганистан като терористи. Единствено методите на борба ли са определящи за квалификациите, които се използват? Защото и кюрдите, и борещите се в Ирак и Афганистан, и в Чечня и т.н. водят (или са водили) и партизанска война срещу нашественици и/или окупатори. Български революционни организации също използват и „революционния терор" като средство в своята борба. Може би определяща е каузата? Не е, защото една и съща кауза като създаването на собствена държава, което преминава през разрушаването на „другата", „чуждата" държава, се приема като справедлива или несправедлива, а борците за нея в зависимост от позицията се определят като терористи или борци за свобода. От дистанцията на времето революционерите във Франция през 1789 г. са определяни като герои, а тези в Русия през 1917 г. като разрушаващи легитимната държавност и обслужващи чужди интереси в условията на Първата световна война, когато единството на нацията е необходимо за победата. Войниците, участващи през 1918 г. във войнишкото въстание, преди 1989 г. бяха определяни като герои, а днес често се определят като предатели, рушащи целостта на фронта и допринасящи за това България да претърпи втора национална катастрофа. Както героите, така и предателите се създават от обществените настроения, от пропагандата и средствата за „масова" (колко сполучлив термин!) информация. Те формират визията за *„масов героизъм"* (например българските войници през балканската война) и *„масово предателство"* (вероятно част от същите тези войници по време на войнишкото въстание). По-горе писах, че настоящата публикация ще зададе повече въпроси, отколкото ще даде отговори.

Щауфенберг през 1944 или през 2013 г. – предателят се превръща в герой, но както той, така и неговите действия не се променят – променени са представите за тях и създаването/използването на тези представи в това, което днес наричаме публично пространство.

За едни герой, за други – предател/антигерой. Г. Димитров

Георги Димитров е популярна историческа личност и тази популярност надхвърля границите на България. Роден през 1882 г. в с. Ковачевци той от ранна възраст изкарва прехраната си с труд. През 1902 г. става член на БРСДП, като постепенно се ориентира към тесните социалисти, ръководени от Димитър Благоев. През есента на 1913 г. става депутат в XVI обикновено народно

събрание и оттук насетне политическата му кариера е във възход, въпреки превратностите, с които съдбата го сюрпризира. След края на Първата световна война е един от организаторите на Транспортната стачка, а по-късно е радетел за болшивизацията на БРП. Възприема безрезервно политиката на Съветска Русия по балканските национални проблеми, а през 1923 г. е един от ръководителите на организираното от Коминтерна Септемврийско въстание. След разгрома на въстанието емигрира в Югославия и оттам се прехвърля в Австрия.

Като един от активистите на Комунистическия интернационал Димитров разгръща активна организационна дейност; сътрудничи активно на съветските тайни служби. През пролетта на 1933 г. е арестуван от нацистите във връзка с подпалването на Райхстага и е съден в т. нар. Лайпцигски процес. Според неговите апологети той защитава блестящо невинността си. Именно този процес води до нарастването на неговата популярност не само сред комунистите, но и в редиците на работническото и антифашисткото движения. Дълго време Г. Димитров е ръководител на Коминтерна и като такъв, един от близките сътрудници на Сталиновата пропагандна машина. След 9 септември 1944 г. се завръща в България и от ноември 1946 г. до смъртта си е министър-председател, като оглавява и БРП (к). Умира през 1949 г. в санаториум в близост до Москва. Съществува хипотеза, че смъртта му е насилствена, по указание на другаря Сталин.

Георги Димитров е една от най-спорните фигури в българската история. Милен Семков го определя като *пионка в ръцете на Сталин*[13]. Той е пример как една недостойна личност, имитатор и марионетка е издигната от обстоятелствата и има значителна историческа роля; в определен период е считана за герой, лежала е балсамирана в мавзолей, боготворена е от поколения българи. За Г. Димитров в най-пълна степен важи максимата, че герой се става случайно. Герой, който е навредил на собствената си държава и народ толкова много, колкото малко хора преди него са успели. Той остава и днес в съзнанието на много българи като „героят от Лайпциг", „вождът и учителят", „борецът против фашизма и капитализма". Каква ирония (*Историята* често погажда номера на участниците в нея и на интерпретиращите я) – учените, които са участвали в героизирането на една историческа фигура, в други времена участват в нейното дегероизиране. Тези, които творят митове са принудени по-късно да ги разрушават.

Герой или предател. Поп Кръстьо

Той биде предаден, и от един поп!
Тоя мръсен червяк, тоя низък роб,
тоз позор за Бога, туй пятно на храма
Дякона погуби чрез черна измама!

[13] http://e-vestnik.bg/6605

Тоз човек безстиден със ниско чело,
пратен на земята не се знай защо,
тоз издайник грозен и божий служител,
който тая титла без срам бе похитил,
на кого устата, пълни с яд и злост,
изрекоха подло: "Фанете тогоз!"
На кого ръката не благослови,
а издайство свърши, и гръм не строши я,
и чието име не ще спомена
от страх мойта песен да не оскверна,
и кого родила една майка луда,
който равен в адът има само Юда
фърли в плач и жалост цял народ тогаз!
И тоз човек йоще живей между нас!

Иван Вазов „Левски" („Епопея на забравените")[14]

Създаването на образа на предателя в народната памет е дело не толкова на историци, които не притежават необходимия заряд на писаното слово (последното дори е недопустимо с оглед на претенциите за научност, които имат историческите текстове), колкото на друга категория творци – писатели, художници, поети. Историците могат единствено да потвърдят или отхвърлят чрез факти историческата роля на определена личност. Именно това е и причината, че днес в публичното пространство по-популярни са интерпретациите на историята, които са дело на хора като Стефан Цанев („Български хроники") или Божидар Димитров, които притежават достъпен и атрактивен език, публичен имидж (не смея в случая да използвам думата авторитет), изграден от медиите, и са склонни да отговорят на обществените очаквания и на стремежите да се откриват „сензации". Повечето хора не се нуждаят от полутонове, не се интересуват от истината, а искат историята да бъде представена в „черно" и „бяло", да бъдат посочени героите и предателите, пък дори и те да са *измислени*.

Клеймото на предателството е поставено върху поп Кръстьо Никифоров. При формирането на този мит ключова роля има Иван Вазов, като една от причините е, че героят Левски се нуждае от своя предател. Народният поет го посочва, въпреки че не споменава името му, за да не оскверни, както самият той се изразява, своята песен. Захари Стоянов също подхваща рефрена за предателството на поп Кръстьо. В типичния си стил той посочва *две главни причини...подбудили най-много светиня му да вземе образа на Юда*. Първата, *за да отхвърли той въжето от врата си* и втората - з*латният телец*[15].

---

[14] http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=14&WorkID=909&Level=2

[15] **Стоянов, З.** Васил Левски. Четите в България. Христо Ботйов. С., 1980, с. 75. [Stoyanov, Z. Vasil Levski. Chetite v Bulgariya. Khristo Botev. S., 1980, s.75.]

Още Стоян Заимов изказва съмнения относно предателската роля на поп Кръстьо. В своята книга за Васил Левски, в бележка под линия той пише: *Съзаклятниците ловчански, а край тях и всички ловчанци, вярват, че поп Кръстьо е предал Левски на турските власти. Мотивите на предметното предателство, по тяхному, били: а) за да запази себе си, предал Левски; б) за да икономиса за себе си 35 000 гроша комитетски пари; в) за да вземе още 25 000 гроша от хазната като възнаграждение за предателство. По-нашему, гореизложените мотиви за предателство са слаби, затова и напълно не вярваме на приятелите си ловчански, че същинският предател на Левски е поп Кръстьо*[16].

Спорът за предателството се пренася на страниците на българските исторически изследвания и десетилетия наред спомага за академичните кариери на редица историци. Според Иван Стоянов няма нито едно категорично документално свидетелство, че Дяконът е заловен в следствие на предателство[17]. Клеймото обаче е поставено и един човек, който би могъл да е в пантеона на героите на българското освободително движение, е заклеймен като предател. Една историческа истина е подменена.

Безспорните герои. Стефан Черкезов. Пламен Петков

В отделни житейски ситуации обикновени хора се изявяват като герои, спасявайки човешки живот или животи. Отдавайки живота си за други, често непознати хора, те извършват върховна саможертва. Тази саможертва ги прави безспорни герои, които дори и политическата класа не смее да монополизира и използва за собствени цели (дори да се случи подобно използване, то или предизвиква обществено недоволство, или се изгубва пред величието на извършената саможертва).

На 15 август 1963 г. д-р Стефан Черкезов спасява 47 души от запален автобус и по-късно умира от получените изгаряния. Петдесет години по-късно, през 2012 г., в Англия Пламен Петков спасява от удавяне пет годишно момиченце, загивайки във водите на Атлантическия океан. За съжаление подвигът на тези герои е запомнян за кратко време (понякога обществото си спомня за тях по някакъв повод и в последствие отново ги забравя); интересът към тях бавно (или бързо) утихва, заменен от ежедневните проблеми. Това е поредното доказателство, че *Споменът* има утилитарна насоченост, а не цел да утвърждава общочовешки добродетели. И отново въпрос – доколко спомените са свързани със съпреживяването на чуждата трагедия, с ценностите, които едно общество прокламира; доколко те са продукт и функция на медиите? Отношението към *нашите герои* е отношение към самите себе си, към живота, който живеем и към който се стремим.

---

[16] **Заимов, Ст.** Васил Левски дяконът. Кратка биография, написана по повод откривание паметника. С., 1897, с. 166. [Zaimov, St. Vasil Levski dyakonut. Kratka biografiya, napisana po povod otkrivane na pametnika. S., 1897, s.166.]

[17] http://marica.bg/show.php?id=97867

Безспорният антигерой. Ненко Терзийски от с. Балдево

Херострат подпалва през 356 г. пр. Хр. храма на Артемида в Ефес, едно от седемте чудеса на света през Античността, за да остане името му в историята. Въпреки че е издаден декрет, под страх от смъртно наказание да не се споменава името на подпалвача, то се запазва в историческите анали. Ненко Терзийски от с. Балдево не е искал да остави името си в историята, дори точно обратното, той вероятно не е искал никой да узнае за срещата му с каймакамина, на която издава плановете на българските революционни дейци да повдигнат въстание. Ненко е извършил това предателство или от страх, по-малко вероятно от лоялност към властта, но най-вероятно – да не се наруши рахатлъка – неговия и на раята. Името му също остава в историята.

Фалшивият героизъм. Казусът „Ахил"

Музо, възпей оня гибелен гняв на Ахила Пелеев,
който донесе безбройни беди на войските ахейски,
прати в подземното царство душите на много герои,
тях пък самите предаде за плячка на стръвните псета,
пир за грабливите птици.
Омир „Илиада"[18]

Последният исторически пример, който ще представя в настоящата публикация съм нарекъл „казуса Ахил". Това е създаването на фалшиви герои, чиито „добродетели" са пример за подражание в определени времена.

Античният герой Ахил, един от мирмидонците, едновременно съюзник и съперник на Агамемнон и Минелай, желаещ и стремящ се към бойни подвизи, които да му донесат слава, но всъщност безскрупулен убиец, който, за да отмъсти за смъртта на „приятеля си" Патрокъл, се отдава на кървава вакханалия.

А пък синът на Пелея подхвана ридание гръмко,
върху гръдта на другаря си сложил ръце мъжегубни:
„Радвай се, мили Патрокле, макар и в двореца на Хадес!
Вече извършвам аз всичко, което преди ти обрекох; Хектора тука довлякох и
псета без жал ще го ръфат.
Гневен от твойто убийство, дванадесет знатни троянски юноши аз ще
заколя над твоята пламнала клада."
Омир „Илиада"

[18] Цитираните текстове от „Илиада" за взети от http://chitanka.info/text/2033/24#textstart

Получовек, полубог, Ахил твори зло – използва дадените от божествата сили, за да раздава собствена справедливост. Отрицателен герой, чийто гняв е възпят от Омир; човек, избрал славата и смъртта пред спокойния живот. Вероятно героят може да се прецени като многопластова личност, но внушенията, които излъчва неговият образ са апология на силата, жестокостта и авантюризма.

*

Ще завърша настоящото изложение по не толкова традиционен начин, с думите на Стефан Цвайг, според които *съдбата се прекланя пред силните и храбрите...нейната любов трае...само един кратък миг, един миг, който не се повтаря...всички граждански добродетели, мъдростта, старанието, подчинението, умереността, достатъчни за нуждите на всекидневното съществуване, се стопяват като сняг на слънце пред тайнствения миг, който изисква само гениалност и рисува само безсмъртни образи. Този миг отблъсква презрително колебливите, той издига на могъщите си ръце само смелите, като богове на земята и ги отнася на Валхала"*[19].

Всяко време се нуждае от своите герои, вероятно и от своите антигерои.

[19] **Цвайг, Ст.** Съдбоносните мигове на човечеството. С., 1941, с. 115. [Tshvayg, St. Sudbonosnite migove na chovechestvoto. S., 1941, s. 115.]

ДА СИ ОТГЛЕДАШ ЦЕНЗОР

Снежана Великова

BRINGING UP A CENSOR

Snezhana Velikova

Summary: In an era of discussions about convergance, crowdsourcing, produsage, community building around the media brand, when media permanently suffer from low viewer ratings, Bulgarian media and journalists demonstrate felonious undermining and ignoring of their audience rather than a strive to make viewers feel included. Media institutions constantly assure that what products they offer is regulated by their audience preferences and that they comply with its taste and interests. A deeper analysis, nevertheless, points to other conclusions. Commercial media offer a well developed form of censorship – bringing up a complying audience that should act as a censor with regard to presented content and preferred media. That model of censorship is well identified in the tabloidization of content, the management of the linguistic code, the management of news, the management of audience access to producer stance.

Key words: journalism, audience, censorship, tabloidization, linguistic code, audience-producer, management of news

Тази публикация е посветена на антигероите на 21 век – журналистите от традиционните медии. Въпреки огромния шанс, който им се предоставя с главоломната технологизация на комуникацията, те не успяват да насочат журналистиката в посока на демократизиране. Напротив, пренебрегват възможностите да заработят заедно с аудиторията и предават нейните интереси; нарушават обществения договор между гражданството и медиите, като нехаят за обществените си функции.

С демократизацията на комуникативните процеси, провокирана от новите медии, в публичното пространство се появяват и новите герои на 21 век – *бившата аудитория просуматорите, хората, известни преди като аудиторията, краудсорсингът, журналистите аматьори, гражданските журналисти* и пр. Интернет и световната мрежа са завладени от обикновени хора, създаващи и разпространяващи собствени съобщения, собствен дневен ред, собствени новини. Традиционните медии патерналистично демонстрират съпричастност с новото явление не само в изявленията си, но и чрез утвърдените си системи на оценяване: през 2004 г. ABC *News* обявява блогърите за хора на

годината, а през 2006 г. списание Тайм избира за личност на годината хората, които активно продуцират съобщения в световната мрежа и до голяма степен създават нейния облик. Но отказват да разпознаят стремително нахлуващия медиен феномен като другата форма на журналистиката. Също през 2006 Джей Розън публикува *Ние, хората, известни преди като аудиторията*, където се заявяват претенциите на новопоявилите се медийни работници: *Ние, хората, известни преди като аудиторията, искаме да информираме медийните хора за нашето съществуване и за смяната на властта, която настъпва заедно със смяната на платформата, за която всички вече сте чували. ... Ние, хората, известни преди като аудиторията, сме просто публиката, която е станала по-реална, по-малко измислена, по-способна и по-малко предвидима. Би трябвало да приветствате това, медийни хора. Но независимо дали ще го направите, или не, искаме да знаете, че ние сме тук*[1].

В епоха, когато се говори за конвергенция, краудсорсинг, продюсаж, изграждане на общност около медийната марка, когато медиите перманентно страдат от отлив на публика, българските медии и журналисти демонстрират престъпно подценяване и игнориране на публиката си, а не стремеж към приобщаване. Медийните институции непрекъснато уверяват, че предлагат такъв продукт, какъвто желае тяхната аудитория, че се съобразяват с вкуса й, с търсенията й. Внимателният анализ насочва към други изводи. Комерсиалните медии прилагат няколко добре отработени форми на цензура, които са трудно уловими от аудиторията, която незадължително е медийно грамотна. Модели на цензура, като например вмешателството на собственика или мениджърския екип в работата на журналистите, директна намеса на политически или бизнес структури, автоцензура, са познати и коментирани в множество техни измерения. Една друга форма на цензура - възпитаването на удобна публика, която да действа като цензор по отношение на предлаганото й съдържание и на предпочитаните й медии – се случва повсеместно и устойчиво и е предпочитан механизъм на комерсиалните медии за фабрикуване на некачествена журналистика, а оттам и на публика, която е готова да се задоволява с подобен журналистически продукт. Тази форма на цензуриране на съдържанието се проявява в таблоидизацията на съдържанието, управлението на езиковия код, управлението на новините, управление на достъпа на публиката до продуцентската позиция.

По-нататък в изложението ще разгледам някои от проявленията на посочения феномен в отношенията между журналисти:аудитория. Наблюденията са правени основно върху комерсиалните електронни медии и посочваните примери са извличани преди всичко от тях. Преди това, обаче, ще се спра на кризата, в която е изпаднала журналистиката и която стои и в основата на разпадащата се връзка между медиите и публиката.

---

[1] Розън Д. Ние, хората, известни преди като аудиторията. - Семинар_БГ, брой 6, 21.07.2012. [Rozun, D. Nie, khorata, izvestni predi kato auditoriyata. – Seminar_BG, broy 6, 21.07.2012.]

Журналистика в криза

Новите медийни реалности, разтърсили новинарския бизнес и довели до процесите на демасовизация на властващата медийна парадигма най-вече по отношение на авторството, което за първи път в публичното пространство не е институционално контролирано, дестабилизират медийната индустрия и традиционната журналистика. Медийният бизнес губи приходи и в някои случаи под въпрос е самото му съществуване, подобни тенденции се наблюдават преди всичко при печатните издания. Журналистиката трябва да се справя не само с неработещия комерсиален модел, в който нейните ценности са подложени на непрекъсната девалвация, но и с конкуренцията на набиращите мощ независими граждани журналисти. Един от най-често задаваните въпроси става *Идва ли краят на журналистиката?* Брадфорширският университет в Англия организира през 2008 г. конференция под надслов *Краят на журналистиката? Технология, образование и етика.* В зимния брой на *Ниймън рипортс*, издание на Харвард, Марк Брикс назовава материала си *Краят на общоприетата представа за журналистика*[2]; Робърт Пикард, медиен експерт по икономика и мениджмънт, озаглавява пост в своя блог *Краят на журналистиката?*[3]; журналистът на *Гардиън* Кевин Марш пише *Краят на журналистиката, каквато я познаваме*[4]. Дейвид Райф поставя следното заглавие на книгата си: *Може ли журналистиката да оцелее. Поглед отвътре в американските нюзрумове*[5]. Стига се и до питането, дали въобще са ни необходими професионални журналисти. Задава го Джей Розън в книгата си *За какво са журналистите.* По негово мнение и новините, и журналистите са необходими за фабриката на либералната демокрация[6].

Причините да се стигне до подобни питания, разбира се, се коренят не само в новите условия на опериране на журналистите, създадени от бурно развиващите се комуникационни технологии и императивите на информационното общество, но и в проблемите, които тръгват от комерсиалния модел на медиите. Констатации от типа стават все по-устойчиви маркери за действията на журналистите: журналистиката става много опростена и безобидна[7], тя демонстрира тенденции към цинизъм и инфотейнмънт[8], ролята на журналистите е маргинализирана и отслабена, наблюдава се еднообразие в начина на работа на различните журналисти; журналистите са обезвластени последователи на рутинни практики

---

[2] Briggs M. The End of Journalism as Usual. - NiemenReports, 2008. - http://www.nieman.harvard.edu/reports/article/100689/The-End-of-Journalism-as-Usual.

[3] themediabusiness.blogspot.com/2009/06/end-of-journalism.html.

[4] Marsh K. End of journalism as we know it. – www.guardian.co.uk, 4.01.2010.

[5] Ryfe D. M. Can Journalism Survive? An Inside Look at American Newsrooms. Polity Press, 2012.

[6] Rosen J. What Are Journalists For? New Haven: Yale UP, 1999, p. 285.

[7] Gitlin, T. Media Unlimited. How The Torrent of Images and Sounds Overwhelms Our Lives. New York: Owl Books, 2002.

[8] Schudson, M. The Sociology of News. New York: Norton, 2003.

и обичаи[9]. Съмненията във възможностите на новинарските медии да допринасят за демократичния процес са огромни[10]. Ник Дейвис въвежда термина *churnalism* (от англ. *churn* бъркам, произвеждам некачествена стока). Журналистиката на брака се съотнася с пренаписване на пресрелийзи и досиета, подвеждане на публиката по политически причини, смесването на новини и забавление и пр. Ник Дейвис прави следното изявление: *Бях принуден да призная окончателно, че аз имам една корумпирана професия.* Журналистът признава още, че бизнесът на истината бавно е разрушен от масовата продукция на невежество, че хората вярват на новинарски истории, които са толкова истинни, колкото че земята е плоска; че професията е корумпирана в основите си[11]. Найл Хенри в книгата си *Американски карнавал. Журналистиката под обсада в годините на новите медии* говори за фалшиви новини от пиар отдели, квазипублична сфера на демократичен дискурс и истинско гражданско общество, пазар на втора употреба емоции, нискокачествени звезди, дребнаво мислене; истината и общественият интерес не са повече културна стойност, определяща новините. Той задава въпроса, дали журналистиката ще продължи да има токова значение, каквото е имала преди. Журналистическите стандарти се провалят. Намираме се във време, когато журналистите не се справят с мисията си да поддържат демократичното гражданско общество[12]. Друг показателен текст за кризата в журналистиката е на Филип Мейър[13], който носи подзаглавието *Да спасим журналистиката в информационната ера*. Като изход се сочи алтернативната журналистика, която е *предизвикателство към епистемологията на журналистиката в масовите медии*. Освен това се апелира към промяна в модела - журналистика, основаваща се на културен капитал вместо на финансов[14].

Две изследвания представят потресаваща картина на българската журналистика. Няма грях, в който тя да не е обвинена - *Балкански медиен барометър: България 2012* и *Медиите в България: карта на проблемите* на Фондация „Медийна демокрация". В последното се посочват следните критични точки според доклади на американската неправителствена организация *IREX*, която измерва индекса за устойчивост на медиите, Репортери без граници, Freedom House, Организацията на медиите от Югоизточна Европа (SEEMO), Организация за сигурност и сътрудничество в Европа, Парламентарната асамблея на Съвета на Европа, Държавния департамент на САЩ: силна зависимост на медиите от властовата конюнктура; нарастване на политическия натиск върху тях; отказ

---

[9] Gans, H.J. Democracy and the News. Oxford: Oxford University Press,2003.

[10] Lloyd J. What the Media are Doing to our Politics London: Constable and Robinson, 2004; Monck, A., M. Hanley. Can you Trast the media. London, 2008.

[11] Davies N. Flat Earth News. London, 2008.

[12] Henry N. American carnival : journalism under siege in an age of new media. London, 2007, 31–2.

[13] Meyer P. The Vanishing Newspaper:Saving Journalism in the Information Age. London, 2004.

[14] Atton, C., Hamilton, J. Alternative Journalism. London: Sage, 2008.

от критика на статуквото; активно и доброволно предлагане на новинарско съдържание на политически субекти от страна на редакциите; наличие при част от редакциите на неофициални списъци с политици, партии и теми, които да бъдат отразявани само в положителна светлина; разпределяне чрез правителството и общини на обществени и евросредства в полза на медии с позитивно отношение към властта (чрез договори за реклама и за медийно отразяване); силна зависимост на регионалните печатни и онлайн медии от местната власт; политизиране на медийната среда; липса на политическа воля за справяне с проблема за застрашената медийна свобода; корпоративен натиск върху медиите; развиване на корпоративна журналистика, която подкопава обективността на голяма част от медиите; неясни източници на финансиране на редица медии; легитимиране на нелегитимни капитали; активно и доброволно търгуване на журналистическо съдържание от страна на редакциите пред спонсори и рекламодатели; все по-често превръщане на медийното съдържание в обект на бизнес договорености (както по отношение на политиката, така и по отношение на другите сфери на отразяване); трайни практики на пакетни продажби на съдържание; централизация и нестабилност на рекламния пазар; отдръпване на рекламодателите от регионалните медии; липса на обективност, на равнопоставеност и на балансирано отразяване на политическите гледни точки; униформеност и копиране на едни и същи новинарски източници; отслабване на ролята на традиционните медии като медиатор и като насърчител на публични дебати; недостатъчно отразяване на теми, свързани с разнообразието в обществото – равенство на половете, насилие над половете, хомофобия, етнически и религиозни малцинства; цялостно влошаване на качеството на медийното съдържание и наличие на твърде ниски професионални стандарти; дефицит на медиен интерес към редица сфери на отразяване – култура, бизнес, разследваща журналистика; криза на критическата журналистика; пренебрегване на обществените функции на медиите, абдикиране от отговорността за формиране на рационално обществено мнение; обширно отразяване на незначителни събития и игнориране на редица важни проблеми, които остават встрани от дневния ред на медиите"[15].

Български журналист, участвал в изследователския проект на Фондация „Медийна демокрация", споделя: *Гилдията е станала безкрайно адаптивна. Автоцензурата вече е модел на поведение при нас. Колегите не искат да си създават неприятности. Силно казано колеги, защото... много ниско квалифицирани хора, някои от тях много високо платени, много високо поставени властово и пред собствениците*[16].

---

[15] Балкански медиен барометър: България 2012. София: Фондация Фридрих Еберт, 2012. - www.fmd.bg; Медиите в България: Карта на проблемите. Доклад на фондация "Медийна демокрация", 28 юли 2012. - www.fmd.bg.

[16] Изследване и интерпретации. - Обектив,30.112012. - http://www.bghelsinki.org/bg/publikacii/obektiv/obektiv/2012-11/izsledvane-i-interpretacii/.

Петьо Блъсков твърди в интервю: *В медиите положението се усложни, тъй като много от тях се движат като книжни параходчета, които чакат да видят накъде ще духне вятърът. Освен това в медиите няма авторитети. Ако има, те пък са изкушени от политически и парични страсти. От друга страна, читавите анализатори, които показват правия път, не са смятани интересни. Дори и да им се даде думата, не са слушани. В края на 90-те години политиците успяха да прелъстят медиите превръщайки ги в любовници. В българските медии се появява Стокхолмският синдром – жертвата се влюбва в палача. Не казвам, че постоянно трябва да се бием с политиците и да не отразяваме полезните ходове, но все пак нека има една хигиенична дистанция*[17].

Журналистът блогър П. Паунова заявява, визирайки българските журналисти: *Ние всички сме една Диана Найденова, един Николай Бареков, един Делян Пеевски*[18].

В този контекст пред журналистите се очертават три възможности – да преосмислят отношенията си с публиката и да ги издигнат на ново равнище, да се опитат да възвърнат ролята си на четвърта власт, да запазят статуквото.

Световната мрежа и интернет предполагат нова роля за журналистите – да привлекат публиката като партньор, защото публиката, въоръжена с инструментариума за незабавна и глобална комуникация, е по-могъща от всякога. Тя знае повече от отделния журналист, в състояние е да реагира веднага на случващото се, да бъде навсякъде и така може да помогне на журналистите да направят историята по-пълна, завършена, автентична. Медиите трябва да са отворени и прозрачни за хората, да провокират диалогичност, желание за дискусия. Смесването и свързването на множество гласове натоварва журналистическия продукт с повече стойност[19]. Медийните работници трябва да поканят хората да се присъединят към обществените дела и гражданския диалог[20].

Журналистиката може да преоткрие обществената си функция в идеята да спаси интернет от нискокачествената продукция, която отвоюва онлайн пространство с позиционирането на аудиторията в ролята на адресант. Алтернативните форми на журналистика са все още слаби и по-скоро поради липсата на опит възпроизвеждат съществуващата парадигма на традиционните медии, срещу които дефакто те въстават. Освен това те продуцират купища непроверена, нерелевантна, неграмотна, невярна и пр. информация. Блогърът Андрю Кийн,

---

[17] Петьо Блъсков : Политиците прелъстиха медиите. - Република, 16.02.2012. [Petyo Bluskov: Polititshite prelustikha mediite. – Republika, 16.02.2012.]

[18] Полина Паунова. След "избора" на Сотир Цацаров за главен прокурор. - System of Errors, 21.12. 2012. [Polina Paunova. Sled "izbora" na Sotir Tshatsharov za glaven prokuror. - System of Errors, 21.12. 2012.]

[19] Glocer, T. Trust in the age of citizen journalism. Tom Glocer's blog. - http://tomglocer.com/blogs/sample_weblog/archive/2006/12/12/142; Glocer, T. Old media must embrace the amateur. - http://www. ft.com/cms/s/.

[20] Rosen J. What Are Journalists For? New Haven: Yale UP, 1999, p. 297.

който определено е негативно настроен към публикуващите в интернет, заявява, че техните новини демонстрират *по-малко култура, по-малко надеждни новини и хаос от безполезна информация.* Той вижда заплаха за публичната дискусия и политическия дискурс и изразява загриженост от *изчезването на истината*[21]. Подобно отношение имат и множество журналисти. В този смисъл вместо да критикуват и да се противопоставят на гражданите журналисти професионалистите могат да помагат с налагане на стандарти за усъвършенстването на аматьорите чрез обучение, общи инициативи, съвместни разследвания и т.н. Особено необходими са журналистите в изграждането на професионална култура сред гражданите журналисти. Б. Ковач отива по-нататък, като прави предложението аматьорите да участват в подготовката на новинарския пакет. Така между журналистите и гражданите се установяват отношения на доверие и прозрачност[22].

Нефункциониращият модел на масовите медии и алтернативните форми на журналистика – блогове, подкаст, лични сайтове и пр. - настояват журналистите да променят начина си на опериране. Академическите изследвания предлагат варианти за справяне с безпомощността, в която се е озовала традиционната журналистика. Ролята на журналистите се свежда до филтър на информацията. Те ще са онова интелигентно сито за аматьорските новини. Алън Бърнс трансформира функцията на професионалистите от пазане (gatekeeping) в наблюдаване (gate-watching)[23]. На същото мнение е и Джон Хартли. Авторът смята, че журналистите трябва да се преориентират, като вземат под внимание *пишещата публика*. Функциите на журналиста ще бъдат да пресява съществените данни, а не да генерира нови – процес, който той нарича редакция[24]. Бил Ковач им вменява подобна роля – на съдии, които проверяват фактите, гарантират достоверността и качеството в новите условия на продукция на новинарски материали. Журналистите благодарение на професионалния си опит ще могат да посочват коя информация е вярна, коя е проверена, коя е пропаганда и пр.[25] Дигиталните медии са много повече съ-участнически, основани на сътрудничество, отколкото индивидуалистични, насочени към автора. Журналистите продължават да имат значение, но техните функции претърпяват промяна. Том Роузънстийл, директор на *Проект за качествена журналистика*, обобщава и свежда функциите на журналистите до четирите роли: гарант на истинността – помага на аудиторията

---

[21] Keen, A. The Cult of the Amateur: How today's internet is killing our culture. London, Boston: Nicholas Brealey, 2007.

[22] Kovach, B. A new journalism for democracy in a new age. Madrid, 2005. - www.journalism.org/node/298.

[23] Bruns, A. Gatewatching: Collaborative online news production. New York: Peter Lang, 2005.

[24] Hartley, J. Journalism as a Human Right: The cultural approach to journalism. – In: M. Loffelholz, D. Weaver (Eds.). Global Journalism Research: Theories,methods, findings, future, Malden, MA: Blackwell Publishing, 2008, p. 39-51.

[25] Kovach, B. A new journalism for democracy in a new age. Madrid, 2005. - www.journalism.org/node/298.

да разбере на какво да вярва, на какво да има доверие; гарант на смисъла – помага на аудиторията да извлича значенията от ставащото в света; навигатор – помага на хората да се ориентират в събитията, посочва им полезните неща; лидер – помага на участниците да се включат в дискусията така, че да извличат познание[26].

С други думи, светът и в дигиталната ера се нуждае от професионалните журналисти. Те могат да бъдат експертите в изграждането и утвърждаването на новите форми на журналистика. Журналистиката, не разбира се във вида, в който я познаваме, ще продължи да съществува и основната причина за това е социалната й функция.

Другата възможност пред медийните хора е да възвърнат функцията си на коректив на властта. В изказването на Дж. Шулц може да се обобщи споделяния песимизъм по отношение на подобна възможност: *... опитите да се върне четвъртата власт са безнадеждни заради комерсиалния натиск. При свободния пазар идеята за четвърта власт е мит, който е ефективна идеология, прикриваща симбиозата между медиите,* ***управляващите и държавата****. Целта е печалба и съхраняване на статус куо*[27].

В тази ситуация традиционната журналистика предпочита третата възможност – да запази статуквото. Не само това. Особено в крехките демокрации тя губи почва под краката си и се превръща в антигероя, който започва да обслужва интензивно властовите елити и пренебрегва ангажиментите си към аудиторията. Медийните работници са професионалистите, които сме натоварили да ни снабдяват с новини, делегирали сме им доверието да ни предоставят ежедневно знание по актуални теми, за да можем да управляваме живота си. Гражданството функционира на базата на общо знание и споделена визия как да живее, затова гражданите трябва да са информирани качествено и пълноценно. Журналистите са връзката между институциите и хората. Ние сме възложили на журналистите да бъдат четвърта власт, т.е. гаранцията за недосегаемостта на демократичните процеси, защото гражданите не са в състояние сами да упражняват контрол и да влияят върху властта винаги и навсякъде. Журналистите са онзи медиатор, който осигурява кохерентността на обществото, като създава общности, свързвайки представителната власт и гражданите, като медиите стават мястото, където различните граждански общности се въобразяват на базата на собствени интереси и принципи в атомизирани същности и същевременно в единна цялост, като журналистите се грижат различните форми на съществуване на информация – онлайн и офлайн – да обслужват позитивно публиката; като продуцират механизми за непрекъснатост на връзката между миналите и настоящите събития; като заявяват споделени представи, нагласи, вярвания, перспективи, ценности с аудиторията, за която работят. Всеки един от тези

[26] Rosenstiel, T. The new roles for journalists in a multimedia world. - http://www.reportr.net/2008/02/19/the-new-roles-for-journalists-in-a-multimedia-world.

[27] Schultz J. Reviving the Fourth Estate. New York, 1998, p. 55.

аспекти на обществения договор между журналистите и аудиторията е нарушен от журналистите и стои в основата на кризата в медиите. Журналистите изцяло се подчиняват на корпоративната култура, като пренебрегват професионалните журналистически стандарти, особено в отношенията си с публиката.

Таблоидизацията

Съвременните начини да се ограничи достъпа до информация намират различни нови възможности за реализация. Те не са лесно уловими, не се случват изведнъж. Налагат се постепенно, но пък започнат ли да функционират, са трудно обратими. Защото действат ненасилствено, влияят върху първичното, върху емоциите и публиката харесва да общува с подобни текстове. Визирам „модерната цензура" (по думите на Г. Лозанов) - таблоидизицията. Тя се предлага ежедневно на хората пред екрана в неимоверни количества. Качествената журналистика е сведена до критичния си минимум. Всеки един аспект от политическата, икономическата, социалната, културната сфера е пречупен през скандала, атрактивното, персоналното, сензацията, т.е. жълтото. Един универсален жанр – инфотейнмънтът – опакова актуалната информация и я поднася на реципиентите. Загубата на рекламодатели, а оттам и на печалби довежда българските медии до най-лесния начин за печелене на пари – свиване на разходи за качествен журналистически продукт за сметка на таблоидизирания тип журналистика, който си извоюва все по-голямо пространство и в т.нар. „сериозни" медии. Тук акцентът не е върху самото явление, а върху въпроса – кой стои в основата на таблоидизацията – публиката или журналистите, или медийните институции. В академичните среди като че ли преобладава мнението, че *отговорността е споделена*[28]. Сред журналистите гласовете са разнопосочни. М. Карбовски на среща със студенти дава следния отговор на въпроса, дали у нас има сериозна журналистика: *... Хората не се интересуват от аналитичната журналистика, те търсят скандала <...>* ***Къде е чалгата в журналистиката?****, попитаха Карбовски, а той светкавично отговори:* ***В купувачите!*** *Естествено е – ние сме тези, които купуват продуктите на тази култура.* ***Спрете!*** *– призова ни той, макар да призна, че това е, което продава. Дори в пилотния епизод на Карбовси директно е използвал именно чалга елита, за да привлече вниманието на аудиторията*[29]. Журналист, участвал в изследване на Фондация „Медийна демокрация": *Не само законови санкции, няма дори санкции от страна на обществото, няма санкции от страна на публиката. Тоест публиката трябва да е доста по-критично настроена към всякакви опити да се погазват медийните свободи, защото в крайна сметка това е насочено срещу нея. Нея лъжат и нея манипулират по този начин*[30]. Публиката и медиите носят споделена вина, но

[28] Вж. дискусия по темата за таблоидното въобще в електронното списание „Обектив", 30 ноември 2012.

[29] Вж. http://novata-jurnalistika.blogspot.com/2012/11/blog-post_30.html.

[30] Изследване и интерпретации. - Обектив,30.112012. - http://www.bghelsinki.org/bg/publikacii/obektiv/obektiv/2012-11/izsledvane-i-interpretacii/.

че аудиторията е потърпевша според журналисти от анализите на Фондация „Медийна демокрация", е безспорно: *Малко като кокошката и яйцето е. Тоест **дали хората наистина се интересуват от жълториите, които медиите постоянно бълват, или медиите ги научават да се интересуват, и това се превръща в реален интерес [на хората], който после ги кара да търсят това нещо**? Мисля, че скритият интерес на публиката не е осъзнат от самата публика*[31].

Медиите удобно не се сещат, че комуникацията е обмен и крайният продукт на този обмен е общо творение между продуцента и реципиента, че масовите медии само имитират комуникация, същинска интеракция липсва и в случаите, когато комуникацията е масова, което означава, че е йерархически конструирана, адресантът е на силна позиция. Той налага правилата на общуване, т.е. какво ще четем зависи основно от медията, а не от аудиторията. Когато публиката е принуждавана да общува с определен тип текстове, които й задават рамка на разбиране и интерпретиране по най-безпроблемния начин, предполагащ икономия на всякакво интелектуално усилие, тя естествено няма да се съпротивлява, напротив ще се забавлява, умирайки от страх или от доволство. Ежедневното псевдоинформиране с евтини, елементарни, забавни съобщения води до „стеснено съзнание", казва философът Т. Тодоров. Според него: *Съзнанието на публиката се стеснява и започва да се ориентира към два канала. Единият е редуцирането на всички възможни дискурси, политическа реторика, проблеми до дребното, битовото, всекидневното. Другият е страхът, несигурността, постоянното връщане към теми, свързани със световни заплахи, нашествия на гарги, инсекти и т.н. Тези два канала създават стесненото съзнание, които си представям по-скоро като наркомания – публиката иска все повече и повече от същото. В този смисъл публиката е виновна, защото не може да приеме информацията по друг начин. Всичко това е свързано с „ентертеймънтизацията" - превръщането на всичко в спектакъл, втренчване в дребното*[32].

Управление на езиковия код

Ефективен начин за цензуриране, който масово се използва в медийните организации, е управлението на езиковия код. Журналистите работят с установен в процеса на професионалните им практики терминологичен апарат, напр. новина, журналист, репортер, разследваща журналистика, коментар, информационна бележка, източник на новини и пр., които са преди всичко инструменти за постигане на целите й, за реализиране на функциите й. Те носят определено знание и определено послание за аудиторията. Тя ги свързва

[31] Изследване и интерпретации. - Обектив,30.112012. - http://www.bghelsinki.org/bg/publikacii/obektiv/obektiv/2012-11/izsledvane-i-interpretacii/.

[32] Изследване и интерпретации. - Обектив, 30.112012. - http://www.bghelsinki.org/bg/publikacii/obektiv/obektiv/2012-11/izsledvane-i-interpretacii/.

с определени значения и очаквания. Именно специфичното за журналистиката говорене става обект на посегателство от страна на медийните институции. Те инициират промяна в смисъла на установени за журналистическата професия езикови знаци термини, като по този начин си осигуряват комфорта да налагат своя смисъл, а не журналистическия. Терминът, за да функционира и да изпълни ролята си в кой да е код, се създава и използва като носител на един единствен смисъл и предназначение. Така се избягва двусмислеността, значението му се диференцира отчетливо от останалите значения и най-важното той е надежден инструмент, чрез който дадена професионална общност оперира в социалното пространство. Корпоративният дискурсен ред еманципира термина от отговорностите му в съответната терминологична система, като за целта езиковият знак насилствено се отделя/откъсва от денотата си. Т.е. включва се в друг режим на обозначаване, като *така той се изпразва, обеднява, историята изчезва, остава само буквалното съдържание*[33]. Случаите на подобна употреба са множество. Ще посоча няколко примера. Според Нова ТВ новина е снимка с кокичета, зайчета, залези и т.н. Според bTV репортер е този, който събира, публикува и ни информира чрез подобни фотоси. Останалите комерсиални телевизии не правят изключение. Новините, подчинени на удобната теза за обективност, са изреждане на селектирани от редакцията събития без контекст, без минало, идващи от нищото и бързо забравяни. Но задължително включващи кебапчетата и земеделския министър, мъдростите и магистралите на премиера Борисов, катастрофа на ..., грипна епидемия, непочистени пътища и десет минути светски клюки и пр., и пр. Новинарска стойност притежават и следните събития: *Бранджелина пусна виното си на пазара, Кмет, генерал и шеф на "Топлофикация" в „Етажна собственост" 4, Историческата сага "Дървото на живота" тръгна по TV7.* Новинарска стойност се приписва и на жълтата политика, станала неизменна част от говоренето, особено в сутрешните блокове на телевизиите, и олицетворявана от хора от типа на Яне Янев, Н. Бареков и мн. др. На 1.03.2013 г. по ТВ7 Бареков демонстрира сходно говорене: *Огнян Донев не случайно е попаднал в тоя списък (на Обществения съвет – б.м.). Той е част от един кръг, да го наречем енергийно-икономически, в който е и Иво Прокопиев, <...> Симеон Дянков и Трайчо Трайков.* <...> В разговора се включва и „топразследващата" на същата телевизия Д. Гайтанджиева: *Аз бих добавила в този кръг е и самият Президент ...* .

Всеки ден в „Гореща точка" по ТВ7 Н. Бареков впечатлява публиката с един странен жанр, който би трябвало да е коментар или анализ?: *...Призовавам всъщност сега и господин Павлов, и господин Донев да излязат от дупките си, където се навряха през последните няколко дни, да отговарят на въпроси! В противен случай те ще бъдат буквално преследвани от мен лично с микрофон да седнем и да си говорим. Ето, примерно аз твърдя, че Любомир Павлов пред*

[33] Барт Р. Въображението на знака. София, 1991, 52. [Bart, R. Vuobrazhenieto na znaka. Sofiya, 1991, s.52.]

мен заяви, че готви Донев за премиер, че е платил рушвет на Филчев през Алексей Петров, за да го избави от 500 хил. евро или лева беше, за да го избави от съдебно преследване. Той е длъжен да излиза и да говори по тези въпроси, не само да приказва на записите как режел глави на прокурори, как слагал на първа страница и как щял да изтипоса съдружника си като хомосексуалист на първа страница. Един изключително объркан мозък може да ражда подобни мисли... Филчев беше тук преди време, гостуваше в това студио и ми разказа след това в коридорите. Сега, човекът може би ми го е казал с надеждата един ден да го разкажа и да го напиша в книга, но книгата я пишем в момента, историята се кове. Той ми разказа как е бил канен няколко пъти от бившия държавен глава Петър Стоянов, който аз също много уважавам, на среща в кабинета на президента, за да се разберат със Софиянски да няма дела, да няма напрежение... Едната случка завършва, Петър Стоянов го няма. Те тръгват двамата в кабинета, Софиянски и Филчев, да се разберат насаме. Петър Стоянов не иска да участва в тази сделка, просто е бил нещо като посредник между двама първи мъже в държавата – кмета на София и главния прокурор – какво се случва? И Филчев му казва на Софиянски: "Момче, аз долу те арестувам, сега, като излезеш от президентството, те чакат моите хора с белезниците." И Софиянски от уплах хуква, отваря прозореца и иска да скочи от балкона на президентството да се самоубие долу. И Филчев вика: "И най-интересното беше, че го направи с надеждата аз да отида до го спра, та се наложи Петър Стоянов да нахлува и да го сваля от прозореца." Вие представяте ли си каква история се е развила?[34]. Но май е махленска раздумка, която обаче се представя като журналистически продукт.

Разследващата журналистика на българските медии преди всичко засяга теми като битова престъпност, лекарски грешки, агресивност в училищата, корумпирани митничари и общински съветници и т.н., които не са маловажни, ако разбира се се поставят истинските въпроси. Но за теми като корупция и престъпления на властовите елити не се говори, освен ако не е въпрос на разчистване на сметки между самите елити. На 28.11.2012 г. Фондация "Радостина Константинова" и Факултетът по журналистика и масова комуникация при СУ "Св. Климент Охридски" организират кръгла маса - дискусия *Разследващата журналистика - жива или мъртва*. Медийни партньори на събитието са bTV, *24 часа* и БНР. На 29.11.2012 г. предаването *Лице в лице* по bTV е посветено на тази тема. Там М. Бенатова споделя, че разследващата журналистика не трябва да се занимава само с *такива глобални теми, които в по-голямата си част засягат наистина корпоративни и политически интереси. До нас достигат десетки случаи, в които обикновени граждани са потърпевши от престъпления и се губят в спиралата на институциите и най-вече на тези, които трябва да ги защитават...* Мирела Веселинова от *Правен свят* репликира, че целта е *да*

[34] *Николай Бареков, възклицания и възпоминания по TV7.* - Сега, 15.06.2012. [Nikolay Barekov, vuzklitshaniya i vuzpomenaniya po TV 7. – Sega, 15.06. 2012.]

търси проблемите на властта, а не частния случай. М. Бенатова: *През частния случай ти виждаш, че цели системи функционират грешно*. В изявленията на М. Бенатова няма нищо нелогично и смущаващо. И частните случаи са достоен обект за разследване. Работата е там, че медиите при разкритията си спират до тях. Те може и да установяват как цели системи не работят добре, но не го показват на зрителя. Вместо да извади на светло нефункциониращата сфера на съответното управление, един подобен тип разследване скрива същността на нещата зад отделния случай или ги канализира в посока, удобна за властта. Защото не се задават необходимите въпроси, не се питат отговорните за това властимащи, указват се очевидните извършители на престъпления и злоупотреби, но не и задкулисните хора или тенденции, довели до тях, премълчават се очевидни внушения, които частният случай налага и всичко е обвито в излишна драматичност, която задейства други послания.

Като разследване се обозначават и поръчкови материали и компромати. Журналистическите текстове в този случай носят всички белези на разследващата журналистика, но мотивите и методите, които стоят в основата на проучването са нечистоплътни. Аудиторията не винаги е в състояние да разгадае поръчковата журналистика. Още по-притеснителен е фактът, че дори и да го направи, тя се солидаризира с акта на разкритието, тъй като проблемите, поставени в него, дълбоко я засягат и тя е готова да пренебрегне изкривяване на факти, етиката в журналистиката, свободата на изразяване, принципите на независимата журналистика пред краткосрочни свои интереси. Тази ситуация може да се демонстрира с материалите на ТВ7 за цените на лекарствата, мафията в енергетиката, кръга на Плевнелиев и пр. Стратегията хората да се поставят пред избора *поръчкова журналистика или евтин ток*, използвана при реализацията на разследващи публикации, има очевиден успех. Публиката се завихря в еуфорията на говоренето за лошите. Тя припознава посочените й за първопричинители на злото тук и сега и не се интересува от истинността на фактите, от дългосрочното решение на проблема, от някакво абстрактно говорене за журналистически стандарти: *Поздравявам Моника Гаджанова (моля да ме извини, ако не съм разбрал правилно името и), поздравявам те и теб, Ники!* ***Ето така се прави истинска журналистика. Понеже ме вълнуват много проблеми на болнта ти държава и затова си позволявам да пиша коментари и то единствено тук. Правя го, защото имам усещането, че вие имате потенциала да станете водещата телевизия и да станете телевизията на народа, както се казва, а той има нужда от помощ***. *Страната, респективно хората са болни, нещастни и обезверени. Има толкова проблеми, че Авгиевите обори пасти да ядат. Медиите са четвъртата власт и това не съм го казал аз, а обективна реалност. Като подхванете даден проблем стойте до край зад него докато не бъде решен. каквото и да ви струва. Понякога истината има висока цена, но заради тази истина и заради тази свобода, милиони хора са си дали живота. Вчера чествахме обесването*

на Апостола. Как мислите, ако сега е сред над и гледа всичко, което се случва, как би реагирал? Нека не само заради неговото име, а и заради самите нас, заради нашите деца, да си подредим държавата в която сме се родили и да си възвърнем самочувствието като българи, което за съжаление отдавна сме загубили (Анонимен, Гореща точка, Тв7, 20.02.2012)[35].

Много продуктивен и много манипулативен, обаче, е един друг трик на комерсиалните медии – да обозначават като разследвания разкази за разкрития на някаква институция, напр. полицията. Публиката е принуждавана да приема като журналистическо проучване разследванията на полицаите, вплетени в затрогващи, задъхани, изпълнени с напрежение филми, които гръмко се анонсират в съответните телевизии. От подобен тип са множество материали на М. Бенатова, В. Иванов, Д. Гайтанджиева, Асен Иванов и др. Представата на аудиторията за разследване е манипулирана, тя е карана да повярва, че именно това е разследващата журналистика – да прокарва внушенията на дадена официална институция. Потвърждават го и коментарите към съответните филми в онлайн изданията на съответните медии.

Значенията и на множество други термини се разширяват в посока, желана и налагана от медийните институции, вкарват се в употреба от журналистите и започват да се приемат за даденост. Така публиката е приучвана да приема като естествени нерелевантни за журналистиката денотации. Псевдоновини, псевдокоментари, псевдонализи, псевдоразследвания завладяват медийното пространство и променят представата за журналистическо – преди всичко то е осведомяване за нещо забавно, драматично, скандално, трагично, а не работещо в защита на ценностите на общността. То трябва да накара аудиторията не да възприема и тълкува даден факт в полза на интересите си, а да се включи емоционално, пристрастяващо към предлаганите й продукти. Перманентната процедура по манипулиране на основния смисъл на журналистическите категории води до подмяна на представата за журналистика.

Управление на новините

Управление на новините наричам всички онези процеси, свързани със събирането, селектирането, редактирането, производството и дистрибуцията на новинарските текстове. Проблемите, обемащи продукцията на новинарски съобщения, са всеобхватно дискутирани и анализирани, затова не е необходимо подробно да се спирам върху тях. Тук ще коментирам два елемента от продуцирането на новинарски съобщения – компетентността на журналистите и посочване на образци в професията.

Новините са публично знание, което ни помага да оцеляваме. В информационното общество човек става все по-зависим от актуална, сигурна и полезна информация, за да може да се справи с живота си. За да сме информирани, за да

[35] Коментарите от онлайн пространството се представят в автентичния им вид.

вземем правилното решение, журналистите трябва да предоставят достатъчно информация, която да ни помогне да си изградим мнение по даден проблем. Т.е. не налагането на позициите на властимащите, очаква аудиторията, а достатъчно информация, на която да се облегне, за да изпълни гражданските си задължения, от една страна. От друга, добрата информираност е обвързана с чисто прагматически компонент – управление на всекидневието. Подобен тип информация трябва да бъде фактологична, безпристрастна, навременна, но и достоверна и разбираема. Публиката ще я получи, ако журналистът разполага с достатъчно знания по проблема, който отразява, и достатъчно умения да го предаде на своята аудитория. За съжаление невежеството започва да се превръща в заплаха за аудиторията и да работи в услуга на властимащите, защото журналистът подвежда публиката с невярна или манипулирана информация. А и самият той е лесно управляем, когато е некомпетентен. В този смисъл хората, които са натоварени да създадат информационен комфорт у аудиторията, за да може тя да формира за себе си, а оттам и за обществото определени нагласи, убеждения, ценности, представи, стават опасни с рисковете, които носи със себе си невежеството.

За изграждането на текста като ефективно средство за общуване е необходим набор от знания, които трябва да притежава всеки автор: лингвистични, комуникативни, енциклопедични. Българските журналисти масово подценяват императивността на тези изисквания и новинарските текстове страдат в някои от случаите от доста голям дефицит на пригодност за употреба. Без да анализирам в подробности, защото този проблем изисква специално изследване, ще посоча няколко случая.

Езиковите компетенции на журналистите[36]. Рушенето на граматическата и правописна норма от страна на журналистите е опасно, но когато и лексиката започва да се подменя, т.е. директно казано - да не се знае значението на думите, става страшно. Само два примера, демонстриращи граматическа и словна некомпетентност. Петрина Василева от ТВ7 ни обяснява: *... няма как патриарх Максим да се оттегли, защото всички* ***владики*** *са възрастни <...> И така оставаме в очакване на вторник, когато тук, в* ***синодната*** *палата, ще се съберат* ***владиките*** (Оттегля ли се патриарх Максим от поста си? ТВ7, Новини,13.10.2012). П. Ботева: *... висшите духовници показват* ***по-охулен*** *живот* (bTV, Тази сутрин, 3.01.2011).

Комуникативна компетенция. Общуването с даден текст освен всичко друго предполага и интерпретирането и разбирането му, особено в медиите, защото те са средство, чрез което управляваме ежедневието си. В множество социални ситуации медиите са единственият източник на сведения по определен проблем и аудиторията разчита на тях, за да реагира адекватно. Неразбирането

[36] Не става дума само за онлайн версиите на традиционните медии, но и за офлайн излъчванията им.

фактически е дезинформиране. То може да се постигне по различни начини, като се спестява контекстът, като се премълчава информация, като се използват определени източници на новини, пиар съобщения, документи с тенденциозно съдържание и т.н. Неправилното или заблуждаващо тълкуване може да е провокирано и от незнанието на журналиста или по дадена тема, или заради невъзможността да изгради достатъчно информативен за зрителите си текст, или и поради двете причини. Некомпетентността на журналиста да комуникира с хората може да се разглежда и като акт на непознаване на аудиторията, а също и като акт на отказ да се разбере очевидната истина, че вече не съществува масова публика. Факт, който медиите отказват да приемат. Фрагментирането на аудиторията изисква и различни компетентности по отношение на транслираните в публично пространство знакови продукти. Независимо каква е причината, довела до проблемна комуникация, ефектът е един и същ – нарушаване на правата на общността. Следният пример е демонстрация на затруднено възприемане както на писмения вариант на новината, така и на изговарянето й в ефир: *Не е ясно ще трябва ли да даваме на държавата 10% от лихвите по разплащателни сметки с дебитна карта. Все още не са ясни ефектите от* ***новия данък върху лихвите по депозити****, за който е под въпрос дали ще влезе в сила. А именно - дали ще трябва да даваме на държавата и 10% от* ***лихвите по разплащателни сметки с дебитна карта****. Тези, в които българите получават заплатите и пенсиите си. Според икономисти има банкови продукти, които третират сметките ни за месечните доходи като депозитни. По правило лихвите по тези сметки са ниски - в някои случаи дори под половин процент годишно. Ако обаче в закона за облагане на доходите не се направи ясно разграничение коя лихва се облага и коя не, то тогава* ***и за печалба от няколко лева ще се наложи да се плаща данък****. Според данъчни експерти* ***в закон е трудно*** *да се разпише изискване за облагане на доходи от лихви по влоговете, което да обхване различните банкови продукти, така че да не се окаже че може да се тълкува коя сметка е срочна и коя не. Поне засега не се предвижда хората да подават данъчни декларации за доходите от лихви. Задължението да удържат 10% и да ги превеждат на данъчните ще имат* ***банките****. Предвижда се това да става на тримесечие. Банкери обаче коментират, че* ***ще е нужно време, за да се доразработи софтуерът****, с който работят финансовите ни институции. Финансовите потоци от банките към данъчните на практика ще са* ***безименни****. Приходната агенция ще получава парите, но няма да знае чии са те заради данъчната тайна. В случай че данъчните се усъмнят дали за дадена личност е платен този налог или не едва тогава, ще имат право на достъп до банковата му сметка, като преди това трябва да се получи и прокурорско разрешение за тази проверка* (Продължават неяснотите около новия данък върху лихвите, Нова ТВ, 13/10/2012).

Част от занаята на репортера е бързата и компетентна реакция. Точно това липсва в следния репортаж на М. Бенатова:

С. Флоров: Единственият начин да се оправят нещата е, ако се върнат отпреди 1989 година… Само тогава имаше ред и дисциплина по отношение на престъпността.

М. Бенатова: Тоест държавата да контролира престъпността.

С. Флоров: Не да контролира държавата, просто да няма престъпност…

М. Бенатова: Това е възможно само в тоталитарен режим.

С. Флоров: Във всеки режим има и положителни, и отрицателни страни. При тоталитарния режим това е положителното, че едно време аз не съм си заключвал на село къщата, седеше отворена. На баща ми колата седеше отворена, а сега.

М. Бенатова: Ама можеше ли да кажеш тогава *Долу Тодор Живков!* Не (Новините, bTV, 26.08.2011).

Когато няма аргумент и горното изказване е аргумент.

Друг покъртителен пример на журналистически професионализъм демонстрира Д. Гайтанджиева. Повдигнато е обвинение на О. Донев за множество престъпления, между които и неплащане на данъци в размер на 63 милиона лева. *Топжурналистката* агресивно се втурва към него и заглушавайки всички останали смразява Донев с въпроса: ***Защо не си плащате данъците?*** (*Гореща точка*, TB7, 25.07.2012).

Тематична компетенция. Непознаването на темата, по която публиката трябва да бъде информирана, е грубо нарушаване на журналистическите стандарти и съответно на отговорността пред обществото. Манифестирането на некомпетентност по предмета на комуникацията може да бъде интенционален жест от страна на адресанта, когато целта е да се манипулира социума. В случая става дума за укриване, премълчаване или подмяна на информация, неудобна за заинтересовани лица. Често срещан случай в родните медии. За съжаление също често наблюдавана е и неинтенционалната некомпетентност, която бих предпочела да наричам невежество. Опасенията на академичните среди и на професионалните журналисти, че интернет и алтернативните журналисти ще превърнат мрежата в място на неосведоменост, имат основания. Но ситуацията в традиционните медии не е по-различна. В този случай на помощ идва принципът за обективност, за предимство на фактите над коментарите и журналистите измиват ръцете си, като градят текстовете си основно на базата на преразкази или цитати. Не че наложеното в журналистика задължително позоваване на източник спасява ситуацията и в тези случаи се изискват знания и то не елементарни. Инфотейнмънт журналистиката удобно подхранва невежеството сред журналистическото съсловие. Но съществуват и теми от реалността, които все пак налагат голяма доза знание. И определено не мога да се съглася, че публиката не иска да знае и затова от електронните медии изчезват или минимално присъстват цели сфери от обществото като икономика, финанси, наука, образование, здравна система и т.н. Липсата на компетентни журналисти, които разбираемо и обективно да интерпретират сложна по същността си информация и да я поднасят на публиката,

също е фактор в половинчатото информиране на обществото. Примери даже не са нужни. Достатъчно е да спомена референдума за АЕЦ *Белене* и по принцип енергетиката – сектор, който присъства в медийното пространство няколко пъти годишно, когато се повишава токът или когато нов скандал около нечисти сделки разтърсва публичното пространство. След това всичко много бързо отшумява, без да са намерени адекватните отговори и решения. И разбира се сходна ситуация е валидна не само за отразяването на тази област в обществото.

Следващите примери илюстрират направените досега коментари. И в двата посочени по-долу случая е трудно да се прецени за какъв тъп некомпетентност става дума – интенционална или неинтенционална. Но при всички случаи подмяната на информацията в сложната обстановка, в която се намира държавата в този момент, най-малкото би трябвало да се квалифицира като безотговорност.

Л. Павлова в разговор с В. Николаев в предаването „Тази сутрин" на 4.03.2013 г. споделя: ... ***Кметът на Бургас*** *е уникален лидер ...* . В новинарската емисия в 9 часа Векилска чете: *... Л. Павлова е определила* ***кмета на Варна*** *за уникален лидер.*

Разбирането от страна на публиката е силно затруднено заради разнопосочната информация, идеща от различните медии:

ЧЕЗ пусна *в интернет договора за приватизация на ЕРП-тата от 2004 г.*

Тази сутрин компанията разпространи съобщение, в което обявява, ***че договорът е достъпен в интернет за всички, които желаят да се запознаят с клаузите в него*** (btv, 19.02.2013);

ЧЕЗ: Договорът ни за приватизация ***е публично оповестен от юли 2005-а***

Договорът за приватизация на електроразпределителните дружества в Западна България, подписан на 19 ноември 2004 г. от Агенцията за приватизация като представител на Република България и CEZ a.s., е публично оповестен от юли 2005 г. Договорът е достъпен за всички, които желаят да се запознаят с клаузите в него, на адрес http://www.secinfo.com/dsvrz.zFk.d.htm („Share Privatization Sale Agreement"). Това се казва в съобщение на компанията до медиите (Дарик, 19 февруари 2013).

Договорите за ТЕЦ "Марица-1" и "Марица-3" на светло

Документите за приватизация на ЕРП-тата ***също стават публични***

Приватизационните договори на ТЕЦ "Марица-1" и ТЕЦ "Марица-3" ще бъдат публикувани и ще станат обществено достояние. Това реши единодушно антикорупционната комисия в Парламента. ***Договорите за приватизация на ЕРП-тата също стават публични*** (ТВ7,19.02.2013).

Показателен пример доколко комерсиалните медии подценяват тематичната компетенция на журналистите, а оттам и демонстрирането на пренебрежително отношение към потребностите на публиката, беше президентският дебат по bTV през 2011г. Вярно е, че не сме президентска държава, но е вярно и че се дебатира за избора на държавен глава – достатъчно

ценностно натоварено събитие. Но за bTV това няма значение и идеята беше дебатът да наподобява реалити формат. С това си обяснявам и странния избор на водещи, особено на А. Цолова. Тя често си признава, а и демонстрира, че не е подготвена по дадена тема, факт, който се оценява от коментиращите на страницата на телевизията и форумите като нейното скрито оръжие. Но едва ли е само нейна вината да се предложи смяна на социологическа агенция за отчитане на резултатите от зрителския вот и избор на друга след недоволството на И. Калфин. Явно още по-некомпетентен или по-безотговорен е мениджърският екип, който позволява участник в предаване на телевизията, па бил той и кандидат за президент, да диктува правилата, по които ще работи независима медия. От своя страна, Виктор Николаев успя два пъти да демонстрира, че не знае за съществуването на Закон за референдумите и се наложи Маргарита Попова да разяснява. При условие че един от фокусите в дебата беше именно темата за референдумите.

Отличената за телевизионна журналистика Д. Найденова често демонстрира невежество:

Д. Найденова: Председател сте на ВСС, но нямате право да гласувате.

М. Попова: Председателстващ. Организирам, определям дневния ред, но нямам право да гласувам. **Фигура председател на ВСС не е уредена** нито в Конституцията, нито в Закона за съдебната система (Опасно близо, bTV, 26.06.2011).

На 17.06.2012 г. в интервюто с еколога Петко Цветков същата журналистка дискутира протестите срещу Закона за горите, като показа, че не го познава (Опасно близо, bTV , 17.06.2012).

В друго предаване при интервюто с Татяна Дончева, последната нетактично предложи: *...Приятели сме от дълго време... **Не ти отива да говориш неподготвена… Ще се подготвиш, тогава ще говориш*** (Опасно близо, bTV , 17.06.2012).

Лице в лице, bTV, 23.10.2012. Разговорът е фокусиран върху невъзможността управляващите да се справят с икономическата криза у нас.

Ц. Ризова компетентно заявява: *Общата икономическа конюнктура е такава.*

И. Костов: *Това обяснение, което вие използване, то беше дадено и от Станишев, и от бойко Борисов. И то е обяснение на хора, които не знаят или се стремят да ни накарат да не видим, че има много страни в Европа, които направиха смели реформи, които в момента имат голям икономически растеж..*

Ц. Ризова прекъсва госта и с интонация, казваща Аха, хванах ли те, пита: *В коя страна в Европа домакинствата са по-добре от преди три години?*

И. Костов: *В Турция, в Полша, в Словения, балтийските страни са по-добре.*

Пак bTV, централната новинарска емисия, 26.01.2011. Гена Трайкова привлича вниманието с претенциозното: *Новини за ценители.* И ни съобщава, че

Маркес ще бъде преиздаден. Следва репортажът на Т. Енчева, в който научаваме, че писателят е издаван у нас нелегално, че според преводача е цензуриран, защото магическият му реализъм е неудобен за социалистическия „морал и норма" и след цензурата сме прочели „70 години самота". Впоследствие преводачът на Маркес Румен Стоянов обяснява, че никога не е казвал подобно нещо, а и то не се е случвало. Но на зрителите на bTV вече е внушено, че преводачът и системата са измамели цяло едно поколение.

Коментарът за невежеството на журналистите няма да е пълен, ако от него отсъства изпълнителният директор на ТВ7:

Какво ни донесе 10 ноември

Николай Бареков

Десети ноември вече е все по-историческа дата, отколкото някакъв знак в живота на българина. Причината е, че хората в масовата си част нямат усещането, че животът им се е променил кой знае с какво и с колко през последните 20 години. Има обаче важни неща, случили се след 10 ноември, които си струва да отбележим.

За първи път в новата история на България ние успяваме да изградим демокрация в пълния смисъл на думата. И съществена част от тази демокрация са разделението на властите, както е по дефиниция, и медийният плурализъм. Въпреки клишето, че медиите в България не са свободни и с цензура, фактът е един: в България има свобода на словото. Медиите са единствената институция, която съумя да изгради през годините свои вътрешни правила и е някакъв гарант за хората, че демокрацията е неизбежна и няма връщане назад. Точно медиите могат да бъдат отбелязани като голямата заслуга на българската демокрация заедно с новата българска Конституция.

Разбира се, трябва да отбележим и приватизацията, и разделянето на народа на социални прослойки, случило се по един съвсем нов начин. От това обаче не всички са доволни. Напротив. Доволна е една много малка част от обществото – тази, която успя да премине в един по-горен клас. А по-голямата част от хората, естествено, не смятат, че случилото се е справедливо.

Има много недоволни от случилото се след демокрацията. Част от тях обвиняват демокрацията за личните си несполуки през последните 20 години. Други смятат, че тази свобода даде възможност на едни хора да участват в разпределението на държавната пара, а на други - да гледат отстрани. Голяма част изпитват нескрита, искрена носталгия по миналото. В нея се усеща и носталгията по младостта.

Не всички имаха равни възможности. Едни получиха безпрепятствен достъп до държавните ресурси и ги направиха частни чрез партията майка БКП и Държавна сигурност. А другите останаха встрани.

Много упорито се натрапва и една друга дума – преход. Това е едно от големите клишета в живота на българина. Преход от какво и към какво? Той продължи няколко години. До момента, в който не беше извършена приватизацията. Ако погледнем прехода като преминаване от комунизъм до демократично общество – преходът е завършил още през 91-ва година с приемането на новата Конституция. Ако подходим

чисто научно към термина "преход", може да заключим, че той свърши заедно с мандата на Иван Костов. Но оттогава минаха 10 години, а ние все още продължаваме да използваме прехода като оправдание за собствените ни несгоди.

Победата на ГЕРБ на президентските избори е ясен знак, че преходът е преминал. Хората делегираха доверие на едно правителство по средата на мандата му с убеждението и емоцията, че не искат да наказват поредния политик във властта. Народът отказа да хвърли вината за всичко върху една политическа партия. Тази победа може да се обясни и с това, че политическата класа в България не съумява вече дълги години да излъчи каквато и да е алтернатива на Бойко Борисов и неговата партия ГЕРБ. Дори напротив, нещата стават все по-критични за останалите.

Това, което се опита да се представи като партия алтернатива, в ролята на БСП и някакво дясно, е изцяло неуспешно и доста удобно за управляващите. Защото БСП не успя да подмени компрометираните си фигури, това не направиха и представителите на дясното. Левицата и десните са толкова белязани от корупцията и непочтеността в политиката, че противопоставянето на изборите вече няма да е ляво срещу дясно, а на Борисов срещу корумпираните. Той е във властта вече 10 години, от които шест на отговорни изпълнителни постове – като кмет на София и премиер на страната. За цялото това време той не успя да се сдобие с имиджа на корумпиран политик и показа, че е едно ново явление в българската политика. В кметското кресло той пое щафетата от Стефан Софиянски – емблема на корупцията в българската политика. Борисов успя да излезе чист оттам, нещо като антипод на Софиянски.

Като премиер на страната Борисов наследи трима тотално корумпирани управляващи преди него – Станишев, Сакскобургготски и Иван Костов. И вече две години не е получил техния етикет. Това означава, че неговите опоненти са му напълно удобни. Така си обяснявам неговата победа и тази победа трябва да бъде много ясно предупреждение за старите политици, че тяхното време на политическата сцена е изтекло. Търсят се нови физиономии. Българите искат вече да живеят в бъдещето, а не в миналото[37].

Невежеството на журналистите е опасно и в още един аспект - прекъсването на връзката с миналото. За медийните работници историята е празно понятие. Всичко започва от момента, в който те се появят на сцената. В такъв смисъл непознаването на нещата преди теб не създава проблеми, а възможности. Да отпишеш миналото, означава да си първи – първи да стигнеш до новината, първи да я съобщиш. Да загърбиш направеното преди теб, е и да създадеш новина. Медиите обичат да правят новини, вместо да ни осведомяват за тях. Такъв тип журналистика определено не е белег за качество, а за категорична неосведоменост, подвеждане на публиката и хабене на ефир за вече изричани и коментирани неща. Типичен пример, зачеркващ с лека ръка вече случилото се, ни демонстрира на 4.02. 2013 г. предаването *Лице в лице* по bTV. В него се анонсира, че Ж. Желев за първи път ще проговори за 1997 г. в репортаж на Т. Енчева.

[37] Бареков Н. Какво ни донесе 10 ноември. - http://tv7.bg/blog/1949932/10.11.2011

М. Цонев добавя: *За първи път президентът Ж. Желев проговори за зимата на 97-а, когато БСП върна проучвателния мандат за съставяне на правителство, а България изпадна в много дълбока политическа и финансова криза …*

Ц. Ризова: *Гледайте сензацията сега.*

В следните публикации Ж. Желев казва същото, каквото и в предаването *Лице в лице*: Желю Желев, президент на Република България в периода 1990 – 1997 г., в предаването "Денят започва" на БНТ, 13.11. 2007; Екатерина Павлова. Д-р Желю Желев, президент на България от 1990 до 1997 г.: Десницата да се обедини по подобие на коалицията СДС. Монитор, 20.01.2009; Таня Джоева. Желю Желев: На Бойко му отива да е президент Труд, 18.02.11. Има още десетки източници, откъдето може да се почерпи същата информация. Нямо нищо сензационно, дори и това, че водещите са некомпетентни.

Развлекателната журналистите ражда „добри" новини за телевизиите заради акцента върху зрелищното, но шокиращи с невежеството си и пренебрежението към миналото. Масовите медии не разчитат и не търсят паметта, но никой не им дава право да отнемат паметта и на аудиторията.

Медийните организации изграждат система за посочване на образци в журналистическата професия чрез механизмите на награждаване и поощряване. Раздават се награди за телевизионна журналистика, за печатни медии, за радиожурналистика, за разследваща журналистика, за отразяване на социални проблеми, за дебют и пр. Предполага се, че наградените журналисти формират представата за професионализъм, че са посочвани като пример на аудиторията и бъдещите журналисти. Затова техните публикации се следят с по-голям интерес, радват се на по-голямо доверие, печелят по-висок рейтинг. Затова биват назовавани топжурналисти, четат лекции пред студенти, биват канени като експерти по определени теми и т.н. Т.е. те са в позиция да формират нагласи, да въздействат върху аудиторията в много по-голяма степен, отколкото редовите журналисти. Особено в ситуация, в която се наблюдава девалвация в доверието към медиите, но не и към отделни журналисти. В ситуация, в която до голяма степен обществено мнение се формира в социалните мрежи под въздействието на лидерите на мнение – близки, познати, хора на които се вярва, приятели. В такъв смисъл публиката е възпитавана да сверява становищата си с указваните журналисти, да ги предпочита, когато се налага да гради собствено отношение към някакъв проблем, да ги прави звезди. Именно този журналистически вид се употребява от медиите за прокарване на определен тип журналистически стандарти, които не винаги са в унисон с общоприетите. Разбира се, тук далеч не мога да говоря за всички, но ще предложа няколко примера на награждавани или номинирани за награди журналисти и журналистическите стандарти, които те ни предлагат: Н. Бареков (множество награди, между които награда за разследваща журналистика на медийния фестивал "Българската Европа", 2011 г.), Дияна Найденова (множество награди, между които първата награда за телевизионна журналистика "Свети Влас", 2011), Мартин Карбовски (множество

награди, между които наградата на телевизионните зрители на конкурса за тв журналистика "Свети Влас", 2012), Емил Кошлуков (телевизионна журналистика "Свети Влас", 2012), Миролюба Бенатова (множество награди за разследваща журналистика, последната от конкурса „MTel Media Masters", 2012), Васил Иванов (множество награди за разследваща журналистика), Диляна Гайтанджиева (номинация за телевизионна публицистика).

Всеки един от посочените журналисти поставя под въпрос журналистическия професионализъм. Далеч съм от идеята, че тези хора не предлагат или не са предлагали качествена продукция. В наблюдавания период от три години (от 2010 до началото на 2013) те по-скоро отстъпват от журналистическите стандарти в отношенията си с публиката, отколкото да ги прилагат.

Аудиторията, в чието име се прави всеки един медиен жест, е научавана да бъде невзискателна, невежа, с лош и евтин вкус. Тя носи вината, че й се предлага некачествен журналистически продукт, а журналистът е този, който просто удовлетворява нейните желания. Като илюстрация на неуморната тема за публиката като диктатор и цензор на медийните публикации ще цитирам началото на материала *Интервю с Черната Златка*, излъчен на 6 октомври 2012 в предаването *Отечествен фронт* по Нова ТВ, където М. Карбовски заявява: *Защо се занимаваме с нея (Черната Златка – б.м.). Първо, защото вие се интересувате от нея. Второ, вие сте виновни заради нея. Вие родихте Черната Златка. Вие я създадохте. А сега аз трябва да се занимавам с нея*. „Автор(ът) емблема за публицистика", както го наричат в онлайн страницата на конкурса от 2011 г. „Свети Влас", е задължен от нас да ни облъчва с чалга култура и точно това прави той и в двете си предавания по Нова ТВ - *Отечествен фронт* и *Карбовски:директно*, особено през последната година - 2012[38]. Цитатът ясно показва разграничението вие:аз. Вие се интересувате от подобни неща – аз не. Вие сте виновни, търсейки това, а не нещо друго – аз не. Вие създавате чалга реалии – аз не. Дотук приключва диференцирането. Нататък консенсусът между автор и публика се постига. Вие искате евтиното – аз правя евтин медиен продукт. Аудиторията е доволна и авторът – също, предполагам, защото миналата година получава наградата на публиката за телевизионна журналистика „Свети Влас". Отговорността, обаче, за чалга журналистиката, е на хората, не на журналистите. Обикновеният човек инициира пошлото, а журналистите вярно му служат, като му го показват в изобилие. Азбучна истина е, че всеки един текст, независимо какъв е, споделя общия смисъл на автора и на читателя, зрителя, слушателя. Ако журналистите са невинни, т.е. противостоят или най-малкото не споделят вкуса на публиката, посланията им трябва да са

[38] Може идеята за гонзо журналистика да е била водеща някога в предаванията на М. Карбовски, но сега по-скоро се налага чалгизирането на нещата от света, за да се печели и създава публика.

други. Преекспонирането на слогана всичко в интерес на публиката налага следните идеи. Първо, журналистите имат същия евтин вкус, защото транслират в публичното пространство едни и същи значения с аудиторията си. Второ, не споделят исканията на публиката, но са принудени да се интересуват само от печалбата и затова подхранват невежеството на аудиторията, факт, който вече е в разрез с журналистическите принципи. Трето, некомпетентната публика не създава перспектива за противопоставяне между журналист и работодател, нито инициира стремеж за по-високо ниво на интелигентност – концепция, също изкривяваща журналистическия професионализъм. Конформизмът на журналистите ги кара да се самоцензурират, да понасят цензурата на медийните институции и да не се интересуват от това, в какво се превръща аудиторията. Идентично мнение споделят и някои от самите журналисти: *[Публиката] не е твърде взискателна. Летвата е твърде ниска. Това е двустранен процес според мен - от публиката зависи какви ще са медиите, но от медиите зависи каква ще е публиката.* ***По-голямата част от медиите са успели да си култивират една доста невзискателна публиката***[39].

Предполагам, че журналисти от типа на **Васил Иванов** и **Миролюба Бенатова** определено знаят какво точно е разследваща журналистика. Но както беше посочено по-горе, те участват чрез продукцията си в подмяната на смисъла на този тип журналистика. При получаване на специалната награда на журналистическия конкурс „MTel Media Masters" Миролюба Бенатова не се притеснява да нарича филма „Професия: Ало" разследване: *Много се радвам, че* ***разследването за телефонните*** *измами, което направихме с оператора Добромир Иванов намери място в един такъв конкурс <...> Радвам се, че показахме лицата на телефонните измамници и се надявам сега като припомняме за* ***това разследване****, зрителите ни отново да го видят и да стане по-трудно да бъдат мамени* (Миролюба Бенатова с награда за филм в bTV Репортерите. bTV, 05.04.2012). Между другото наградата е връчена от Елена Йончева, която е и член на журито.

В един откровено пропаганден филм за полицията **В. Иванов** изпраща категорично подвеждащи послания по отношение на категорията разследване в медиите. Става дума за *Разкрития по случая с ареста на семейство Начкови от Мировяне...*, материал, излъчен по Нова ТВ на 12.02.2012. В друг материал, посветен на закона за тютюнопушенето, е демонстрирано очевидно псевдоразследване с още по-очевидната цел – отмяна на забраната за пушене на обществени места. Възмутен зрител коментира: *Най-срамното Разследване-07.10!!! Недопустимо вземане на страна в обществен спор,противопоставящ здраве на бизнес-печалби. Дори ни предложи "тарикатски"начин за заобикаляне на деистващ закон?! Вместо да се търси начин да се спазва.Срамно! А лесно*

[39] Изследване и интерпретации. - Обектив,30.112012. - http://www.bghelsinki.org/bg/publikacii/obektiv/obektiv/2012-11/izsledvane-i-interpretacii/.

държавата може да купи елементарни тестери за никотин.И щом нарушител пожелае тест,а той е ПОЛОЖИТЕЛЕН,плаща още 100 лв. за тарикатлъка си "ала Нова ТВ (Пушач, 09.10.2012). Не всички реципиенти, обаче, могат да уловят разликата между действително и псевдоразследване. Ето как е коментиран цитирания по-горе филм за семейство Начкови: *Браво на Васко Иванов за разследването.Браво и на полицията. Като няма правосъдие ,поне малко да се стреснат престъпниците от полицията. Докога в нашата мила родина криминалния контингент ще си прави каквото си иска ? Време е да си получат заслуженото. Факт-всички престъпници се правят ни лук яли ,ни лук мирисали. Още веднъж голямо Браво на полицията и на Васил Иванов за обективното разследване* (Marieta, 15.02.2012). И това е нормално, още повече че истински разследвания почти липсват, а професионалистите, които трябва да ги правят, имитират разследваща журналистика и яростно рекламират имитацията на зрителите си. Като професионалисти спомагат за изкривяване на представите за журналистическо разследване. Като авторитети те изграждат погрешна визия у аудиторията за същността на разследващата журналистика, за функциите й. Особено опасен е фактът, че чрез подобни „разследвания" у публиката натрапчиво се насажда официалната позиция на дадена властова институция, а не на разследващия журналист.

Емил Кошлуков получи наградата за телевизионна журналистика „Свети Влас" с аргумента, че е демонстрирал най-вече компетентност и обективност в работата си. Мисля, че е достатъчно да се спомене личното мнение на водещия по повод на изказването на Б. Борисов, че семейството на убитата Мирослава трябва да се извини на полицията във *Факторът Кошлуков*, епизод озаглавен: *Думите на Борисов са неуместни, високомерни и арогантни. Парадоксалното е, че са и верни!* И излъчен по ТВ7 на 14.01.2012 г. Личната позиция на г-н Кошлуков се вписва най-малко в три жанрови схеми – панегирика, екзегеза и апологетика. Впрягането на религиозната жанрология в благоговението пред примитивизма и наглостта на министър-председателя, обаче, не омилостивяват зрителите. Коментарите са основно критични и потребителите на уебстраницата на ТВ7 не успяват очевидно да разберат обективността на водещия. Започвам с пъшкането на Т. Александров: *Ох Кошлуков ох* (Тодор Анастасов,14.01.2012); *Господин Кошлуков, бих предпочел да мия подове, отколкото да правя това, което Вие правите...* (Иван, 14.01.2012); *Даже и коментар не заслужаваш, Кошлуков, жалък си. Ама и ти като повечето си със силните на деня...* (Наблюдател, 14.01.2012) и завършвам с напомнянето на потребител с прозвище галилео: *Ей чак не ти прилича толкова голямо навеждане!* ***Ти нормален ли си,или изкаш нас да ни изкараш малоумни!*** (галилео,14.01.2012).

В едно от предаванията си тази година вече като носител на приза Емил Кошлуков обяснява, как се познават внедрените от ченгетата хора в протестите. Този, който заговори за смяна на политическия модел, за нова конституция, за Велико народно събрание, е купен (*Факторът Кошлуков*, 23.02.2013). Мисля,

че по-голямата част от журналистите също имат критерии за разпознаване на нездравословното и това са изявленията на Яне Янев. Напоследък, според мен, се появи друг Яне в нова полуда, също добър показател за нещо, което не трябва да се пипа, камо ли да му се позволява да сее морал – Стефан Гамизов[40], най-търсеният енергиен експерт в ТВ7 – от Н. Бареков, Е. Кошлуков, М. Карбовски. На 09.03.2013 Гамизов е във *Факторът Кошлуков*, където заявява, че е за морален капитализъм и от тази позиция разнищва енергийната мафия, като обяснява, че АЕЦ *Белене* е разсипано от енергийната мафия, от трима души:

С. Г.: ... в Уикилийкс са описани тримата души, които ...

Е. К.: Кои са те? Кажете ги.

С. Г.: Р. Овчаров, Б. Манчев, К. Георгиев.

<...>

С. Г.: Б. Борисов като дойде, той нямаше никакво съмнение, че тази работа трябва да се оправи. Обаче той беше обзаведен с трима души в кабинета си ...

Е. К.: Кои?

Това са С. Дянков, Т. Трайков, Р- Плевнелиев, които стъпкаха всякаква идея за противопоставяне на корпоративната престъпност. Тези тримата герои казаха, лоша корпорация няма, те не крадат, те са добри. Само че в България корпорациите крадат...

Е. К.: В политологията има понятие бандитски капитализъм.

С. Г.: Е, не съм го знаел това нещо (честно си признава представящият се и за политически анализатор Гамизов).

<...>

Е. К.: Говорим за вината на Плевнелиев за цената на тока.

С. Г.: Росен Плевнелиев носи основна вина за въвеждането в експлоатация на Марица Изток 1...

Почти същите неща си говорят на 1.03.2013 г. в „Гореща точка" Бареков и Гайтанджиева[41]. Яне Янев също вменява какви ли не грехове на Президента. Дали зрителите на *Факторът Кошлуков* ще успеят да научат истината за енергетиката от такъв източник като С. Гамизов е намерение много спорно. Още повече че в Болканлийкс четем следното: *... Придобити са данни, че Костадин Иванов Сирлешов ЕГН76ХХХХХ в качеството си на началник на кабинета на министъра на енергетиката и енергийните ресурси активно съдейства за включването в проекта на* ***Стефан Тодоров Гамизов ЕГН 71ХХХХХХ, с когото поддържа близки връзки. Целта е облагодетелстване от проекта***

[40] Вж. портрета на Гамизов, направен в сп. *Тема, който започва така: Загадъчният експерт Стефан Гамизов нашумя с нетрадиционни прогнози за политическото бъдеще на страната. Кой е той, остава мистерия, но мнозина свързват действията му с енергийния олигарх Христо Ковачки. В същото време Гамизов намеква за топлата си връзка с Вашингтон и открито хвали премиера Станишев и ДАНС* (Тайното оръжие. - Тема, бр.23, 2008).

[41] Част от разговора им е цитиран по-горе.

чрез отклоняване на финансови средства**, предназначени за рехабилитация и модернизация на ТЕЦ "Марица Изток 2". <...> Постъпили са данни, че **Стефан Гамизов нарушава данъчното и осигурителното законодателство.** От анализа на придобитите данни е видно, че **Стефан Гамизов не разполага с необходимите специфични знания и кадрови ресурс за осъществяване на консултантска дейност. Той няма висше образование,** а от работещите в "Ес Джи Инженеринг" лица само Ирена Тошкова Мачева, ЕГН 76XXXXXX и Николай Сашев Сотиров, ЕГН 78XXXXXX имат познания в областта на енергетиката. <...> Анализът на получената информация показва, че **извършваната от Стефан Гамизов дейност съдържа признаци за осъществявани фиктивни сделки, нарушаване на финансовото и данъчното законодателство и пране на пари от извършваната престъпна дейност[42].

Е, как се стига до обективното състояние на нещата, като всички и говорещият, и обектите на разговора са ненадеждни източници на информация. В крайна сметка се питаме дали търсенето на обективното е целта на журналистическия материал.

Обективността на Кошлуков е под въпрос и в множество други издания на *Факторът Кошлуков, напр.: Защо въвеждаме данък "Депозит" от 13.10.2012; За първата година на Плевнелиев като президент* от 27.10.2012; За договора с "Газпром" и инвестиционните решения за *Южен поток* (*Факторът Кошлуков*, 17.11.2012); разговорът с Цв. Цветанов (Факторът Кошлуков, 14.01.2012); разговора със Сергей Игнатов за Фонд „Научни изследвания (Факторът Кошлуков, 8.12.2012) и пр.

Учудващо е, че Н. Бареков въобще е журналист, а още повече, че е сочен като пример. Още в bTV аудиторията го разконспирира, но „раждащият новини" се радва и на голяма популярност, което още веднъж доказва, че на публиката й е трудно да отсее стойностното. Защото медийните институции налагат модел на поведение, в чиято основа стои атрактивното, а не качественото. Комерсиалната телевизия всячески рекламира именно зрелището, за да вдига рейтинга си. За изграждането на журналистическия имидж на Бареков принос имат и академичните среди, които го канят като лектор по въпроси като свободата на словото, етиката в журналистиката (Софийски университет, Университет за национално и световно стопанство, Академия за журналисти). При уволнението на Бареков от bTV онлайн потребителите с охота споделят съжалението си, от една страна, и удовлетворението, от друга: *... Бареков, разбира се, е най-типичният представител на тази порода – дотолкова емблематичен, че името му стана нарицателно за **агресивна пристрастност и арогантно невежество.** Именно затова, въпреки че нямам телевизор, **посрещнах с такъв ентусиазъм новината, че е махнат от екран***[43]. В коментарите към горния пост от блога

[42] Справка – Гамизов. - https://www.balkanleaks.eu/en/gamizov-bg.html, 9.12.2010.

[43] Бареков уволнен, 24 November 2009 - http://kaka-cuuka.com/1922#comment-29156.

на Петър Стойчев се казва: *... Иначе, Николай Бареков не беше просто кофти човек, който ти оставя лош вкус в устата. Той* ***беше разпространител на затъпяване и липсата на мисъл се опитваше да компенсира с някакви други похвати.*** *Лошото в случая е, че* ***той е еталона, просто защото никой не иска истинска журналистика*** (p-monstrum, 24ноември, 2009); *Г-н Бареков, Вашето уволнение е първото добро дело, което българските медии сътворяват от 20 год.насам. За това и ви пожелавам попътен вятър, който да ви отвее надалеч* (*valia_bg*, 24 ноември, 2009).

Какви послания по отношение на журналистическите принципи се отправят към аудиторията, определено не е проблем, над който Бареков се замисля. Всеки един от „елементите на журналистиката" е ненарушен от него. Същността на журналистиката според водещия се свежда до излияния, които нямат нищо общо с обективност, независимост, безпристрастност, честност и пр.: *... Накрая да стане ясно, че всъщност Симеон Дянков е водил някаква собствена политика и е правил каквото си иска, маскиран зад финансова дисциплина. Истината е, че г-н Дянков е водил някаква политика в нечий интерес. Проблемът обаче е, че цялата тая група около Дянков тя сега е в Президентството, зад Президента, над Президентството и е много важно г-н Плевнелиев какъв служебен кабинет ще предложи ...* (Гласът на народа, извънредно студио, ТВ7, 23.02.2013). Или: *Този човек* (Трайчо Трайков –б.а.) *... си позволи на старта на самата телевизия ТВ7 си позволи по повод на някои мои, може би, неудобни реплики към него да кажи на една от моите колежки, че ако не внимавам, щял да ме ошамари лично <...> Аз, както се казва, преддах, където трябва, че ше ме шамари един министър и последва нещо като извинение от Трайчо Трайков и нормализация в отношенията... Трайчо Трайков беше издирван повече от един месец от Диляна Гайтанджиева. Той знае, че тече мащабно разследване, че това разследване си е лично на Диляна Гайтанджиева. Нито някой й помага, нито някой наготово й дава нещата, нито някой го е поръчал. Трайчо бяга като дявол от тамян ... И онзи ден ми писна и аз им казах защо не му направите постановка на тоя. Я се обазете и му кажете на английски и му кажете, че не сте български журналисти ... Той харчеше парите на българските данъкоплатци, като беше министър, инсталиран от неговите кукловоди. И когато Диляна Гайтанджиева тръгна да разследва неговите грешни решения в ущърб на данъкоплатците, които сега заради е такива като Трайчо плащат по-високия ток, Трайчо каза: Майната ви, . аз няма да говоря пред българските медии И този сега искал да гостува в „Гореща точка". Той иска, ама аз не го искам, аз не го желая ... .* („Гореща точка", 14.10.2012, ТВ7).

Почтеност и етичност към гражданите се демонстрира с изявления като следното: *Този боклук, който тук беше стоварен под формата на трактористки машини, да се омита още днес от столицата, където сме дошли да си изкарваме хляба, защото в противен случай аз ще оглавя едно гражданско общество срещу* ***тази развилняла се пасмина от провинцията*** *и не се знае ние какво можем*

да направим - можем да режем гуми, може да палим трактори. Аз не желая ***някакви разюздани селяни*** *наистина в центъра на София да ми пречат да си изкарвам хляба" <...>* ***Побъзикаха се, спориха с Борисов, караха се, искаха оставки, хайде да се прибират и да работят,*** *защото тая държава е на това дередже, защото* ***не работят хората*** („Гореща точка", 12.12.2011, ТВ7). СЕМ е сезиран за случая в ТВ7 и заявява, че ще го разгледа. В предаването си "Гореща точка" Бареков изразява опасения, че заседанието на регулатора може да се превърне в "медиен цирк" по негов адрес. Коментарите не закъсняват и окачествяват медийния продукт „Бареков": ***Бареков, не се опасявай за дебата в СЕМ - ти самият си медиен цирк, братле! Гледаме те точно за това - за цирк, за забавление, майтап да става!*** *А като че ли по определение не ти е комедиен жанрът? Развеселихме се, когато бодро се похвали, че си гласувал в анкетата за Футболист №1 за Бойко, между другото премиер на нашата бедна страна; развеселихме се, когато се похвали, че си завършил Пловдивския университет, защото целия - да, цирк! - с почетния доктор изведнъж стана толкова разбираем! Ама разбира се - каквито "докторите", такива и възпитаниците!"* (Зрител на медийни циркове, „Гореща точка", 12.12.2011, ТВ7). Но поведението на водещия печели и одобрение: *браво,бареков! А др. лозанов да се лекува вкъщи и да напусне сем!* (iwo, 12.12.2011).

Свободата на изразяване е категория, с която Бареков очевидно има проблем. „Парцал"-ът (по неговите думи) Труд е разкъсан в ефир. Това не е нарушение на Закона за радио и телевизия според СЕМ, но на журналистическата професия определено е, казва регулаторът. Орлин Спасов коментира случая така: *Става въпрос за граници, които минеш ли ги, възниква въпросът принадлежиш ли на професията? Бареков се опита да вкара ексцеса в професията, да заличи напълно границите между информация и забавление*[44]. Не на същото мнение, обаче, са коментиращите, за които свободата на словото няма никакво значение. Коментарите са публикувани по повод на филма за цените на лекарствата и са 82 на брой. От тях само трима потребители коментират скъсването на вестника и само един не одобрява постъпката. Човек трудно приема следния коментар: ***Подкрепяме Ви г-Бареков, особено в действията Ви среще в.Труд.*** *Ние сме* ***неголяма българска група във Великобритания от хора на умствения труд*** и намираме, че в***. Труд и други медиии губят всякакво чувство мярка в стремежа си да манипулират огромна маса хора в БГ-то. Без преувеличиние дошло е времето на Пиночет, друг начин няма.*** *Нашите социологически проучваният сочат,че близо 95 % от "избягалите" българи в чужбина са по причина, че не възприемат господстващите отношения в България, които продължават вече близо 25 години - четвърт век. Норвежките туристи, съкрати ли си наполовина почивката в България са го направили именно поради ширещата се простащина*

[44] СЕМ за скъсания от Бареков вестник: Няма нарушение на закона. – Дневник, 15.12. 2011. [SEM za skusaniya ot Barekov vestnik: Nyama narushenie na zakona. – Dnevnik, 15.12.2011.]

сред българите. Английските семейства с къщи в България се връщат много скоро в родината си заявявайки "Хубава е Вашата страна, лошото е че в нея живеят българи" Ние сме българи сега и завинаги, патриоти стигащи до националисти, но кажете ни, как да се върнем в България, как да живеят нашите деца там, а искаме? (Лазар, 25.02.2012).

За Бареков аудиторията е даденост и когато е необходимо я използваш. Разбира се по начина, по който изпълнителният директор на ТВ7 разбира отношенията медии:публика.: *... гражданското общество излиза на барикадите и тогава забелязвам, независимо от издатели или собствениците – български или чужди – медиите са единни и винаги взимат страната на гражданите. И така наистина казвам* ***и леко се обръщам към политиците. Нека те да не се сърдят на медиите, когато една медия трябва да избира между политици и граждани, и избере гражданите, избере собствения си народ*** *<...> народът иска едно нещо – граждански контрол върху институциите. Такъв контрол без медиите е невъзможен. Т.е. тук медии и граждани трябва да бъдат хванати ръка за ръка. Това е общият интерес* (Гласът на народа, извънредно студио, ТВ7, 23.02.2013).

Медиите, в които работи Н. Бареков - bTV и ТВ7 – отказват да забележат дефектното му поведение като журналист, защото го използват с друга цел – вдигане на рейтинга, налагане на определени внушения по определени въпроси от политическия и икономическия живот. Журналистическата колегия и академическата общност също затварят очи и реакциите им се появяват едва когато се разразява скандалът с тракторите, рязането на гуми и разкъсването на вестник *Труд*. Блогърите и коментиращите онлайн са тези, които категорично назовават нещата с истинските им имена. Иво Инджев: *Като стане дума за него, всеки се пази да не се оцапа. Но пък от много мълчание сме я докарали дотук. В моя дълъг професионален живот не помня толкова явен случай на угодничество на властта. Цялото това горещо пенявене от екрана, заплахи, повишаване на тон на зрители... и сега изведнъж му се услади позата на Робин Худ в защита на угнетения народ. Този човек на фона на цялата мизерия на българската журналистика, когато се съкращават хора, и чудесни пера получават жалки заплати, демонстрира охолство. Учудвам се как самата власт не разбира, че този човек им прави лоша услуга и че утре ще предаде и тях, както направи с Първанов. Жалка работа!*[45] Асен Йорданов: *Бих написал заглавието с думите: "грозното лице на българската мафия", но то е едно и също, защото в България организираната престъпност е завладяла цялата ни действителност. Политиката, медиите, икономиката, съдебната система – всичко е под неин контрол. И това не са мои изводи, а заключения на най-отговорни международни институции и анализатори. Личности като Николай Бареков са оръдията на това злокачествено образувание. Вчера Биволъ публикува*

[45] От чалга кючекчия до чалга журналист (видео 18+). - Труд, 24.02.12. [Ot chalga kyuchek-chiya do chalga zhurnalist (video 18+). – Trud, 24.02.2012.]

факти и снимки за това как един ТВ водещ купонясва в най-скъпия курорт и се къпе с френско шампанско в компанията на олигарси[46]. *Коментар на журналист след публикацията във в. Труд „От чалга кючекчия до чалга журналист": През всичките години, докато Бареков "израстваше" професионално се опитах на близки и познати и на хора, с които съм свързана професионално, да обясня, че това е грешка на природата. Много голяма грешка но поредица от добри журналисти, които допуснаха това момче да се впише в гилдията ни! Той е образец на това как не трябва да изглежда /от където и да го погледнеш/ един журналист!* (dima, 25 февруари 2012). И на потребител на сайта: *Ама защо трябваше да се стигне дотук, че да напишете истината за Дудука? Този елемент не от вчера тероризира и манипулира аудинория с откровени лъжи, интриги, клевети и безподобно слагачество към управляващите* (Дарин, 24 февруари 2012).

Диляна Гайтанджиева е онази, която иска разрешение от Б. Борисов, да излъчи материала си (случая Лъчезар Иванов) и благодарение на която той се обяви за покровител на свободата на словото. Тя е онази, която отиде до Сирия, за да ни каже, че Башар Асад съвсем правилно изтребва опозицията в страната си. Тя е онази, която прави псевдоразследваща журналистика с недоказани твърдения и неверни заключения, а според коментиращите в интернет пространството и множество блогъри разследванията й могат да се квалифицират по следния начин: *Мале тази Гайтанджиева каква жалка карикатура е само... То бива* ***поръчкова журналистика****, ама тази надминава и Бареков. Дали най-после героите във "великите" й разследвания са реални или пак действа с поставени лица?* (Zvetan I Peevski, 08.10.2012; Разследване на TV7: Кой надува цената на тока). Но в собствената й медия и не само там е „разследващото острие на ТВ7". Диляна Гайтанджиева е онази, която Сашо Диков посочи като медиен работник, фалшифициращ репортажите си. Традиционните медии почти не се споменават случая. Една от малкото публикации по темата е във в. Труд: *Съветът за електронни медии (СЕМ) се оказа безсилен да санкционира фалшифициран репортаж на репортерката от Тв7 Диляна Гайтанджиева. Причината - материалът, който откровено подвежда зрителя, не нарушава закона за радиото и телевизията (ЗРТ). Медийните надзорници се осмелиха единствено да поискат Тв7 да даде становище или да участва в професионална дискусия за медийния професионализъм*[47].

Диана Найденова е далеч от представата за професионализъм и тя го демонстрира в не едно от телевизионните си интервюта, но превръщането й в христоматиен пример за това, какъв не трябва да бъде журналистът, се случва в предаването „Нека говорят" на 17.06.2012 г. по bTV в интервюто с еколога Петко

[46] Йорданов А. Николай Бареков - грозното лице на българската действителност. - Биволъ, 18.10. 2011. - https://www.bivol.bg/analysis.html.

[47] СЕМ безпомощен пред репортаж менте. – Труд, 10.07.12. [SEM bezpomoshten pred reportazh mente. – Trud, 10.07.2012.]

Цветков. Има и такива ситуации, когато възпитаната в пасивност аудитория се оказва главно действащо лице и основен източник на новинарско съдържание. Доскорошният малък човек, влизал в новините само като извършител на криминално деяние, като парадокс, като любопитен факт и пр., се превръща в нещо, което няма как да бъде подминато. И тогава журналистите реагират неадекватно, защото публиката проблематизира статуквото, излиза извън модела, в който е натикана. Та затова според наградената за телевизионна журналистика Найденова нещата трябва да се сложат по местата им: *Можете да се изкажете, когато ви позволя, защото все пак това е диалог; Аз съм домакинът тук и аз ще подавам началото и края на всеки въпрос; Не си мислете, че сте много оригинален; В момента се държите като абсолютен хулиган; Говорите абсолютни глупости; Дата и час, питам?!*

Тенденциозното поведение на журналистката се разчита от аудиторията като прикриване на конфликт на интереси[48]. Публиката има своите основания, още повече че bTV в началото не отразява протестите на Орлов мост. След това медията опитва да покаже протеста като лумпенски чрез преекспонирането на побоя, нанесен върху оператора й, за който любителско видео показва, че също е побойник. Аудиторията се манипулира и като се подменя картината с протестиращите за и против закона за горите. Бившата аудитория реагира в мрежата много бурно на „журналистическия професионализъм" и на bTV, и на Д. Найденова. Присъдата за традиционните медии и журналисти е окончателно формулирана в изказвания от типа: *Не желаем да ни отразявате!* и *Изключете телевизорите!* А професията журналист, практикувана от Д. Найденова, се регламентира така:

*ПЪРВО - всички трябва да разберат колко независим журналист сте вие - дотам независим от правителството, че можете да отмените в последния момент обявената тема и да отпратите поканения (предполага се - министър, кой друг ще говори за заплатите):...**днес няма да се занимаваме с темата, свързана със заплатите на министрите... Реших да сменя тази тема, провокирана от случващото се на улицата и по-конкретно случката от "Орлов мост" в третия ден на протеста, когато беше наранен, жестоко нападнат наш колега, оператор от бТВ.***

*ВТОРО - сложете събеседника на мястото му, да не би да почне да си въобразява, че може да говори нещо, което не ви харесва: **Аз съм домакинът тук и аз ще подавам началото и края на всеки въпрос.***

*ТРЕТО - ако все пак упорства, обяснете му какво мислите за него: **Ако нямате факти, с които да потвърдите казаното до момента, се държите като абсолютен хулиган.***

*ЧЕТВЪРТО - кажете му в прав текст, че изобщо не ви пука защо тоя хулиган си е утрепал следобеда, за да ви дойде в студиото: **Не, не, не, изобщо***

[48] Лице е от мениджърския екип на телевизията е пряко заинтересовано от Закона за горите.

не ме интересува какво се е случило...

ПЕТО - ако се окаже твърдоглав, може и да му покажете вратата: ***Ама аз съм ви поканила... Ако искате си ходете, ако искате си ходете!***

ШЕСТО - продължавайте да го респектирате с полицейски въпроси: ***Искам да попитам по повод закона за горите кога протестирахте пред Министерския съвет - дата и час! Дата и час, питам. Дата и час, питам!***

СЕДМО - покажете му интелектуалното си превъзходство: ***Моля ви, не си мислете, че сте много оригинален с тази забележка...***

ОСМО - обяснете му за какъв го мислите: ***Ако гражданин излезе да протестира, за да изрази позицията си по отношение на природата на България и той твърди, че няма гражданска позиция, която да заяви пред телевизията - този човек е отишъл да бие други хора и да пие бира там!***

ДЕВЕТО - продължавайте да го унижавате по достъпните за вас начини: ***Жалко е това, което говорите! Жалко е това, което говорите!*** *Или:* ***Какво говорите, господин Цветков! Господин Цветков, говорите абсолютни глупости. Абсолютни глупости!***

ДЕСЕТО - това вече е висш пилотаж - едновременно го притискайте с времето и не му давайте да отговаря: ***Разбрах. И по-бързо - минута имаме!*** *И веднага, щом си отвори устата:* ***Можете да се изкажете, когато ви позволя, защото все пак това е диалог.***

ЕДИНАДЕСЕТО - на прощаване му обяснете, че се е отървал леко: ***Благодаря ви за този разговор, довиждане! Ще ми дадете ли ръка или... Все пак съм от бТВ, благодаря ви, няма да ви набия***[49].

В медиите, в които работят коментираните по-горе хора, ги наричат топжурналисти. Голяма част от аудиторията също ги харесва. Защото не успява да разчете у тях онези отклонения от журналистическото, които дефакто го правят. Че са атрактивни, че имат собствен стил, че имат ярко присъствие на екрана, е неоспоримо. Но това не ги прави тези журналисти, които са изразители на журналистическите стандарти, както се опитват да ни внушат собствените им медийни организации и награждаващите ги институции. Политиката на награждаване освен всичко друго е и начин да се наложи на гилдията и на аудиторията определена представа за журналистически професионализъм. В случая не точно тези журналисти са добрия пример. В сайта на наградата за телевизионна журналистика „Свети Влас" учредителят й и член на журито И. Гарелов казва, че *призът ще провокира дебати в гилдията по отношение на качеството, съдържанието и отстояването на стандартите. И добавя: Сериозната политическа журналистика е сведена само до шоу. Като че всичко започва да има определена цена – изказването на мнение, отстояването на позиция, участието в дадено предаване. Все по-голяма беда е налагането*

[49] Вж. http://alibababg.blog.bg/drugi/2012/06/22/vyvedenie-v-prostashtinata-na-bokluk-tv-pyrvi-dubyl.971134.

на поръчки през медиите. Втората опасност се крие в това, че заради конкуренцията, комерсиализацията подчинява масово медиите. Всичко онова, което привлича вниманието на зрителите, се използва без никакви скрупули, без оглед на продукта. И в битката за вниманието на зрителите интересите на обществото остават на заден план. През медиите вече тотално се замърсяват и подменят ценностите". По повод на същата награда Любен Дилов на 5.06.2011 г. заявява по радио *Дарик: ... награда, която да провокира онзи тип журналистика, която да не е толкова зависима от комерсиалната политика на електронните медии, т.е. това, което сме свикнали да наричаме публицистика, гражданска журналистика или разследваща журналистика <...> (наградата е) принос за развитието на гражданското общество и професията. Т.е. критериите, горе-долу които са на самата награда „Пулицър" за публицистика и журналистика, са и при нас.* При връчването на наградата за телевизионна журналистика "Свети Влас" на Д. Найденова за предаването „Опасно близо", Г. Лозанов заявява: *Наградата "Свети Влас" е един* ***реверанс към сериозната българска журналистика.*** Самата журналистка, обаче, определя предаването си по следния начин: *...това е* ***лайт публицистика*** *в неделя следобед, говорене с хората по този неформален начин, който те кара да останеш пред екрана*[50]. Елена Йончева награждава Миролюба Бенатова за филма *Професия: Ало*, който определено е псевдоразследващ материал. Вестник *Стандарт* ни представя Д. Гайтанджиева: *... И е една от най-смелите жени в българската журналистика. Говори еднакво мъдро и за професионалния си, и за личния си живот. И в двете обаче има нещо общо: дисциплина, воля и смелост, които се проявяват само когато човек е наясно със себе си и мечтите си. По-нататък са споделени и мъдрите слова на госпожицата: Страшно е да видиш бебе, което не плаче, след като е оцеляло при ракетен обстрел, разрушил къщата му и убил цялото му семейство. Това бебе не пророни нито една сълза - имаше очи на възрастен и знаеше, че близките му вече ги няма, а не проплака нито веднъж. Това наистина ме стъписа и изплаши, не мога да забравя тези очи, в тях беше войната*[51].

За налагането на псевдожурналистиката като стандарт голям принос имат и самите представители на гилдията. Сред журналистите практици има неписан закон, който повелява да не се публикува нищо нелицеприятно за колеги. Трябва да се случат Катуница от есента на 2011, Орлов мост от лятото на 2012, унищожаването на вестник *Труд*, протестите от 2013, за да се чуе гласът на традиционните медии, за да разбере тяхната аудитория позицията им спрямо проблематичното поведение на колегите им от други медии. Появата на критични материали е по-скоро акт на разчистване на сметки между враждуващите собственици на съответните медии (напр. *Труд, 24 часа, Капитал, Дневник*

[50] Вж. Хюсеин П. Аз с Камен Костадинов? Отвратителна измислица. - 24 часа, 26.03.2010. [KHyusein P. Az s Kamen Kostadinov? Otvratitelna izmislitsha. – 24 chasa, 26.03.2010.]

[51] Вж. Генчев Д. Диляна Гайтанджиева: Харесвам си журналистиката. - Стандарт, 27.01.2013. [Genchev D. Dilyana Gaytandzhieva: Haresvam si zhurnalistikata. – Standart, 27.01.2013.]

онлайн и публикациите им за Бареков от ТВ7), а не принципно становище за нарушаване на журналистическия професионализъм. Макар че член 4.7. от Етичния кодекс на българските медии гласи: *Ще подкрепяме наши колеги от други медии, когато те са несправедливо нападани или критикувани.* ***От друга страна, обаче, професионалната солидарност не ще бъде извинение за укриване или изкривяване на информация.*** Много рядко журналистите са склонни да заемат критична позиция спрямо колегите си, когато нарушават принципите на професията. Същото се отнася и до СЕМ, и до Комисията по етика. А когато несъобразено с професионалните норми поведение не се санкционира от специализираните за това органи, то започва да се приема като обичайно и да се толерира. Потърпевша е аудиторията, която се чувства лъгана, неуважавана, глупава, дезинформирана, игнорирана, забравена.

Публиката продуцент

Тук ще коментирам и още един аспект от отношенията между журналисти и аудитория – квазиучастието на публиката в продуцирането на новинарски послания.

Докато в масовите медии аудиторията няма достъп до адресантската позиция, то новите медии революционизират масовата комуникация и всеки един член на публиката вече може да бъде и адресант. Възможностите на довчерашната аудитория за комуникиране на собствени съобщения в публичното пространство стават неограничени. Хората използват потискания си досега потенциал и активно се включват в изграждането на собствени медии, но също така формират виртуални групи около онлайн изданията на традиционните медии. Съвсем скоро старите медии разбират, че публиката им може да е сериозен съдружник в надпреварата за рекламодатели. И така аудиторията е прелъстена да работи заедно с професионалните журналисти.

Всяка една медия (с малки изключения, напр. вестниците на И. Кръстева) – електронна или печатна – има онлайн вариант, където публиката е приканена да коментира, да бъде репортер, да пише новини (вж. напр. *Аз, репортерът* на bTV, *Твоята новина* на БНТ, *Вашият репортаж* на Нова телевизия, *Снимай* на TV7, *Твоята новина* на ТВ Европа, *Дневник Live* на *Икономедия* и пр. С две думи, да бъде част от екипа. Но всъщност това, което се получава е, че медийната организация употребява гражданите аматьори, за да свършат част от събирането на материали, да подават сигнали (в. Сега има рубрика, която се нарича *Подайте сигнал, който да разследваме*), идеи и т.н. И удобно се забравя за съществуването им, когато действително става дума за политиката на медийната организация, за чисто новинарски операции, за диалог с аматьорите журналисти в коментарните полета, за дискутиране на общи теми в рамките на блогове на журналистите, работещи в медията. Трябва да се случат необичайни събития, например като *Катуница* или *Орлов мост*, които да взривят уебстраницата на съответната медия, за да бъде въвлечена тя в диалог. Но отново по привилегировани пътища,

до които аудиторията няма достъп, т.е. чрез пиар съобщения, изявления в новинарските емисии и т.н.

На пръв поглед инициативите на старите медии за съвместни публикации с хората могат да се оценят положително. Но когато те се анализират по-задълбочено, се налагат други изводи. Традиционните медии се нуждаят от аудиторията, защото тя е част от бизнес модела им, основан на постъпления от реклама. Те интегрират аудиторията в продуцирането на медийни публикации в онлайн изданията си, като така имитират обвързаност с проблемите й, изграждане на обща перспектива, интерес към творческите й възможности, сътрудничество за производството на съвместен медиен продукт, пожелан от публиката. Нищо подобно не се случва, обаче[52]. Аксел Брунс обобщава ситуацията по следния начин: *През второто десетилетие от съществуването си в интернет средствата за масово информиране са принудени да променят поведението си, защото загубите им от отлива на аудитория непрекъснато нарастват. Традиционните масови медии се насочват към работещия в мрежата бизнес модел, който се практикува масово в онлайн пространството – включването на публиката в разработването на идеи и продукти, което осигурява освен безплатна помощ и видимостта й, присъствието й, задържането й в полето на съответните уебстраници, а оттам и привличането на рекламодателите* [53].

За да се увеличат възможностите за интензифициране на печалбите чрез експлоатиране на безплатен труд и привличане на реклама, гражданите журналисти трябва да са и подходящ за медията продуцент. Затова медиите си го създават. Аудиторията, за да бъде автор, е подложена на редица рестриктивни процедури. Първо, от нея се изискват определен тип текстове – фотоси и видеоматериали, но не и езикови текстове. Така обикновените хора бързо и безплатно снабдяват медиите с информация от мястото на събитието, до което те нямат достъп, защото нямат възможност да бъдат навсякъде, а гражданите журналисти – могат. Освен това този тип текстове имат много по-голяма документална стойност и по-лесно се проверяват, ако въобще всички се подлагат на проверка от журналистите. Най-вероятно – само тези, които се включват в новинарския обмен. Човешкият език е универсалното средство за изразяване, а именно той попада под забрана и така аудиторията е във висша степен ограничена в самоизразяването си. На аматьорите репортери не се предлага нищо от професионалния арсенал на медията – обучение, техника, заплащане и пр. И публиката върши това, което може – снима природни забележителности, китки и животни. Рядко се появяват други материали, например проблеми, свързани с общността. А жанрът

[52] Вж. по-подробно по проблема публикацията ми *Кооперирание с традиционните масови медии? „Аз, репортерът" на bTV*. - В: Масовите комуникации в информационното общество. Шумен, 2012.

[53] Bruns A. Produsage: Towards a Broader Framework for User-Led Content Creation. - http://snurb.info/files/Produsage%20%28Creativity%20and%20Cognition%202007%29.pdf.

репортаж изкристализира в причудливи варианти от типа на *Яретата, които живееха на покрива.* Непрофесионалните журналисти са оставяни изцяло в сферата на любителското, което означава невключване в професионалното съсловие и отказ за допускане до вземането на решения относно процесите на продукция на медийни съобщения. Второ, изграждането на фалшиви представи за журналистическата професия – всеки може да е журналист и за това не е необходима специализация; всичко е журналистически материал, независимо от качеството, смисъла, стойността си и т.н.; всичко е позволено, независимо дали е достоверно, етично, законно и пр. Лицемерието на медийните институции в изграждането на нереалистичен образ за журналистиката рефлектира върху представите на самата аудитория за професията, за функциите й в обществото, за същността й. Така аудиторията принизява критериите си по отношение на собствените си изяви като журналист, а и на действащите професионалисти. Щом дилетантът фотограф, обстрелващ публичното пространство с картинки на дупки по асфалта, е наричан репортер, а снимките му – репортаж, защо той да има по-различни очаквания от професионалния репортер? Трето, аудиторията е вкарана в рамките на дребното и жълтото, което е видно от предложените й категории за отразяване. В ***Нова ТВ*** публиката изпраща снимков материал по следните категории: *Празнично, Природа, Забавно, Инциденти, Парадокс, Градът*; **бТВ** - *Природа, Инциденти, Катастрофи, Бедствия, Традиции, Празници, Рождени дни на bTV, Избори, Пътища, Забава, Замърсяване, Събития*; в **ТВ7** липсват рубрики, а „репортажите" са от типа - *Капчици дъждовни, Пролетнооо, Пролетно настроение, Един прекрасен залез* и пр. Разбира се не липсват и други теми, напр. протестите напоследък, сигнали за нередности, но те са по-скоро изключение. Показват го и заглавията на фотоси и видеоматериали: *Снегорини теглят закъсали тирове, Хаос на околовръстното заради липсващи знаци, Скрито бунище до блока, Честита Баба Марта, Катастрофа в с. Търнава, обл. Враца, Крави по магистралата, Кукерски фестивал в Благоевград, Най-щастливото кокоше яйце, Гласуваме за президент* (картинка на предизборна секция, нищо повече) и пр. Според медийните организации това са обектите, които журналистиката отразява, и от колегите аматьори се очаква същото. Изявите им се затварят в определен тематичен кръг, в който преобладава таблоидното. В рубриката *Аз, репортерът* на bTV има категория, наречена *Събития*. По описанието, направено от телевизията, тя включва *вашите репортажи за значими факти, случки и инициативи от обществения живот, протести и други форми на народно недоволство.* На пръв поглед се налага внушението, че аудиторията най-сетне има правото да се впише в новинарския поток с истински журналистически материали. Но работата е там, че езиковият код е под забрана. Т.е. отново се стига само до регистриране на някакъв факт чрез фотографския или кинематографическия код. В този смисъл неезиковите текстове, изпращани от публиката, действат като сигнал и ако представляват интерес, медията прави новината. Продуцирането на новини от страна на аматьорите журналисти е

силно ограничено. Целта е да се запази контролът от страна на традиционните медии върху ежедневния новинарски цикъл и само да се имитира гражданско съ-участие. Медиите се притесняват да допуснат аудиторията до формирането на дневния им ред, до транслиране на послания, които са важни за нея, а не за властовите елити, до налагане на мнение, идещо отдолу, а не от висините на властта. Кооперирането между аудиторията и медиите е дейност, настояваща за прозрачност, за равноправно участие, за доверие, уважение, за общност, за споделени ценности. А от публикациите на гражданите журналисти, поместени на уебстраниците на съответните медии, очевидните общи ценности са дребнотемието и забавлението.

Оптимистично заключение

Продукцията втора ръка, предлагана ни от традиционните медии, обвинявайки за това аудиторията, която те целенасочено възпитават в лош вкус, намира категоричен отпор в новопоявяващите се интернет медии. А оттам посланията са повече от недвусмислени: ***Ами, ако ние вече се научихме сами да отразяваме това което правим,*** *това за което се борим, това в което вярваме, това което защитаваме,* ***тогава за какво сте ни вие?*** *И, ако правим всичко това подтикнати от вътрешното си чувство и собственото си светоусещане, а не от заплатата която получаваме,* ***тогава защо вие да ни отразявате?*** *Нима не е логично, че* ***ние ще представим нашата гледна точка, много по-добре, по-ясно, по-обосновано, по-обширно, по-свободно,*** *чрез новите възможности които ни предоставят социалните мрежи, отколкото ако гостуваме за петнадесет минути при някаква истерична журналистка или в секундите които ни отделяте в новините си?*

Вие вече сте излишни. *Вашата роля на посредник, между човека и обществото свърши. Вашата роля на прекупвач, на търгаш с възможността си да разпространява дадено, спуснато от заинтересовани лица гледище относно случващото се в държавата и обществото, губи своята стойност. Вие вече не можете да ни манипулирате, не можете да ни втълпите това което вашите шефове желаят да ни втълпите. Вие се продадохте, вас ви използваха и скоро ще ви изхвърлят.* ***Вие убихте журналистиката, сега ние самите станахме журналисти****. Ние самите се борим за това нашата дума да се чуе, нашето мнение да се уважава, нашите искания да се зачитат. Вие все още съществувате, благодарение назадничавостта на вашите собственици, които все още не могат да проумеят, че* ***света се променя и че тази промяна не идва от тях, а от нас***[54].

[54] Ами, ако не желаем да ни отразявате? - neverojatno.wordpress.com/2012/06/17/ami/.

ПРОТОТИП СЪДИ АВТОР (СЛУЧАЙ ОТ БЪЛГАРСКАТА СОЦИАЛИСТИЧЕСКА КУЛТУРА)

Дечка Чавдарова

A PROTAGONIST SUES HIS AUTHOR (A CASE FROM BULGARIAN SOCIALIST CULTURE)

Dechka Chavdarova

Summary: In 1956 the novel "Will", written by Mitko Gorchivkin, was published in Bulgaria. It was created according to the pattern of some Soviet novels as those written by N. Ostrovski and B. Polevoy – the main character of the Bulgarian novel had a real prototype – a boy who had lost his legs during the bombings in Sofia and by the strength of his will was able to learn to write and draw.

The conformity with the doctrine of socialist realism – depiction of "truth of life" and, accordingly, creation of characters to serve as models, guarantees the success. But, ironically, the principle of authenticity played a bad trick to the author: several years after the publication the author was sued and had to give a part of his fee to his prototype.

This is an example of the unexpected effect of : 1) the relationship life – literature in socialist realism 2) the contradiction between propaganda "idealism" motivating the wish for glorification (the man himself looks for an author to depict his life) and material interest.

Key words: socialist realism, "truth of life", "book of life", protagonist, prototype, reader, Bulgarian literature, court of law.

Литературата не само интерпретира и концептуализира правото/съда, но понякога самата тя може да попадне на съдебната скамейка – обикновено това се случва в рамките на тоталитарна система, която може да привлече писателя под отговорност за неговото творчество, за неговите художествени идеи. (Подобно явление литературоведите оценяват като убедителен аргумент против теорията за „смъртта на автора" (вж. Коларов 2009.) Оказва се, че писателят може да бъде привлечен под съдебна отговорност и по друга причина – вследствие на иск от страна на литературен прототип за получаване на хонорар. Случаят, привлякъл моето внимание, може би е прецедент. Впрочем неотдавна беше публикувана информация в онлайн изданието на украинския вестник „Комсомольская

правда" от 10.07.2011 за прототипа на Остап Бендер Остап Шор, който поискал хонорар от Илф и Петров, но това се оказала шега.

Обръщането към прототипи, характерно за литературата на реализма, по принцип може да постави писателя в позицията на обвиняем: прототипи, разпознали себе си в отрицателни или комични персонажи, отправят към автора претенции за дискредитация и недостоверност. В такава ситуация нееднократно е попадал Иван Вазов, макар че претенциите на неговите прототипи не намират юридически израз (вж. Минев 1956). Чудомир също признава, че жители на неговото село, превърнали се в герои на хумористичните му разкази (понякога със своите истински имена), са се възмущавали от своя известен земляк, който ги е „прославил" по такъв начин.

В литературата на соцреализма съотношението живот - изкуство намира специфичен израз. От една страна, един от основните принципи на метода е отразяването на „жизнената правда". От друга страна, както утвърждават изследователите на литературата на соцреализма, тя не следва живота, а активно въздейства върху него, учи читателите как да живеят. Е. Добренко посвещава специално изследване на „формирането на съветския читател", което съответства на „обществено-преобразуващата доктрина" на соцреализма (Добренко 1997). И. Есаулов също оценява литературата на соцреализма като „учебник на живота" и стига до извода, че „новата литература (за разлика от т. н. „критически реализъм") не само отразява живота, но е и призвана да му „дава насока" (Есаулов 2000:596). Тази естетико-идеологическа доктрина поражда особен диалог между автора и читателя, чиято специфика разкрива Е. Добренко. От ракурса на този диалог можем да се опитаме да обясним и отношението между прототипа и автора в интересуващия ме случай.

През 1956 г. Митко Горчивкин[1] (псевдоним на Димитър Митев) публикува романа си *Воля*, който напълно съответства на доктрината на соцреализма. В този момент в българската литературна преса се обсъждат активно решенията на XX конгрес на КПСС за литературата, литературната критика лавира между изискването за създаване на положителни герои и отричането на „лакировката на действителността". (Във вестник *Литературен фронт*, № 32, 1956 откриваме заглавието „Народът – герой в литературата"). Следвайки тези директиви, писателите се ориентират към търсенето на „истински герои" в живота, към създаването на образци за подражание и възпитание. Както е известно, българските писатели откриват модели на такива произведения в съветската литература: *Как се каляваше стоманата* на Н. Островски, *Повест за истинския човек* на Б. Полевой. В резултат на това възниква сложна литературна

[1] Псевдонимът "Горчивкин" съответства на тенденциите в литературния бит на съветските писатели да си избират псевдоними със значения "бедност", "горчилка": Бедный, Горький, Голодный (както е известно това явление е пародирано от Булгаков в романа "Майстора и Маргарита"). Българският псевдоним "Горчивкин" е точно съответствие на псевдонима "Горки".

комуникация: българският писател се превръща в „идеален читател" (по терминологията на Е. Добренко) – формира го съветската литература, а, заедно с това, той сам създава произведения, които се превръщат в „учебници за живота". Романът *Воля* заема в българската литература от 50-те години това място, което заемат произведенията на споменатите съветски писатели – той влиза в списъка на задължителната литература в учебните програми като произведение, възпитаващо воля за живот. Образът на героя Зарко Белев, останал без ръце след избухването на бомба играчка, който постига чудеса в победата над физическия недъг (той се научава да пише и рисува, завършва училище по керамика), се превръща в идеалния герой на литературата на соцреализма, подобен на Павка Корчагин и Алексей Мересиев. На читателите е било известно, че този герой има прототип, както и героите на Островски и Полевой. Но до скоро никой не знаеше, че между този прототип и писателя е възникнал конфликт. Кой би могъл да очаква, че възвеличеният в романа „герой на новия живот" ще предяви към автора съдебен иск! Заслугата за откриването на този случай от литературно-съдебната практика принадлежи на журналиста Крум Благов, който научил за съдебното дело срещу Митко Горчивкин от неговата жена (Благов 2003). От тази публикация става известно, че прототипът на героя на романа Воля поискал от автора част от хонорара и спечелил делото в съда, като получил една трета от този хонорар.

Обръщането към творческата история и поетиката на романа може да ни даде представа за двойственото отношение на литературата на соцреализма към живота, за което вече стана дума – а това отношение има връзка и с претенциите на прототипа към автора. Към интересни изводи за спецификата на соцреализма насочва самото търсене от страна на автора на герой, подобен на Алексей Мересиев. За това търсене, за значимия избор от няколко възможности свидетелства споменатото интервю на журналиста Крум Благов с жената на автора: отначало М. Горчивкин намерил агроном, на когото в детството свиня отгризала ръцете; след това Павел Вежинов запознава Митко Горчивкин със Здравко Велев, който като дете остава без ръце след избухване на бомба играчка и който сам търси писател, готов да опише неговата история (вж. Благов 2003). Случаят с агронома, макар и да отговаря на идеята за преодоляване на трудностите със силата на волята, явно не е подходящ за роман, подобен на произведенията на Н. Островски и Б. Полевой, тъй като му липсва идеология, не отговаря на изискването за партийност на литературата, докато случаят с жертвата на бомба, хвърлена от американците над София, съответства на идеологемата „врагове империалисти". Идеологическа основа придава на историята в романа *Воля* и образът на съветския войник, който в болницата помага на героя да преодолее своето отчаяние. Идеологическият пласт на произведението е допълнен и от образа на бащата на героя Зарко Белев – бивш полицай, укрил своите престъпления от народната власт, който пие и бие своята жена. Семейната история извиква асоциации с друг представителен за социалистическия канон роман – *Майка*

на М. Горки. Тази интертекстуална връзка е експлицирана в текста: майката на героя чете романа на Горки и мисли за близостта на своята съдба със съдбата на героинята на руския писател, макар да стига до извода, че на самата нея не ѝ достига героизъм. Развитието на основния сюжет – победата на осакатения син над трудностите със силата на волята и самопожертвователността на майката - потвърждава сходството. По такъв начин романът *Воля* подсказва възпитателното въздействие на социалистическата литература (на съветската литература) и с помощта на „четящия герой". В „библиотеката" на четящия герой влизат и романите на Островски и Полевой: когато не искат да приемат в училището по художествена керамика героя, майка му напомня на директора за подвига на Мересиев; раненият съветски войник в болницата, за да повдигне духа на осакатеното момче, му дава за пример героя на романа *Как се каляваше стоманата*. Впрочем преките отпратки към произведенията на съветските писатели неутрализират потенциалните обвинения в подражание.

Творческата история на романа *Воля* – търсенето на прототип от страна на автора (което говори както за стремежа към „жизнена правда", така и за следване на образците на съветската литература), а също така търсенето на автор от страна на прототипа – учудващо точно потвърждава наблюдението на Е. Добренко над „идеалния читател": „Идеалният съветски читател съвсем не е пасивен обект на външно въздействие, а е взискателен творчески субект" (Добренко 1997:265-266). Но българският случай има и друга особеност: на читателя не е достатъчно да изисква от литературата уроци за живота – той сам иска да стане герой на литературата. За мотивите на този акт може само да се гадае – или желание да се помогне на другите чрез собствения опит (което би съответствало на вярата в мисията на литературата да преподава житейски уроци), или търсене на допълнителна компенсация на телесния недъг. Независимо от мотивировката на прототипа на романа *Воля* Здравко Велев, активното му участие в създаването на романа го превръща в своеобразен съавтор на писателя. Може да се каже, че произведението е създадено по негова идея, което при друга икономическа система навярно дава право на хонорар.

Съдебният казус с искането на хонорар от писателя поставя пред нас и въпроси за съотношението/конфликта между социалистическата идеология и икономическите закони. Отражението на „жизнената правда", откриването на „истински" герои в самия живот като естетически принцип на соцреализма предполага стремеж на самите реални герои на социалистическата действителност към литературна глорификация. Ориентацията към възпитанието чрез примера на собствения житейски подвиг с помощта на литературата, пропагандирането на идеални, а не меркантилни ценности в социалистическата култура не предполагат материален мотив от страна на прототипа. Заедно с писателя той трябва да служи на идеала на героизма, проявяващ се не само по време на война или революция, но и в обикновения живот („В жизни всегда есть место подвигу!"). Можем ли да си представим, че Алексей Мересиев ще поиска от Борис Полевой част от хонорара

за неговата книга! Но в българския случай, неочаквано за автора, прототипът се ръководи не от идеални, а от материални мотиви и работата стига до съд. (Ако привлечем обяснения от сферата на етнокултурната специфика, бихме могли да си помислим за сблъсъка между българския прагматизъм и пропагандирания идеализъм, но тук ще оставя подобни обобщения настрана.)

Що се отнася до самия съдебен процес, в него решението на съда би трябвало да се опира на действащия закон за авторското право от 1951 година, според който прототипът не е съавтор и не би могъл да претендира за хонорар. Въпреки това писателят загубва делото. Симптоматично е, че в създалата се ситуация авторът прибягва до аргументи, засягащи фикционалността на литературата. В цитираното интервю на Крум Благов с жената на Митко Горчивкин тя подчертава именно наличието на художествена измислица в романа. Навярно в съда са прозвучали такива аргументи. И те са основателни, ако отчитаме споменатите елементи на социалистическа идеология в текста. Тогава на какво основание съдът присъжда на прототипа една трета от хонорара за книгата? За съжаление, 50 години след процеса съдебните архиви не се пазят и нямаме информация за аргументите на страните в процеса. Мълчи за това дело и тогавашната преса, което е лесно обяснимо – този процес би хвърлил сянка върху едно от каноничните произведения на соцреализма, на което е приписана ролята да възпитава младото поколение.

Случаят с писателя Митко Горчивкин подсказва неочаквания ефект от раздвоението на писателя соцреалист между принципите на „жизнената правда" и въздействието върху реалността, възпитанието на обществото. Следването на модела на възпитателния роман по съветски образец носи на писателя успех, но принципът на „жизнената правда му изиграва лоша шега.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Благов К. Литературен герой съди писател. СтандАрт, 25.XI.2003. - paper.standartnews.com/bg/article.php? [**Blagov K.** Literaturen geroy sudi pisatel. StandArt, 25.XI.2003. -paper.standartnews.com/bg/article.php?]

Добренко Е. Формовка советского читателя. Социальные и эстетические предпосылки рецепции советской литературы. Современная западная русистика. Санкт-Петербург, 1977. [**Dobrenko E.** Formovka sovetskogo chitatelya. Sotchialnye I esteticheskie predposylki retsheptshii sovetskoy literatury. Sovremennaya zapadnaya rusistika. Sankt-Peterburg, 1977]

Есаулов И. Литература как учебник жизни. - В: Социалистический канон. Санкт-Петербург: Гуманитарное агентство „Академический проект", 2000, с. 596-598. [**Esaulov I.** Literatura kak uchebnik zhizni. - V: Sotshrealisticheskiy

kanon. Sankt-Peterburg: Gumanitarnoe agentstvo “Akademicheskiy proekt”, 2000, s. 596-598]

Коларов Р. Повторение и сътворение: поетика на автотекстуалността. София: Просвета, 2009. [**Kolarov R.** Povtorenie i sutvorenie: poetika na avtotekstualnostta. Sofiya: Prosveta, 2009]

Минев Д. Вазови герои против Вазов. - Литературен фронт, № 38, 1956. [**Minev D.** Vazovi geroi protiv Vazov. - Literaturen front, № 38, 1956]

ГЕРОИ, ПАМЕТ И ПАМЕТНИЦИ

(Противоположните преминавания на Дунав от Христо Ботев и Стефан Стамболов през 1876 г.)

Юрий Проданов

HEROES, MEMORY AND MONUMENTS

(Hristo Botev and Stefan Sambolov cross the Danube in opposite directions in 1876)

Yuriy Prodanov

Summary: The article analyses the mechanisms of turning a person into a hero. It is based on the idea that the act of turning a person into a hero is not simply an extreme act of individual effort going beyond the norms of daily life. What is important is that this act be publicly "noticed", acknowledged as such and most importantly – included in what we call collective memory. The field of research has identified the so called „riotous decade" (1868 – 1878) in Bulgarian history – times that have witnessed the outlining of an insurmountable abyss between two political views about the future of the national ideal and two clearly distinguished generations. In that silent opposition on one side is Petko R. Slaveykov and the texts created during that time. On the other side are the new leaders who took the decision for a riot in Gurgevo. Their personal decision would divide them into two groups – of heroes and survivors. From this perspective and based on publications in newspapers from the revival period and on data from the National Archives in Veliko Tarnovo, conclusions are made about what happened to two symbolic figures of that period - Hristo Botev and Stefan Stambolov.

Key words: heroes, Revival, collective memory, national ideal, Hristo Botev, Stefan Stambolov

Най-сигурният начин да станеш герой не се състои в самия екстремен акт на индивидуално усилие отвъд нормите на повседневното. Важното е този акт да бъде публично „забелязан", признат за такъв и най-важното – включен в онова, което наричаме колективна памет. В ключовото странстване около невидимата граница на забравата и „неръкотворния паметник" на патетичните текстове, възхваляващи подвизите на героите от всички времена и епохи, е важна посоката, която ще поеме бъдещият герои. Отвъд бреговете на реката на забравата той е задължително сам – точно както е само и самичко човешкото

тяло в индивидуалния акт на смъртта. Обратната посока е спътничество – героят е такъв, именно защото някои „го разказва" като такъв. Това принципно положение е валидно от митичните времена на обсадата на Троя, та и до днес. Кой би бил Ахил без Омир, Еней без Вергилий, руските войници от Бородино без Лермонтов и... безкрайна двоична верига, задължително включваща „оръженосеца", въоръжен с памет, перо, диктофон, камера.

В своето есе „История на вечността" Борхес пише: „Известно е, че в основата на личната идентичност стои паметта и че загубата на тази способност води до слабоумие."[1] Едва ли има голям риск в привидната авантюра от замяната на понятието „лична" с „колективна". В новия си вариант съждението просто ще обговори и обясни вече не съдбата на отделния човек, а на онова колективно тяло, наречено нация и занимаващо хуманитарната мисъл особено силно през отминалия XX век.

Проблемът е там, че ако в индивидуалната памет процесът на формиране на спомен, механизмите на помнене, съхраняване на спомените и забравяне е в голяма степен свързан и с физиологични процеси, индивидуална особеност на организма, начин по който работи мозъкът. В този смисъл разделянето на спомените на имплицитни (несъзнателни спомени за минали преживявания, които се активират автоматично с извършването на рефлексна дейност) и експлицитни (всичко онова, което индивидът си спомня от миналото, отдалечени във времето моменти и дълготрайно съхранени) са резултат от взаимодействия между различни зони на човешкия мозък – един чисто физиологически процес.[2]

Напълно различна е стратегията на съхраняване на спомени в колективната памет. Намиращ се извън индивидуалното съзнание, тук процесът е преимуществено идеологически. Подреждането на спомените за общото минало на маловажни-значими, преходни-трайни, йерархизирането им от гледна точка на ценностния им потенциал като специализирани-христоматийни – всичко това е резултат от идеологическа стратегия, осъществявана от оторизирани институции. Но както винаги роля има и случайността...

През 1879 г. само една година след подписването на Сан Стефанския мирен договор, обогатяващ все по-пъстрата карта на Европа с още една национална държава в Санкт-Петербург е издаден лъскав двутомник. Днес той е библиографска рядкост с цена около 1000 евро, а за времето си е научно събитие. Автори са уважаваните руски професори филолози Александър Пипин и Владимир Спасович, които озаглавяват изследването си „История на

[1] **Борхес, Х. Л.** Избрани есета. С., 2011, с. 111. [Borhes, H. L. Izbrani eseta. S., 2011, p. 111]

[2] Популярно обяснение на този процес от гледна точка и на взаимодействието между човешкия мозък и информационните канали, формиращи принципите на помнене вж. в: **Кар, Н.** Под повърхността. Как Интернет влияе върху четенето, мисленето и паметта. София, 2012. с. 218-228. [**Kar, N.** Pod povarhnostta. Kak Internet vliyae varhu cheteneto, misleneto I pametta. Sofia, 2012. p. 218-228.]

славянските литератури”[3]. Времето на поява не е случайно. След една победоносна война Русия е разширила влиянието си току до ключовите проливи Босфор и Дарданелите, а идеите на панславизма изглеждат по-живи отвсякога. Сигурно и поради тази геополитическа причина, а не само от гледна точка на научната азбучна подредба прегледът на славянската книжовност започва с литературата на българите. Той е кабинетно подробен и научно добросъвестен, но в него има един съществен пропуск и един отсъстващ. Днес, той изглежда твърде голям, за да бъде така необяснимо подминат. Днес.

Озадачаващо е, защото сред имената на историческия Паисий Хилендарски, живия Петко Славейков и току-що починалия Любен Каравелов руските литературни историци са намерили място дори за бързо забравената книжка на войводата Панайот Хитов „Моето пътуване по Стара планина”. Но същевременно не са обърнали никакво внимание на един друг войвода и на неговото последно пътуване из Балкана. Между страниците на черния двутомник внушително липсва Христо Ботев.

Подобно отсъствие изглежда необяснимо и нелогично сега, ако го оценяваме от гледна точка на една по-късно формирана национална литературна парадигма. Но във времето, в което се подготвя издаването на посочения по-горе академичен двутомник, то е напълно оправдано. И то от гледна точка на литературно-историческата добросъвестност. За да те забележат литературни историци, задължително трябва да имаш книга със собственото ти име на корицата и титулната страница. Христо Ботев няма. Е, има, но тя е доста тъничка за забелязване, пък и в съавторство. През 1875 г. се появява прословутата „Песни и стихотворения от Ботйова и Стамболова” – единственото самостоятелно книжно тяло, в което Христо Ботев вижда приживе събрани част от своите поетически текстове. Ръкописите не горят, но текстовете имат свойството да се разпиляват във всички посоки. И са черно-бели точно като непогребаното тяло. Изглежда едно от предчувствията на 28-годишния младеж от Калофер е именно в тази посока. Той го скрива зад енигматичното завещание да съберат след смъртта му черно-белите текстове: „...мене да търсят. Бяло ми месо по скали, по скали и по орляци. Черни ми кърви в земята...”[4]. Десетилетия по късно и след усилно събиране се появяват и липсващите томове с избрани съчинения. Христо Ботев влиза завинаги в литературните истории, а и не само там.

Един от първите, които ще тръгнат да събират текстовете и да търсят тялото на Христо Ботев, е отново университетски професор – Боян Пенев.

---

[3] **Pypin A.N., Spasovich V.D.** Istoriya slavyanskih literatur. V dvuh tomah, 1879-1881. Текстът е достъпен в сайта на виртуалната библиотека Book Reader - http://bookre.org/reader?file=736010&pg=137

[4] Нищо чудно подобна идея-метафора да е инспирирана от едно от най-необичайните и често оспорвани изследвания, в което телесността е осмислена в дискурса на националната идеология. Става дума за: **Пелева, И.** Ботев. Тялото на национализма. София, 1998. [**Peleva, I.** Botev. Tyaloto na natsionalizma. Sofia, 1998.]

Той е сред многото, на които ще направи силно впечатление една очевидна характеристика - Ботев е твърде млад, но обича и търси смъртта[5]. И Боян Пенев ще напише в ръкописните бележки на една от последните си лекции: „ ... тя го гледа с безкрайна любов и го примамва ... той върви след нея ... тя е най-хубавата мечта ... тя е най-красивият образ ... тя е непобедимо желание за вечна младост ... завинаги млад"[6]...

Точно три години преди априлската политическа криза на Балканите, в която Ботев среща смъртта си, да се разрази с пълна сила, в столицата на империята Цариград един мъж е налегнат не само от кризата на средната възраст. Той е вече на 45 години и от една година е без работа и доходи, след като редактирания от него вестник с внушителния за времето си тираж от 3 500 екземпляра е спрян завинаги от турската цензура. Къщата му е студена, а печката не гори, защото няма пари дори за дърва. По свидетелства на един от синовете му Иван Славейков неговият баща Петко търси изход в единственото нещо, което може най-добре да прави – пише, духайки на пръстите си, за да ги стопли. Работи върху „Изворът на Белоногата", но покрай нея из полетата на черновите четем стихове, свидетелстващи за една друга, много по страшна криза. Днес можем да я определим с претенциозното „криза на политическото лидерство". Тя е знаково белязана от едно драматично събитие – залавянето, осъждането и обесването на тайнствения доскоро Васил Кунчев – Левски. Но е започнала доста по-рано. Началото и може да се открие в едно, влязло по-късно в ученическите читанки стихотворение на Петко Славейков „Не пей ми се!"[7]. Съвременниците са озадачени и объркани. Как може само месец-два, след като се е сбъднал политическият блян на българите и султанският ферман от 28 февруари 1870 г. им е дал църковна независимост, един от лидерите на тази борба да пише с омерзение за: „тез години аз в каквито живея"? Какво им е на годините?!

А годините просто са очертали една непреодолима пропаст между два политически възгледа за бъдещето на националния идеал и две ясно оформящи се поколения. Усещащ принадлежността си към групата на опитните и събрали авторитет с годините обществени водачи, свързали деятелността си с борбата за независима църква, Петко Славейков пише: „Зрей отсега младо племе със надежди занапред / Нас неволи надделяха, вази те да не смутят." Разграничителната линия между нас и вас, млади и стари, която уважаваният журналист и политик поставя между своето поколение и онова още непоявило се и сякаш липсващо поколение на новите обществени водачи, е трагична в своето признание.

[5] Става дума за прословутата „Христо Ботев. Характеристика" на Боян Пенев, съхранена като ръкопис и публикувана за първи път едва през 1978 г. в четиритомника „История на новата българска литература".

[6] **Пенев, Б.** История на новата българска литература. С., 1978. Т. IV, с. 678. [**Penev, B.** Istoriya na novata bargarska literatura. S., 1978. T. IV, p. 678]

[7] Повече по този въпрос в: **Проданов, Ю.** По дирите на Псалом 136? // Следите на свещената книга в българската литература. В. Търново, 2001, 111-117. [Prodanov, Y. Po dirite na Psalom 136? // Sledite na sveshtenata kniga v balgarskata literatura. Veliko Tarnovo, 2001, p. 111-117.]

Васил Левски е мъртъв, а Вътрешната революционна организация е обезглавена два пъти след залавянето и разпитите на сочения за негов приемник Атанас Узунов. Любен Каравелов е обезверен и потресен от случилото се. Той зарязва доскорошните призиви за въстание от страниците на своите вестници „Свобода" и „Независимост" и кротко започва да издава списание със спокойното име „Знание". Самият Петко Славейков е лишен от сила, глас и влияние след принудителното спиране на неговия вестник „Македония". Сякаш с предчувствие за всички тези събития, малко преди те да се случат, той ще напише: „Жив няма, няма ни един с дух бодър и свободен – едничък бащин, майчин син, пророк до нас проводен"... За кого ли става дума? Водачите са мъртви, да живеят водачите!

Новите водачи се събират в Гюргево, за да вземат бързото и страшно решение за бъдещо всеобщо въстание. Подобно решение може да бъде бързо и лесно само в съзнанието на мъже със средна възраст от 23 години – Панайот Волов, Иларион Драгостинов, Никола Обретенов, Стоян Заимов, Стефан Стамболов. Най-възрастният е на 26 години. Това, което обаче пък те все още не знаят е, че личното им отношение към това решение ще прекара вбъдеще същата огромна пропаст и между тях, и която стряска нощите и дните на усещащия се внезапно остарял в момента Петко Славейков. Тя ще ги раздели завинаги на стари (оцелели) и млади (вечно).

Всъщност, оказва се, че само една година по-късно, през 1876, границата между оцеляването и смъртта ще се окаже една река – весело шумящия, тих и бял само в поезията Дунав. И всичко зависи от това в каква посока ще преминаваш голямата река – дали на север или на юг. И дали ще четеш или ще пишеш вестници.

Хронологичното подреждане на събития, имена и факти от пролетта на 1876 г. е правено многократно в българската историческа и филологическа наука. Подходите варират от хладната кабинетна оценъчност до емоционалната публицистична ангажираност. Факт е, че в голяма степен тази подредба се прави на базата на спомени на участниците в драматичните събития, а те често трябва да се поставят под знака на съмнението. Проявите на индивидуална слабост, чувства за вина и неизпълнен дълг, разочарование от съвременността, опитите за реванш към довчерашни съратници, оказали се по-късно в лагера на политически опоненти – всичко това прави мемоарния корпус от текстове, появили се в годините след Освобождението от 1878 г., доста несигурен източник за историческата наука. От друга страна, патетичната оценъчност на миналото (със сякаш единствената задача за създаване на национален мартиролог) не позволява очертаването на колизии по отношение на личности, участвали в „общото дело" на подвига.

Именно и поради тази причина опитите за критично преосмисляне и пренаписване на събитията от 1876 г. срещат негласната съпротива на литературния и исторически канон-паметник и често емоционално се оценяват

като национален нихилизъм.[8] В този смисъл личните взаимоотношения между Христо Ботев и Стефан Стамболов се предопределени да останат в зоната на съратничеството в името на националния идеал. Те ще бъдат оценявани от гледна точка на поетическия образ за приноса към общото дело, познат от „Левски" на Иван Вазов – в смисъл кой колкото може: „Богатий с парите, сиромах – с труда, момите – с иглата...". От гледна точка на проблема на индивидуалното решение по отношение на подвига и саможертвата (които разбира се ще станат такива по-късно) обаче Априлското въстание разделя неумолимо съратници и приятели, превръщайки ги по-късно в мъртви герои и живи (останали) държавници и строители на съвременна България.[9]

В този смисъл това, което следва по-надолу е възможната хроника на едно наложено от обстоятелствата самоубийство и едно наложено от обстоятелствата самоспасение. Единствено възможен избор на човек, който така или иначе вече е нарекъл смъртта „сладка почивка", сравнявайки я с нищо несравнимото удоволствие от следобедната дрямка в хладната одая на гроба. И един възможен избор на човек, който е написал: „Излизай грозна, гладна смърт, разливай адски огън! От него нас не ни е страх..."

През втората половина на май 1876 г. един от апостолите на Априлското въстание е вече в друга, негероична роля. Облечен в опърпани цигански дрехи, Захари Стоянов е сред хвърлените и очакващи своята нерадостна участ бунтовници в тъмницата на Троян. Бъдещият първи журналист на следосвобожденска България успява да изкрънка чрез трето лице от надзирателите пристигналия в конака последен брой 1070 от 16 май на официалния вилаетски вестник „Дунав". Крадешком, по спомените му, прочита две телеграми от орханийския (днес Ботевград – б.а.) каймакамин, от които става ясно, че Георги Бенковски е убит, а въстанието в Копривщица е потушено. Ясно е, че за него това не е новина, защото той е пряк свидетел и участник в същите тези събития. За други обаче би могла да бъде.

Описаната случка поставя важен въпрос. Доколко е вероятно разпространеното твърдение, че българските емигранти в Гюргево никак не са били в течение на драматичните събития от другия бряг на Дунава и новините за фактическото поражение на въстанието. Знаел ли е Христо Ботев къде отива

---

[8] Общественият скандал от 2007 г. в България, свързан с несъстоялата се изложба „Батак като място на памет" и изследването на докторантката Мартина Балева от Свободния университет – Берлин, озаглавено "Образите в изграждането на националното съзнание в Югоизточна Европа" отново показа, че в колективната памет има зони, недопускащи „разночетения". В нейна защита (на колективната памет) неинституционално се мобилизира огромен ресурс на съпротива, който изтласква новият коментар в зоната на непопулярното научно съобщение и архива.

[9] Неозаглавеното стихотворение на Стефан Стамболов започва с показателния стих: „Сега ил никога" и е написано три години преди поменатото по-горе лично решение (през 1873 г. в Одеса) в: Стамболов С. Запомни ме живот. Поезия и публицистика. Велико Търново.

и какво най-вероятно му предстои? За него е вече твърде късно за четене на вестници, а многозначително съвпадение е, че точно на датата, на която от русенската печатница излиза поменатия по-горе брой на „Дунав", той е на пристанищния кей в Гюргево и очаква пристигащия срещу течението „Радецки". Но същевременно до този момент са изминали едни от най-загадъчните десет дни в неговия живот. Ден след ден, в които съвпадение от обстоятелства, от една страна, и вътрешна нагласа, от друга, се превръщат в десет крачки към смъртта. В началото на тази десетдневка нищо не предвещава, че тя ще завърши на брега на Дунав. Защото на 5 май се появява първият брой на вестник „Нова България" с редактор и основен автор Христо Ботев. Броят е изцяло посветен на въстанието. Днес бихме казали, че е несъвместимо и невъзможно в границите на броени дни да започнеш два толкова противоречащи си житейски проекта. Вторият от които, смъртоносно неочакван и внезапен.

Тайнственият и премълчаван въпрос, обаче, е свързан с една друга публикация по страниците на новия вестник. Тя е публикувана в притурка на „Нова България" от 17 май – денят, в който Христо Ботев е изоставил внезапно редакторството и вече пише нещо друго и лично - прословутото „Мила ми, Венето" от борда на „Радецки". Публикацията е със заглавие „Към юнаците въстаници в България", 13 май, 1876. Неин автор е... Стефан Стамболов. Този факт е приет за истина и посочен на с. 339 в първи том от монументалното изследване „Българска възрожденска книжнина" на Маньо Стоянов. Сочи се и от академик Иван Радев в предговора на избраните съчинения на Стефан Стамболов под името „Запомни ме живот". Според него най-вероятно текстът е пратен от Стамболов в „Нова България" по човек. Трудно е за вярване. Едва ли първа грижа на криещия се из търновските махали водач е да пише статии и да търси куриери, за да ги праща тайно в Румъния във време, в което натам просто се бяга от бесилото.

Точно затова въпросът, който тук увисва със страшна сила е, къде е по това време водачът на Първия по значение революционен окръг и бъдещ министър-председател на България. Историята отговаря лаконично - липсва. Не взема участие в събитията. Не е ясно и кога точно преминава в спасителна посока Дунав. Възможно ли е това да се е случило в дните между 5-ти и 17-ти май – времето, в което в „Нова България" ще се появи статията от Стамболов? Възможно ли е съавторите на единствената издадена приживе Ботева стихосбирка за последно да са се срещнали в Гюргево? Ако това се е случило, какво точно е научил и разбрал Ботев за хода на въстанието и за непосредствено предстоящото? Ако е разбрал грозната истина, защо не останал, а е преминал на сигурна смърт в посока обратна на спасителната?

Извън логиката на хипотезите в подкрепа на тезата за подобна среща има и един факт. И досега в Държавния архив във Велико Търново във Фонд № 1779 се съхранява необяснимо неизвестната автобиография на Стойчо Стойков. Съдбата среща роденият през 1834 г. мъж със Стефан Стамболов в дните на

Априлското въстание. Именно с помощта на Стойчо, като в абсурден сюжет от приключенски роман, Стамболов успява да избяга в Румъния. И после, на стр. 25 в текста се появява кратко изречение: „Аз проводих файтона си. Дойдоха Стамболов, Христо Ботев...".

Събрани ведно историята около публикацията в „Нова България" и споменът в Търновския архив пораждат драматичен извод. Христо Ботев знае какво го очаква, но вече няма избор. В своята главоломна последователност обстоятелствата са го притиснали със страшна сила и не му остава друго, освен да облече униформата на войвода, купена по дългия списък, поръчан от скрилия се някъде Филип Тотю и да обуе тесните чужди ботуши на по-дребния от него хайдутин. След това мъчително да изкрачи с болка последния си път до Врачанския балкан за очакваната си, неминуема и търсена от него среща със смъртта. Стефан Стамболов ще остане в редакцията на „Нова България" и ще бъде убит две десетилетия по-късно в началото на години, определяни като „криза на средната възраст". Точно на толкова, в които пък много преди това Петко Славейков е разбрал разликата между „млади" и „стари".

Героизацията на Стефан Стамболов (закономерно последствие от насилствената му смърт) ще дочака своето време и своя (оспорван в художествено отношение) паметник[10]. Тя също така ще се опитва да удовлетворява обществени потребности и политически липси във време, в което обществото има нуждата от „нови герои". И си ги създава.

[10] Тук става дума за открития през 1995 г. паметник на Стефан Стамболов в София, оспорван не само от гледна точка на художествените му достойнства, но и във връзка със съмнителния обществен авторитет на инициаторите, първи сред които е полковникът от Държавна сигурност и вицепрезидент на икономическата групировка „Мултигруп" Димитър Иванов. Любопитна подробност е че само четири години преди това (1991 г.) старият паметник на Христо Ботев отново е експониран на площада във Враца, откъдето е премахнат през 1964 г. след издигането на новия 12-метров паметник на скулптура Владимир Гановски.

ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ, ЛИНГВИСТИКА, ИСТОРИЯ, МЕТОДИКА НА ОБРАЗОВАНИЕТО

ЧЬТЄНИЄ КНИГЪ[1] - ХРИСТИЯНСКА ДОБРОДЕТЕЛ И АГИОГРАФСКИ ТОПОС В СТАРОБЪЛГАРСКАТА КНИЖНИНА

Грета Стоянова (Шумен)

ЧЬТЄНИЄ КНИГЪ - CHRISTIAN VIRTUE AND HAGIOGRAPHIC TOPOS IN THE OLD BULGARIAN LITERATURE

Greta Stoyanova

ЧЬТЄНИЄ КНИГЪ in the old Bulgarian literature clearly seems to be the Christian story, function as hagiographic topos adopted by fathers of the church in literature of the Slavonic world and is undoubtedly introduced by the *Long life of St. Kiril*. This trend is also marked by the author in the *Speech of a monk was carved into the reading of the book*s (of the *Izbornik from 1076*) and proves that, in many aspects for Slavic bookmen Кириловото were is generating model.

Темата за четенето на книги е многоаспектна и обширна. Примерите за нейното интерпретиране изобилстват и съпътстват историята на човешката цивилизация, но тук те се ограничават само до присъствието им в рамките на старобългарската книжнина. Ще коментирам някои

[1] Цитат от заглавието на поместеното в *Изборник 1076* г. **Слово нѣкоѥго калоугера• о чьтениѥ книгъ•** - л. 3 об. Виж: (Изборник 1076).

примери, които са достатъчно представителни за старобългарското книжовно наследство и за средновековната християнска култура.

Безспорно и всеизвестно е благотворното влияние на „полезните" книги върху християнина[2]. Самото писане и четене като процес е дидактически изпитан способ за овладяване не само на християнската идеология, но и на всяко човешко познание. Писането в християнското средновековно общество се възприема като богоугодно дело и дори като начин за изкупление. Четенето е универсален способ за усъвършенстване на духовните и интелектуалните способности. Самият начин на предаване и съхраняване на човешката памет във времето, обучението и усвояването на науките, е четенето на "добри книги", наличието на "вредни" книги поставя и други въпроси, които тук няма да се разглеждат, поради ограничение за обема на текста. Историята изобилства от владетели, чиято амбиция е да създадат възможно най-голямата библиотека като символ на тяхната мъдрост, величие и гаранция за безсмъртие в човешката памет. Такива например сред българските владетели са княз Борис I и цар Симеон[3], чийто стремеж към християнската религия предопределя разцвета на книжнината в Златния век от българската история.

Библията като пораждащ модел в културата и в книжнината е всепризната и в това отношение нейната роля е безспорна и коментирана многократно. Четенето на книги не се препоръчва пряко в Библията (там обикновено се има предвид Книгата на закона, даден от Бог или Божиите книги, в които се записват човешките дела), но се внушава. Спрямо обема на библейския текст тези преки позовавания и препоръки да се чете не са никак много (Исай 29:18; Неемия 8:3, 8:8, 8:18, 9:3; Исус Навин 1:8, 23:6; 2 Летописи 34:21; Галатяни 3:10; Еклесиаст 12:12; Лука 4:16; Деяния

[2] Разбира се, темата има и друга, негативно оценявана страна – четенето на вредни, опасни, лъжливи книги, която тук няма да се коментира, въпреки че вероятно ще се окаже по-атрактивната. Интересни констатации по този въпрос предлагат А. Калоянов и Т. Моллов (Калоянов, Моллов 2006).

[3] За библиотеката на цар Симеон I виж (Панайотов 1996).

8:30). В Библията четенето на закона и спазването на написаното в книгите е гаранция за праведност и път за постигане на Рая в инобитието.

Отношението към книгата и съответно към четенето е превърнато в универсален поведенчески модел, който е еднозначно оценен и представен в Библията като положителен. За да стане това и традиция в средновековната християнска култура безспорна заслуга имат светите отци на църквата както с начина си на живот, така и с прокламирането на този поведенчески модел като пример за подражание в оставеното от тях книжовно наследство. Този модел може да се проследи като топос и в агиографската и в хомилетичната книжнина. Логично четенето на свещени и благопристойни книги през Средновековието се е оценявало положително и е било препоръчително, то е било начин за преодоляване на еретически отклонения и способ за израстване по отношение на спазването на християнския модел на поведение[4], начин за запознаване с достойните за подражание примери от живота на светците. На практика отношението към книгата през Средновековието може да се определи като култ към нея. Това отношение особено красноречиво е засвидетелствано и в маргиналните средновековни славянски текстове, където могат да се открояят няколко аспекта на „*култ към книгата в субективния, авторски или читателски дискурс*" (Иванова 2002:15). Маргиналиите показват открито "*заявяване на желанието на прочелия за съприконсновяваве към духовното сакрално „пространство" на книгата*" (Иванова 2002:17).

Четенето се е смятало за християнска добродетел и многократно е демонстрирано и препоръчвано от средновековните християнски авторитети. С покръстването на България тази тенденция се изявява и в старобългарската книжнина. Като резултат от тази традиция се появяват цели сборници, които започват точно с текстове, мотивиращи и обясняващи необходимостта от четенето на полезни книги (срв. нравоучителните сборници). Такива сборници се съставят целенасочено и през X век в

[4] В *Беседата против богомилите* има специално отделено място за значението на книгите като способ за предотвратяването и преодоляването на еретически отклонения.

България – с цел да служат като духовен и нравствен пътеводител във възпитанието на бъдещи властници. Подобен извод предлага Уилям Федер в своя увод към изданието на *Княжи сборник*. Изследователят заявява, че *Княжи сборник* е "*бил конципиран изцяло като гномологий. Това, заедно с присъствието на* ***катехистичния*** *жанр (или еротапокритичен, т. е. въпросо-отговорен, гл. 12), показва, че той е бил предназначен за педагогически цели. За педагогичната функция на Изборника свидетелства и самият му текст: най-честата от личните глаголни форми е формата за повелително наклонение)*" (Федер 2008: 10). Според У. Федер *Княжият сборник* е имал като "*адресат престолонаследника*" (Федер 2008а: 11). В изследването си ученият определя три поколения сборници от този характер според познати ръкописни свидетелства: Минеен изборник, запазен по Великите Минеи-чети под 29 февруари; същински *Княжи сборник*; Изборник на грешния Йоан, запазен по препис от 1076 г. (Изборник от 1076 г.) (Федер 2008а: 8-9). У. Федер конкретизира още повече своите изводи: "*Предназначението на книгата ще да е ограничила разпространението ѝ до един екземпляр на поколение. Ако е вярно предположението, Минейният изборник ще е бил съставен ок. 900 г. за канартикините Михаил и Петър, Княжият изборник – ок. 930 г. за канартикина Борис, а Изборникът на грешния Йоан – ок. 960 г. за наследника на цар Борис II. Такава вътрешно-династична документация на царска педагогика не е известна в други европейски средновековни култури*" (Федер 2008а: 12). Точно третото звено, според У. Федер, запазено по известния Изборник от 1076 г., започва с едно кратко *Слово на някой си монах за четенето на книгите*, което ясно и категорично мотивира необходимостта от четенето. Словото завършва с интересен пасаж, в който се дават като пример няколко жития – на Василий Велики, на Йоан Златоуст и на Кирил Философ. Тук се посочва как тези свети мъже от ранна възраст са обичали да четат. Ето цитата от това слово, поместено в Изборника 1076 г.: **Слово нѣкоѥго калоугера· о чьтениѥ книгъ·** (Изборник 1076: 151): л. 3об. **То мъı братиѣ поразоумѣимъ· и послоушаимъ разоумьнъıма оушима ї поразоумѣимъ силоу и**

пооучениѥ ст҃ыхъ книгъ• (л. 4) **Послоушаи ты житьꙗ ст҃аагo Василиꙗ• и ст҃аагo Іѡа҃н Златооустааго• и ст҃аагo Кирила Фїлософа• и инѣхъ многъ ст҃ыихъ• како ти съ пьрва повѣдають о нихъ рекоуште• из млада прилежаахоу ст҃ъхъ книгъ• то же и на добраꙗ дѣла подвигноуша сѧ• вижь како ти начѧтъкъ добрыимъ дѣломъ• пооучениѥ ст҃ыи**(л. 4об)**хъ книгъ• да тѣми братиꙗ и сими подвигнѣмъ сѧ на поуть житиꙗ ихъ• и на дѣла ихъ• и пооучаимъ сѧ въ иноу книжьнъıимъ словесьмъ• творѧще волю ихъ ꙗко же велѧть• да и вѣчнъıꙗ жизни достоини боудемъ• въ вѣкъı аминь•–** (Изборник 1076: 156-158).

Този откъс всъщност красноречиво демонстрира генеалогията и дидактическото приложение на житийната книжнина по принцип и съответно четенето като важна практика за постигането на християнска добродетел. Подобна заключителна формура присъства и в увода на Пространното житие за Кирил: „**Житїе же его ꙗвлꙗеⷨ, по малоу сказаемо, ꙗко же бѣ да иже хощеть, се слыше, по҆бит се емоу, бъдрость прїемлѥ, а лѣность ѿмѣтае, ꙗкоже рече ап҃ль: по҆бни мнѣ бываите, ꙗкоже и азь Хо҃у**” (Климент Охридски 1973, III:89). Подобна мисъл е заявена и в увода на *Житието на Ромил Видински* от монах Григорий (Динеков, Куев, Петканова 1967:385). Всъщност този мотив в различни вариации присъства в почти всеки от житийните текстове в старобългарската книжнина.

Посочените три жития на Василий Велики, Йоан Златоуст и на Кирил Философ в коментираното *Слово на някой си монах за четенето на книгите* формират в голяма степен агиографския модел за подражание в книжнината от Българското средновековие. Споменаването на Константин-Кирил Философ, заедно с Василий Велики и Йоан Златоуст свидетелства и за това, че още преди XI век св. Кирил се възприема като

част от великите отци и се ползва с авторитет. Освен това явно Пространното му житие вече е популярно, след като анонимният автор на *Словото* се позовава на него и го посочва като равностоен пример[5] заедно с великите отци на църквата Василий Велики и Йоан Златоуст. Това само потвърждава, че *Простарнното житие на Кирил Философ* вече се е превърнало в агиографска норма и че всъщност то се явява и първия оригинален славянски агиографски модел[6] (това проличава например от *Житието на Стефан Пермски*, в което се откриват явни паралели с *Пространното житие на Константин-Кирил Философ*). Четенето на книги, илюстрирано и подкрепено чрез примера от живота на известни светци, достатъчно популярни през епохата на IV-X век, свидетелства как този агиорафския топос в житийната традиция става норма на поведение. Всъщност коментираното *Слово* в Изборника от 1076 г. може би е първият стигнал до нас славянски текст, който препоръчва пряко превръщането на този агиографски топос в норма на поведение за грамотния хриситянин. От края на X в. има и други текстове, в които темата е засегната, но не е акцент в тях.

Препоръката да се четат полезни книги, заложена в *Слово за четене на книгите* от Изборник 1076 г., се явява предпоставка за опазване на вярата чиста. Четенето на книги се представя и като утвърден топос при изобразяването на светците в житията. Отпращането към този модел на поведение, описан в посочените жития, показва от една страна тяхната популярност и от друга - възприемането на тази характеристика като една от доминиращите за споменатите личности светци. В този смисъл може би четенето на книги като житиен топос е характерен предимно за светците интелектуалци през Средновековието. Особено красноречив

[5] Тук веднага може да възникне логичният въпрос: Защо не е споменато *Пространното житие на Методий*? Може би в тази връзка трябва да се коментира и същият факт по отношение на *О писменех* на Черноризец Храбър, където Кирил също е упоменат като светец, а Методий не. Отговорите могат да са много и са обвързани с редица обстоятелства, затова тук само ще се отбележи като предстоящ проблем, а разискването му трябва да е предмет на отделно проучване.

[6] Явните белези за това в Пространните жития на славянските първоапостоли бяха коментирани в съпоставка с византийски агиографски текстове (Стоянова 2009: 33-47).

пример за подобна приемственост между *Пространното житие на Кирил* и *Житието на Ромил Видински* от монах Григорий е например момента за обучението на Ромил Видински, което почти перифразира ученическите години на Константин-Кирил Философ (срв.: Динеков, Куев, Петканова 1967:385). В пространните жития, особено през епохата на VII-X век, този топос е бил като заложена програма за изпълнение - призив към четене на Свещените книги, чрез които човекът се докосва до истината за Бога и се предпазва от изпадане в заблуждения като ересите например. Това се превръща в един от механизмите за опазване на вярата чиста. Примерите за това в старобългарската оригинална и преводна книжнина не са малко – *Пространното житие на Кирил, Пространното житие на Методий,* славянския превод на *Пространното житие на Антоний Велики*, житията на великите отци на църквата – Василий Велики, Йоан Златоуст, Кирил Александрийски и др.

Важно е, например, че за великите отци и за Кирил Философ се подчертава, че те са изучили освен Свещеното писание и елинската мъдрост, което създава предствата за придобиване на универсално познание. Това са светци, които са не само богослови, но и философи, познали знанието и извън границите на религиозната идеология, т. е. изучили са и това, което се прокламира извън идеологията на християнството. Те познават не само това, което приемат и изповядват, но и това, което отричат -така се внушава, че техният религиозен избор е съзнателен, техните познания и вяра не са идеологически ограничени – т. е. те са имали възможност да изберат какво да приемат и какво да отхвърлят – изборът им е осъзнат. Най-известните през Средновековието примери за това са били житията на отците на църквата. Например за Василий Велики се казва, че в ранно детство изучава християнската религия, риторика и философия, както и светските науки; като юноша продължава да се учи в Кесария, а след това и в Константинопол и в Атина. Григорий Богослов също от ранна възраст се учел и превъзхождал по ум и учение връстниците си; Атанасий Александрийски – като млад получил добро образование; Йоан Златоуст – от рано учи красноречие и

философия, после учи в Атина, скоро надминава връстниците си и много философи, изучава всички гръцки книги и става мъдър философ и оратор. Такива моменти присъстват и в *Житието на Антоний Велики*, и в *Пространното житие на Кирил Философ*[7].

Ето как в *Пространното житие на Антоний Велики* Атанасий Александрийски описва, че младият Антоний не иска да учи в училище с другите деца, но внимателно слушал в храма Господен, бил внимателен в четенето на Писанието, вземал пример от други хора за любовта към четенето: **...хождаше оубѡ сь родителѥма вь цр҃квь. ни акӹ дѣтищь тоужаше. ни пакӹ врьстою прѣѡбӹдѣше прѣспѣваѥ, нь родителѥма повиноваше се, и чтениꙗ вьнимаѥ. и ѥже ѿ нихь вьспѣваѥ, вь себѣ хранꙗше. ... нь вьнѥмаше чтению, ꙗкоже ничесомоуже, ѿ писанни҃х, падати ѿ нѥго на ꙁемли. все же сьдрьжааше, да вь паметӹ бӹвь оубо. вь книгь мѣсто, оумь дрьжати. сицѣ оубо самь се ведии люби҃м...**[8]. Подобно представяне показва правото на избор, който според житийното съдържание трябва всеки християнин да направи – т. е. това е още едно от дидактичните приложения на пространните жития. В този смисъл мотивът за четенето на книгите и възможността за правилния избор към приемането на християнската вяра и нейното отстояване е един важен момент от дидактичната програма на пространните жития по пинцип и там, където конкретните житийни факти го предполагат и позволяват, той присъства по категоричен начин. Присъствието на този топос обаче не е задължителен, той по-скоро подчертава отличителните качества на даден светец и го причислява към категорията на светците интелектуалци.

Мотивът за четенето е несъмнено важен и той се е обособил и като тема на отделни поучения като *За четенето на книгите* от Изборник 1076

[7] В някои случаи четенето на книги и учението може да се възприеме и като белег за елитарност и висок социален статус.
[8] Цитира се по изданието на Красимира Костова (Костова 2000: 116, 117, 118).

г.[9]. От това слово например е компилирано ново в *Скитския патерик* и от *Наставление за четене* (от Григорий Римски[10]) за *Изборника на грешния Йоан*[11]. Така накратко представената схема на преливането на едно слово в друго само доказва силният пиетет на християнските книжовници към тази тема.

В по-късната руска книжовна традиция слова, посветени на темата за четенето, влизат в състава на някои нравоучителни сборници с устойчив състав като Измарагда от т. нар. втора редакция (появил се XV в.). Този сборник започва с няколко слова, посветени именно на необходимостта от четенето[12]:

Кнїгы измарагдъ рускомы абє сь гмъ починаєм блгви ѡч (л. 5, Начало: **Рече стыи Іоанъ Златоустыи• сѣдмцѹти на почитанїи•...**);

Слово стгѡ Григорїа папы римьскагѡ:– (л. 6об, Начало: **Добро братїє и полезно есть• всѧкомоу вѣрнѹ почитаи некнижноє• ...**);

Слово Павла апла• истолъковано Іоаномъ Златаѹстомъ• и Василїемъ великымъ:• (л. 7, Начало: **Придемь братїє• да слышим...**);

Слово Іоана Злтаоу• како не лѣнитї чести книги:• (л. 8, Начало: **Мнози не почитанїемь• бжтвныхъ писании**);

---

[9] Виж текста по изнаието на У. Федер (Федер 2008в: 249-250). Виж също и руския му превод: **http://bibliotekar.ru/rus/46.htm.**

[10] По Федер 2008а:17.

[11] Познат по 7 преписа според (Федер 2008а: 9, 17).

[12] Заглавията се цитират по препис, публикуван в интернет страницата на Троицко-Сергиевата лавра, № 203. (1574). **Измарагд,** полууст. нач. XVI века, в лист, 268 листов, заглавная заставка фигурная. Виж: http://www.stsl.ru/manuscripts/book.php?manuscript=203&col=1. За този препис се предполага, че е най-близко до архетипа на сборника. От неговото съдържание се вижда, че той е съдържал и слова със старобългарски произход – оригинални или превеждани в България.

Слово ст҃го Єфрема како слꙋшати• книгъ:• (л. 9, Начало: **Єгда брате лꙋкавы ити помыслъ• мꙋтить ꙋмъ•...**).

Първите 6 слова от Измарагда са посветени на значението на четенето на книгите, как трябва да се четат и колко са полезни за всеки християнин.

Четенето и събирането на книги се възприема и като необходим поведенчески модел за идеалния християнски владетел и ярък пример за това е личността на цар Симеон[13]. Важен елемент в предисловията от епохата на Златния век например е «*мотивът, от който е воден авторът при създаването на книгата ... Акцентът е върху ползата от книгата и от нейното прочитане и върху идеята, че тя е източник на Божията премъдрост*» (Иванова 2002а:202). В предисловието[14] от Златоструй четенето на книги, както е известно, е заявено като индикация за мъдър владетел и добродетелност у цар Симеон I (тук се цитира по непубликуван препис от Тр.-Серг., № 43, л. 16 об[15]):

Прилогъ самого хрⷭ҇толюбиваго цр҃ѧ Семиѡна•
Всѧ книгы ветхыѧ и новыѧ, внѣшнѧꙗ и въ вноутре-
нѧꙗ• бл҃говѣрныи цр҃ь Сѵ҆миѡнъ • бж҃твьнаго пи-
санїѧ испытавъ • и всѣх҃ оучт҃ль нравы и обычаѧ•
и мдрⷭ҇ть разоума всего • блж҃енаго же Іѡ҃на Злаⷮуста-
го • почюди всѧ словеснѣи мдрⷭ҇ти, и блг҃ти ст҃го
д҃ха • и ꙗко извыкъ емоу чести всѧ книгы • изъ-
бравъ его всѧ словеса изъ всѣх книгъ его • всїѧ е-
дины сложи книгы • ꙗже и прозва Златострꙋ-
ѧꙗ • аще бо иного по семоу имени Златостроуѧ-
го прозваша • то и мы нѣсмы мню никакоже съ-
блазнили сѧ книгы Златостроуѧꙗ нарекше •
елма же и д҃ха ст҃го оученїѧ • акы златыми стрꙋ-
ѧми чл҃чьскыми, сладкыми рѣчьми сп҃сны҄ по-

[13] Като разновидност на това е и практиката да се посвещават книги на царе - напр. виж *Пролога* към *Шестоднева* на Йоан Екзарх. По този проблем: Трендафилов 2001: 55, 72, 98-99; Трендафилов 2012: 239-247; Трендафилов 2010: 19-49.

[14] По-подробно за приписките и предисловията от Симеоновата епоха и за специфичните им особености виж: Иванова 2002а: 196-203.

[15] Виж интернет страницата на Троицко–Сергиевата лавра, Ръкопис № 43 на адрес: http://www.stsl.ru/manuscripts/medium.php?col=5&manuscript=043&pagefile=043-0020.

каѧнїе^м^, ѿ всѧкого грѣха омываѧ къ б҃гоу при-
води^т^ • и акы ослою гла̑кыми словесы • всѧ скврь-
ны очищаѧ телесныѧ и д҃шевныѧ • и исплъни-
ти жади^т^ всѣ^м^ кр҃тїѧно^м^ бл҃гонравїѧ дѣлы • пре-
многыѧ обители бж҃їѧ • се оуже оуспѣха дѣлѧ
и по̑вига многи^х^ • да не ослабѣю^т^ ни разлѣнѧ^т^ сѧ,
на длъзѣ, почитающе многаѧ его словеса • ма-
ло ѿ многа избравше акы всѣмъ око сїѧ
положихомъ • да всь почитаѧ при-
лѣжнѣ с разоумомъ • аще
сѧ не лѣнить тъчї-
ю • многоу по-
лзоу в ни^х^
д҃ши и
тѣлꙋ
обрѧ-
ще^т^

В предисловието ясно присъства мисълта за четенето на благопристойните книги, за тяхното влияние върху духовното и телесното добруване на човека. Това веднага логически може да предизвика и мисълта за четенето на неблагопристойни книги, за правилното разбиране на написаното, без да се изопачава вложеният смисъл. В средновековието такава цензура, както е известно, се реализира в традицията да се съставят и допълват списъци/индекси със заглавия на забранени – неблагопристойни, неканонични и еретически книги (виж напр. *Индекса* в Симеоновия изборник от 1073 г., *Погодиновия индекс*, поместените заглавия на забранени и разрешени книги в *Кормчията* и т. н.).

В *Похвалата за цар Симеон* от *Изборник 1073* събирането и четенето на книги е важна добродетел за образа на християнския владетел: "...**и събора дѣлѧ многочьстьнъıихъ• божьтвьнъıихъ кънигъ вьсѣхъ• имиже и своıа полатъı• испълънь• вѣчьноуѭ си памѧть• сътвори• еже памѧти винѫ въсприıати• бѫди**

хрістолюбивѣ• нєго дш҃и...” (Изборник 1073, л. 204). Това се потвърждава и от познатите маргинални текстове (Иванова 2002) – например известната приписка на инок Лаврентий в *Иван Александровия сборник от 1348 г.*, маргиналията на л. 4 об в *Изборника от 1073* г. и т. н. Примерите могат многократно да бъдат увеличени и те потвърждават направените кратки коментари.

Четенето на книги в старобългарската книжнина ясно се очертава като християнска добродетел и функционира като симптоматичен агиографски топос според примерите от житийните текстове, битуващи през българското средновековие. Тази традиция може да се проследи и през по-късните векове на много равнища: в книжнината, в изкуството и в материалната култура и т. н. **Чьтєниє книгъ** като топос, възприет от творчеството и живота на отците на църквата, е въведен безспорно в книжнината на славянския свят чрез *Пространното житие на св. Кирил*. Това е засвидетелствано категорично и от автора на *Слово от някой си калугер за четене на книгите* (от *Изборника 1076 г.*) и доказва, че в много отношения за славянските книжовници Кириловото житие е генериращ модел.

ЛИТЕРАТУРА:

Динеков, Куев, Петканова 1967: Динеков П. К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. София, 1967 [Dinekov P., K. Kuev, D. Petkanova. Hristomatiya po starobalgarska literatura. Sofia, 1967]

Иванова 2002: Иванова Д. Култът към християнската книга през Средновековието. – В: Епископ-Константинови четения. Т. 6-7. Шумен, 2002, с. 14-22 [Ivanova D. Kultat kam hristiyanskata kniga prez Srednovekovieto. – In: Episkop-Konstantinovi cheteniya. T. 6-7. Shumen, 2002, p. 14-22]

Иванова 2002а: Иванова Д. Приписки и предисловия от Симеоновата епоха – опит за диференциация. – В: Преславска книжовна школа. Т. 6. София, 2002 [Ivanova D. Pripiski i predisloviya ot Symeonovata epoha – opit za diferenciaciya. – In: Preslavska knizhovna shkola. T. 6. Sofia, 2002]

Изборник 1073: Изборник Святослава 1073 года. Факсимильное издание. Москва, 1983 [Izbornik Svyatoslava 1073 goda. Faksimilnoe izdanie. Moskva, 1983]

Изборник 1076: Изборник 1076 года. Москва, 1965 [Izbornik 1076 goda. Moskva, 1965]

Калоянов, Мллов 2006: Калоянов А., Т. Моллов. „Индексът на забранените книги" по данните в препис от XVI-XVII век. (ркп. 263, Имп. Публ. б-ка, Санкт Петербург.). Електронно списание LiterNet, 09.12.2006, № 12 (85)- http://liternet.bg/publish/akaloianov/indexyt/indexyt.htm#1 [Kaloyanov A., T. Mollov. "Indeksat na zabranenite knigi" po dannite v prepis ot XVI-XVII vek. (rkp. 263, Imp. Publ. B-ka, Sankt-Peterburg.). Elektronno spisanie LiterNet, 09.12.2006, № 12 (85)- http://liternet.bg/publish/akaloianov/indexyt/indexyt.htm#1]

Климент Охридски 1973: Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. 3. София, 1973 [Kliment Ohridski. Sabrani sachineniya. T. 3. Sofia, 1973]

Костова 2000: Костова К. Правопис и фонетика на Преславските текстове. – Светослов, 3. Велико Търново - София, 2000 [Kostova K. Pravopis i fonetika na Preslavskite tekstove. – Svetoslov, 3. Veliko Tarnovo - Sofia, 2000]

Панайотов 1996: Панайотов В. Библиотеката на цар Симеон I (теоретически аспект). – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, с. 226-230 [Panayotov V. Bibliotekata na car Simeon I (teoreticheski aspekt). – In: Bog i car v balgarskata istoriya. Plovdiv, 1996, p. 226-230]

Стоянова 2009: Стоянова Г. Агиографският канон според пространните жития на светите братя Кири и Методий. – В: Представи за българския литературен канон. Кн. 1, Шумен, 2009, с. 33-47 [Stoyanova G. Agiografskiyat kanon spored prostrannite zhitiya na svetite bratya Kiril i Methodiy. – In: Predstavi za balgarskiya literature kanon. Kn. 1, Shumen, 2009, p. 33-47]

Трендафилов 2001: Трендафилов Х. Йоан Екзарх Български. София, 2001 [Trendafilov H. Ioan Exarh Bulgarsky. Sofia, 2001]

Трендафилов 2010: Трендафилов Х. Младостта на цар Симеон. София, 2010 [Trendafilov H. Mladostta na car Symeon. Sofia, 2010]

Трендафилов 2012: Трендафилов Х. Цар Симеон в най-старото житие на Наум и в Златоструя. – В: Преславска книжовна школа, т. 12, Шумен, 2012 [Trendafilov H. Car Symeon v naj-staroto zhitie na Naum i v Zlatostruya. – In: Preslavska knizhovna shkola. T. 12, Shumen, 2012]

Федер 2008а: Федер У. **Кънжии изборьникъ за възпитание на канартикина**, издаден от У. Федер. Т. 1. Велико Търново, 2008 [Feder W. Kanenzhiy izbornik za vazpitanie na kanartikina, izdaden ot W. T. 1 Veliko Tarnovov, 2008]

Федер 2008в: Федер У. **Кънжии изборьникъ за възпитание на канартикина**, издаден от У. Федер. Т. 2. Велико Търново, 2008 [Feder W. Kanenzhiy izbornik za vazpitanie na kanartikina, izdaden ot W. T. 2 Veliko Tarnovov, 2008]

ЛИЧНО И ИСТОРИЧНО В "АВТОБИОГРАФИЯ" НА ГРИГОР ПЪРЛИЧЕВ

Страшимир Цанов

THE PERSONAL – HISTORIC RELATION IN GRIGOR PARLICHEV'S AUTOBIOGRAPHY

Strashimir Tsanov

Summary: The text deals with the relation personal – historic in Grigor Parlichev's Autobiography. The aesthetic merits of the work have been examined. The main focus is on the dramatic identities of the relation personal – historic which define the autobiography as an important component of the literary-historical process.

Key words: autobiography, personal, historic, history, suffering, own, alien

Григор Пърличев е една от големите фигури на Българското възраждане в Македония и на българската литература. Той е водач в Охрид на борбата за въвеждане на българския език в училище и за независимост от фенерската гръцка църква, непripознавана от нашите възрожденци като Вселенска патриаршия. Двуезичен писател, владеещ писмено чуждия гръцки език по-добре от родния си, Пърличев остава в историята на гръцката литература с поемите „Сердарят" ("Войводата") и "Скендербей", с победата си на поетическия конкурс в Атина през 1860 г. Мястото му в българската литература се определя основно от два текста – първия превод на "Илиада" и "Автобиография". Колкото и да не впечатлява преводът, той все пак е първи и заслужава внимание не само като материал, чрез който да се анализира критическата мисъл на Нешо Бончев. Поезията на Пърличев също е интересна. Вярно е, че тя не включва художествени образци на епохата, но може да се изследват механизмите, посредством които се вписва в рецептивните нагласи на съвременниците и упражнява пропагандно въздействие. Факт е, че Пърличевите стихове, без да блестят с особени художествени достойнства, са изключително популярни през Възраждането – даже такъв култов литературен герой като Иванчо Йотата от "Чичовци" на Вазов цитира стихотворението песен "До кога, братя мили българи", а "Песен за унищожението на Охридската патриаршия" има огромна роля за "изкоренението гърцизма" [1]. Можем да се доверим на обобщението, което прави Симеон Радев за значението на Пърличевата поезия.: *Но това, което правеше най-популярно и любимо името на Пърличева, бяха песните му...*

Пърличевите песни са се пеели не само в Охрид, но и в цяла Македония. Една от тях "Бягайте, гърци не ви сакаме" е била нещо като национален марш. Тя няма никакви художествени качества, но за да пали умовете, една песен няма нужда да има художественост. И Марсилезата не е художествена [Радев 1994, 121-122].

Всъщност ако избегнем метафоричната емоционалност на израза „да пали умовете", можем да заключим, че поетическите творби на Пърличев определено съответстват на масовите патриотични нагласи на българите от епохата на църковните борби. Тема на настоящето изследване е „Автобиографията" на Пърличев и е логично да започнем изложението с въпроса доколко тя съответства с тематичните и смисловите си аспекти на читателските вкусове на съвременниците.

Произведението е писано между 10 април 1884 и 1 май 1885 г., когато авторът е учител в Солунската българска мъжка гимназия. Публикувано е за пръв път в *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, т. XI, 1894, стр. 346 – 403. Безспорно е, че „автобиографичните свидетелства трябва да се разглеждат в тези конкретни историко-културни контексти, в които те се появяват и функционират" [Зарецкий 2012]. И на двата контекста – времето на писане на автобиографията и времето, когато е публикувана – е присъщ интересът към последните предосвобожденски десетилетия. Той е най-вече към революционните борби, които са привилегировани в националната памет. Както тогава, така и сега. През 80-те и 90- те години се пишат много записки, спомени, автобиографии. Всички тези жанрове могат да бъдат подведени под общия знаменател на термина *егодокумент* (*egodokument*), въведен от Жак Пресер и обединяващ "произведенията, в които изследователят се сблъсква с "аз" – или понякога (Цезар, Хенри Адамс) "той" – като едновременно пишещ и постоянно присъстващ в текста субект на описание" [Декър 2002, 14]. Пърличев пише текста си между първия и втория том на Захари-Стояновите "Записки по българските въстания". Творбата е публикувана в годината на първото самостоятелно издание на Вазовия роман "Под игото". Съвпаденията означават, че "егодокументът" на знаменития охридчанин се появява не само като израз на потребността на автора да се самопредстави пред читателската аудитория.

Автобиографията е и логично следствие от интереса през 80-те и 90-те години на XIX в. към *близката история* (времето от 60-те и 70-те години, което подготвя Освобождението). Интерес, намерил проявление, както в свидетелски, споменен "епос" като Записките, така и в художествен епос като романа „Под игото". Отбелязахме, че в споменната литература (егодокументите) за предосвобожденското време доминира революционната тема. Това е осъзнавано от съвременниците не само като нормално, но и като дисбаланс в конструирането на националната памет. Показателно е, че в „Предисловие" на том първи от „Записки по българските въстания" Захари Стоянов се обръща към

големите личности на просветното и църковното движение с призив да оставят своите свидетелства за „другия фронт" на Българското възраждане: *Каква драгоценност, какъв богат материал и за историци, и за поети, драматурги и повествователи щеше да се открие, ако нашите стари обществени деятели: Славейков, Михайловски, Кръстевич, Чомаков, дядо Богоров, Геров, А. Екзарх, Данов и Груев и пр. бяха описали просто кръга на своята деятелност било по черковния въпрос, било по възраждането на книжнината ни и училищното ни дело. Какво богатство!*[Стоянов 1983, 34-35]

Едва ли „Автобиография" е отклик на З.-Стояновия призив. Пърличев не пише мемоари за църковната борба и просветното движение. Той създава автобиография, история на своя личен живот, и историческите събития, в които участва, са част от него. Действията на Пърличев като учител, въвеждащ българския език в охридските училища, като писател и църковен деятел, определят идентичността му на историческа личност. Те са ***исторични***. Но са съставки от живота на автора и в текста се редополагат до определено ***аисторични*** моменти като отношенията в семейството и болестите на автобиографичния герой. Вероятността Пърличев да е започнал да пише текста си заради съзнанието, че това, което той знае за исторически събития от Възраждането, е важно, и неговото свидетелство е нужно за историците и за националната памет, е практически нулева. Читателят, който очаква много исторически факти в „Автобиография", няма как да не е сюрпризиран от беглото маркиране на толкова важно събитие като заменянето на гръцкия с българския език в охридските училища. Но в произведението Историята не е „погълната", както в спомените на П.Р. Славейков [Ракьовски 2003]. Нито от езика, нито даже от личното битие на героя повествовател. Това е така, защото тя не е нещо външно спрямо личното битие, а е част от него. Всичко, което Пърличев разказва, е лично, включително и това, което с общественото си значение е безспорно исторично. **Историчното е лично, но обратното не е вярно, не всичко лично е исторично.** В съотнасянето си те, личното и историчното (чисто личното и лично-историчното, ако трябва скрупольозно да ги назовем), образуват наративния свят на автобиографията. Какви значения пораждат релациите им в нейния контекст е безспорно интересен въпрос, защото се отнася не само до спецификата на един мемоаристичен жанр в конкретен исторически момент, но и до характеристиките на мисленето за себе си и за себеполагането си в Историята на интелигента възрожденец от края на 19 век.

Ще започнем основната част от изложението с въпроса, защо Пърличев решава да пише своята автобиография. Творбата фактически започва с него: *Да пиша ли биографията си?*. Очакването, че въвеждащите редове ще му отговорят, не се сбъдва. Като причина на творческия акт е посочена ползата от автобиографичното четиво: *Дълго време се колебаях и нито бях писал, ако не бех уверен, че виографиите са доста полезни книжки.* Отговор няма,

автобиографичният герой фактически отказва да обясни защо разказва своя живот, защо са полезни „виографиите" не е казано. Не личи загрижеността към историците и литературните творци, която проявява Захари Стоянов в предисловието на том първи от „Записки по българските въстания".

Текстът не включва в себе си знаци, че авторът го осъзнава като важен източник на информация за деятелите от сферите на историографията и художествената словесност [2]. От съдържанието му можем да предполагаме, че Пърличев е споделял Хайневото схващане за изключителната и по презумпция историческа ценност на индивидуалния човешки живот. Хайне впрочем е цитиран от З. Стоянов в упоменатото предисловие: *Под всеки подгробен камък лежи една част от всемирната история – говори Хайне, - всеки човек е вселена, която се ражда и умира с него, историята на всяко съществувание има своя интерес* [Стоянов 1983, 35].

Пърличев определено има достатъчно високо мнение за себе си. За това съвременниците са единодушни. Изключително илюстративна за него е една случка, разказана от Симеон Радев и отнасяща се до времето, когато „вторият Омир" (както пише, че са го наричали в Атина) е учител в Солун [3]. За самочувствието на автора е показателно, че в самото начало на произведението си той го назовава „история" на своя живот и така внушава съзнанието, което има за историческата ценност на своята личност. Обект на настоящето изследване е отношението *лично – исторично* в текста. Какви значения влагаме в тези понятия? Исторично в автобиографичния разказ е всичко, което се отнася до социалното битие като включващо факти, имащи причинно-следствена идентичност. Това са исторични факти, защото са следствия на едни и причинители на други факти. Разказването за обществени събития е исторично. Разказването за съкровено индивидуалното битие е *лично.* Лично е разказването и за делничното битие в рамките на семейството, когато то се визира като свят, изолиран от света на обществените отношения.

Автобиографията започва от раждането на героя и приключва във времето на завършването на текста. Тя обхваща 54 или 55 години (Пърличев не знае дали е роден през 1830 или 1831 г.). За подбор на факти, придържащ се към точно определени критерии, трудно може да се говори. Авторът безспорно разказва това, което за него е важно – моментите, които жалонират оформянето му като личност, нещата, които са се запечатали в паметта. С пиетет са представени образите на дядото и особено на майката. В текста Пърличев се самопредставя в определени моменти като романтичен герой, страдащ от сплин. В ценностната му система обаче има три константи, сред които не е любовта към родината. Те са: Омировата поезия, майката и християнската вяра. В частта, посветена на юношеството, четем: *Вярно е обаче, че тогава всичко беше ми омързнало. Не обичах ничто на светът, освен Омира и майка, и Богородица, пред която се покланяхме. Нито "добро утро" казвах некому! Се чудех как людие могат*

живе в тази плачевна долина. Постоянната ми мисъл беше: или съвършенство, или смърт. Последната фраза е ключ към разбиране на сюжета, изграден от автобиографичното повествование. Той е поредица от по-кратки или разтегнати във времето епизоди, представящи израстването, усъвършенстването на героя. Пърличев научава гръцки език, налага се с упоритост като учител в Охрид, побеждава на поетическия конкурс в Атина, научава писмения български език, не до съвършенство, но достатъчно, за да го наложи в родния си град като език на богуслужението и образованието вместо гръцкия. ***Всички тези автобиографични епизоди можем да ги назовем събития на преодоляването.*** Героят преодолява някаква пречка и постига нещо важно за себе си, утвърждава се като авторитет сред съграждани и сънародници. Пречките са от различен характер – болести, скъперничеството на охридските първенци, които назначават учителите, семейни трагедии, омразата на владиката Мелетий към българите, сговорът между турските власти и фанариотите. ***Събитията на преодоляването са всъщност и събития на изстрадването, отстояването.*** Всеки успех на Пърличев е изпитание за него, защото изисква някаква жертва. Най-голяма е жертвата, която той прави в името на българския език. Изборът пред героя е прост – трябва да избере между личния си интерес (своята свобода) и дълга към народа:

– *Остави българския язик – каза каймакамина, – и сега те освобождавам.*

– *По-добре смърт.*

Дългът към народа е морална категория, която произтича от съзнанието за историчност, защото народът има ценностна идентичност в контекста на историческото си битие. Означава ли това, че Пърличев избира между лично и исторично? Едва ли. ***Гордостта му е твърде голяма, за да отдели личното и историчното.*** Историчното е съставка на личното, средство за неговото утвърждаване. Капитулацията пред ултиматума на каймакамина би накърнила гордостта на Пърличев. Достойнството е утвърждаване сред другите, в очите на другите, така че гордият човек Григор Пърличев не може да се откаже от патриотичната кауза, на която се е посветил. **Не може, защото тя е негов личен избор и предаността към нея е означител на личностната му ценност.**

Личното и историчното са органично свързани, неотделими са. Чрез включването си в Историята героят на автобиографията утвърждава себе си като личност. И това е логично – ако един човек живее не само посредством ценността на физиологичното си съществуване, той неминуемо търси утвърждаване в социума. Това го превключва в битието на Историята и ако той заема по-важна социална позиция, и съответно чрез нея поражда или катализира обществени процеси, значи се превръща в историческа личност. Големият въпрос е за съотношението лично – исторично. ***Дали чрез Историята човек търси личностното си утвърждаване, или чрез личностното си***

осъществяване търси своето място в Историята. Безспорно при различните личности е различно и не винаги може да се реконструира причината, поради която се осъществява включването в Историята. Автобиографиите, независимо от уговорките за недоказуемата им искреност, са текстове, посредством чиято интерпретация могат да се аргументират сериозни хипотези за това, как дадени исторически личности се отнасят към историята – като към средство или като към цел. Естествено това оразличаване е и работно, и условно, защото все пак всеки и всичко се намира в Историята и дори да се отнасяш към историческото инструментално, не можеш обективно да го идентифицираш като средство за удовлетворяване на своето его. Можеш само да определиш субективното си отношение към него като отношение към средство.

Имайки предвид всички тези уговорки, можем да разглеждаме автобиографията на Пърличев като свидетелство за спецификата на отношението лично – исторично в мотивационната активност и ценностната система на героя. Посочената триада ***Омир – майка – Богородица*** поражда предположението, че за него ***доминантно е личното, а не историчното*** (заради значещото отсъствие на родината). Внимателният прочит на творбата дава и други доказателства за верността на тази догадка. В текста има твърде много подробности от личното битие на героя, които определено нямат отношение към идентичността му на историческа личност. Особено впечатляват със своята частност и аисторичност тези, които са от соматичен характер. Някои от разказаните случки могат да се възприемат като илюстративни за социалнопсихологическите аспекти на живот в миналото и съответно като исторични по смисъл. Такъв е например разказът за „оптическите занимания" на детето Григор и страхът му от „желките мъчителки". Този момент в произведението оценява негативно представите в миналото за възпитанието на децата: „Но за да покажа мрачността на тези първобитни времена, ще ви разкажа кратко една историйка, която ще докаже, че тогава любящий убиваше любимаго, и то невинно, безсъзнателно [4]. Но редица моменти са от съвсем лично, аисторично естество – например преяждането на братовия помен, многобройните болести и т.н.

Да обърнем внимание на най-пространно разгърнатата част от автобиографията, която е въведена твърде показателно с думите: *Досега можех да бъда кратък; се сърдех даже на перото си, дето не пише по-бързо – отсега краткостта е невъзможна: ще разказвам страдания.*

Страданията на Пърличев в дебърския затвор са следствие на въвеждането на българския език в Охрид. Всъщност има две въвеждания на български език – преди и след дебърските теглила на героя. Можем да говорим за единен триделен исторически сюжет, в който пребиваването в дебърския затвор е личната жертва, благодарение на която се постига историческата цел: Пърличев въвежда българския език в училищата, чрез турските власти митрополит Мелетий го оковава във вериги, но саможертвено всеотдайният българин

издържа изпитанието и отново въвежда родния си език в местното образование. В този триделен сюжет втората част е най-лична. Тя представя нравственото величие на героя. На личните страдания „в полза роду" са посветени 10-на пъти повече страници, охудожествени чрез многобройни експресивни диалози, отколкото на процеса на раждане, развитие и узряване на идеята, че българите в Охрид трябва да се учат не на чуждия гръцки език, а на своя майчин език. Конкретиката на образователната революция в Охрид, която за един историк има първостепенно значение, пък въобще не е удостоена с внимание. Това съотношение доказва, че **историчната ангажираност на Пърличев произтича от съзнанието му за собствена личностна ценност.** Историята е измерението, в което единствено може да се изяви жаждата му за признание. Затова фактите, доказващи неговото достойнство, в текста определено преобладават над фактите, които са исторически резултати от дейността му и са полезни за българското общество. Последните присъстват достатъчно категорично, но нямат акцентния емоционален контекст на първите.

Пърличев безспорно има съзнание за обществената значимост на делата си, той е убеден, че те са част от Историята. И това е заявено в пасажите, където автобиографичният герой пише за себе си като учител, писател и борец за българска църковна свобода. С гордост обявява личната си победа на поетическия конкурс в Атина за българска, т.е. принадлежаща на Историята победа: *Нека знаят и това, че не пиша от собствена своя гордост, а за възвишение на народната.* Но разликата между неговата автобиография и егодокументите на други видни възрожденци като Ат. Иванов, Р. Ил. Блъсков, Ю. Ненов е съществена. Ако те разказват своя живот, следвайки линията на събитията, които имат историческа идентичност, които са съставки на историята на българското образование през Възраждането, охридският преводач на Омир **разказва именно своя живот и акцентира върху това, което лично го е развълнувало и впечатлило, независимо дали то се вписва, или не се вписва в историята на народа.** Този тип разказване определя логиката, по която образът на имамина, а след това заптие, Емин е представен детайлно (и портретно, и сюжетно) чрез реплики и действия, а крупна историческа фигура като митрополит Натанаил е щрихирана, и то с нескрита негация и досада. Пърличев цитира стихотворението, което пише в чест на пристигането на Натанаил в Охрид, представя конфликта си с него на годишните изпити и изразява своето огорчение, че позорно е изпъден от българския владика. Силата на огорчението е акцентирана с перифраза на Христовите думи, че никой не е пророк в собственото си отечество и особено чрез аналогията между това, което е претърпял героят от архиереите на гръцката и от архиереите на българската църква, за чието учредяване той приема лишения и страдания. Интересно е, че текстът представя два епизода от конфликта между митрополит Натанаил и Пърличев, но не казва нищо за неговата причина, за началото му. Странно звучи обяснението *тука не му е мястото да описвам.* Ако автобиографията на значима историческа личност (Григор Пърличев) не е

място за описание на конфликт с друга голяма историческа личност, митрополит Натанаил, то къде е мястото тогава на този сюжет?

Пърличев отделя достатъчно внимание на отношенията си с гръцките професори Рангавис и Орфанидис, които са част от гръцката културна история. Защо пренебрегва конфликта си с митрополит Натанаил, и то до такава степен, че оставя читателите в неведение за неговата причина? Отговор на въпроса трябва да търсим в изключително силното его на писателя. То го кара да напише, че не знае как е оценена поемата му „Скендербей" от журито на Атинския поетически конкурс през 1862 г., а както убедително доказва немската изследователка Доротея Кодах нямало е как да не знае. Можем да предполагаме, че Пърличев не обяснява откъде започва и защо се появява конфликтът между него и митрополит Натанаил, защото е съзнавал дребнавостта, нищожността на същността му. Вероятно е разбирал, че няма да спечели авторитет сред читателите си, обяснявайки им причината за свадата. Това, че враждата между двамата не е от високо, идеологическо естество, ни подсказва и фактът, че в своята автобиография охридският владика не я споменава даже с една дума, а той, за разлика от Пърличев, разказва живота си, следвайки линията на събитията, които означават неговата историчност.

Ако това тълкуване на значещото отсъствие (причината за конфликта) е правилно, изводът е, че **Пърличев е осъзнавал историческите факти като най-важни за легитимиране на личностната си значимост.** Представата му за факти включва както събитията, така и изживяването им. В автобиографията с най-висок коефициент на престижност за героя са **страданията**. Те са личните жертви, които той прави, за да постигне неща от обща полза за българите. Продукт на едно изострено его, автобиографичният наратив отделя на страданията на героя по-голямо внимание, отколкото на резултатите от неговата книжовна, просветителска и обществена дейност. ***Резултатите са общо достояние, страданията са индивидуални, само негови***. Те са Пърличевата саможертва „на полза роду", а в традициите на християнството личността се цени по жертвеността си за другите. В истинския смисъл на думата ***страданията не могат да бъдат споделени***. Към тях другите (ако са близки) могат да бъдат съпричастни, но съчувствието не е споделяне, защото близките хора могат да облекчат с моралната си подкрепа болката, но не и да я изживеят в нейната автентична идентичност. Акцентът върху страданията откроява индивидуалната ценност на Пърличев и затова автобиографията им отделя по-голямо внимание, отколкото на това, което тези страдания изкупват. Последното принадлежи не само на героя, а текстът определено е представяне на ***историчността на Аза, а не на Историята през погледа на Аза***.

В духа на Възраждането тегобите на автобиографичния герой са „удостоверени" като достойни и възвишени чрез ценностни аналогии с Христос и библейския код. Пърличев казва на племенника си: *Търпение, Георгий! Нека*

пастрадаме малко. Сам Христос страдал за народ. Вълнуващи са майчините думи, които той чува преди да поеме мъченическия път на окован във вериги душманин на падишаха: *Не бой се! Пред св. Климента горят безбройни лампади. Ако ми се уплашиш, харам да ти е млекото ми.* Те са интересни не само като потвърждение на това, че в Охрид св. Климент не е минало, а живо присъствие [Радев 1994, 126], но и като безспорна отпратка към един мъченически сюжет от Библията, в който жертвено са свързани майка и син [5].

Възрожденските автобиографии имат определено мемоарен характер. Още Софроний Врачански със своето „Житие и страдание на грешния Софроний" поставя началото на тенденцията автобиографичният и мемоарният дискурс (сами по себе си близки) да се преплитат и взаимопреливат помежду си в творбите на българските автори. Смесването на жанровете е следствие от идеологическия характер на възрожденската словесност, от подчинената позиция на личността спрямо националната общност и Историята. Емблематичен пример за мемоарната доминанта на свързаните с Възраждането автобиографични текстове е произведението на Кузман Шапкарев, посветено на борбите за българската кауза в Македония. Пълното му заглавие включва в един семантичен контекст понятията история и автобиография, подчинявайки второто на първото: *МАТЕРИАЛИ ЗА ИСТОРИЯТА НА ВЪЗРАЖДАНИЕТО БЪЛГАРЩИНАТА В МАКЕДОНИЯ ОТ 1854 ДО 1884 Г. Написал във вид на автобиография К.А. Шапкарев през 1883 – 1884 – 1895 год. (с някои още по-сетнешни бележки и поправки) в Солун, Цариград и Самоков* [Шапкарев 1984, 19].

Ако типичната възрожденска автобиография има мемоарен характер, творбата на Григор Пърличев е нетипична. Тази нетипичност има значение за ориентацията на рецепцията към текста като към литературен. Това е така, защото отсъствието на богата историческа фактология изостря читателското внимание към литературността на произведението. А тя е безспорна. Авторът представя една нехудожествена действителност, но я подрежда и стилово оформя като писател, какъвто е. Като творение на художествената словесност възприема „Автобиография" и Симеон Радев, който й дава една свръхвисока оценка: *Автобиографията на Пърличева е по съдържание, заедно с историята на Паисия, житието на Софроний Врачански и „Под игото", една от най-вълнуващите книги в българската литература. И със своите художествени качества тя поставя автора си мужду големите български писатели. Езикът на Пърличева, без никаква украса, но с необикновено изразителна сила и тъй стегнат, че нито една дума не може да се откърти от него, напомня езика на Ботева в поезията му. Смело може да се каже, че Пърличев по стегнатия си език е в прозата това, което е Ботев в стиха. Пърличев е още неоценен. Но не бе ли същият случай и със Захари Стоянов? Трябваше да се мине почти половин век, за да го открие критиката. Тя един ден ще открие и Пърличева. Той фигурира в историята на гръцката литература на чужди езици и на гръцки под името Ставридис* [Радев 1994, 238].

Трудно може да се приеме суперлативното поставяне на писателя Пърличев редом до Ботев и Вазов, но неговата автобиография определено заслужава изследователско внимание. Текстът й е интересен не само със спецификата на отношението лично – исторично. Той излага едно половинвековно човешко битие целенасочено следвайки логиката, по която се изгражда и изявява индивидуалността на автора. Функционално е включена неговата творческа идентичност – елинизмът му, т.е. познанията по старогръцка култура и литература. Те лайтмотивно се появяват като ценностен код, чрез който се осмислят лица и събития от живота на Пърличев. Така разказването постоянно превключва от битието на всекидневието към универсализма на античната култура и внушава, че колкото и различни да са, те все пак са съизмерими като съставки на човешкия макрокосмос, такъв, какъвто го представя Пърличевия текст. Старогръцката култура е органично достояние за победителя на Атинския поетически конкурс и затова например асоциативната отпратка от майчиното тегло във всекидневието към стиховете на Омир не изглежда изкуствено прилепена, а е наративно функционална(както и ред други подобни асоциации): *...милата носеше на глава един, още мокр, болярский килим, от грамадна дължина и ширина, сгънат in octavo – килим, когото мъска с труд би носила. Разкъса ми се сърцето. Като ме видя, тя спре стенанията си и ми направи една подсмивка.*

– За что ти тука синче?

Но аз плачех, както да би некой убил майка. Омир каза „Половина благородства бог отнима человеку, кой свобода си изгубил, който станал роб другому."

Майка се спре.

– Что плачеш синко?

– Еда ли така, нано, ке робуваме?

Достойнство на произведението е и неговата функционална наситеност с диалози. Диалогичността е действена, разговорите нямат описателен характер, те движат автобиографичния сюжет. Тази функционалност на диалозите съответства на стегнатия, лапидарен стил на твореца, който дава приоритет на събитието и минимализира обстоятелствения му контекст.

Да се насочим отново към темата на изследването – съотнасянето лично и исторично. Без да има богатата ннюансираност на отношението исторично – аисторично от "Хайдушки копнения" на Яворов, то д**раматизира животоописанието**, проблематизира го като разказ не само за срещите на Аза със света, но и за своеобразието на света в Аза. Релацията лично – исторично всъщност генерира литературност посредством своите драматични идентичности.

Кои са тези **драматични идентичности на отношението лично – исторично**, пораждащи въздействащата художествена сила на един по презумпция нелитературен текст?

Ще започнем с **нехарактерния за епохата патриотизъм, изявяван от автобиографичния аз**. За представител на Възраждането патриотизмът е твърде непатетичен. По невъзрожденски, личното има приоритет над историчното. Вярно е, че коментарът за женитбата е в духа на писаното от ап. Павел и поставя любовта към родината над личните чувства: *На всякой българин желая да има домакиня, како моята; но верно е, че бих бил по-полезен на отечеството, ако бих останал свободен.*

Много по-искрено обаче звучи признанието на Пърличев, че най-щастлив ден в живота му е денят, в който подарява на майка си бунда. А и цитираната ценностна триада на героя – майка, Богородица, Омир – показателно не включва родината.

Важно място в текста заема **драматичната идентичност на автобиографичния герой разказвач като поет**. След дебърското затворничество най-много страници са посветени на победата на Атинския поетически конкурс. **Драматизмът на творческата съдба се ражда от факта, че един борец срещу гърцизма се формира като поет в лоното на гръцкия език** и на него създава своите поетически шедьоври. В произведението е споделена мъката на човека, който владее писмено родния си език много по-слабо от чуждия. Изучил до съвършенство гръцкия език, охридският българин осъществява потенциала на поетическия си талант в сферата на чуждото. В определен смисъл на думата Пърличев е жертва на елинистичната си образованост. Васил Пундев много точно отбелязва, че той е "единственият поет, който ни даде и отне елинизмът" [Пундев 2001, 55]. От друга страна, творецът е жертва и на нерегламентираната езикова ситуация през 60-те и 70-те години на XIX век, когато конституирането на единен български литературен език е още незавършен процес и роднят му диалект няма основна роля в него. За езиковата бъркотия в творчеството на автора свидетелстват двете странички, посветени на превеждането на "Илиада". Истинска драма е лутането на твореца между български и "старобългарский" (т.е. църковнославянски), съпроводено и "подпомагано" от усвояването на руския език посредством един гръцко-руски речник: *<...> ми пратиха "Греческо-русский словарь" и Гнедичевата "Илиада" (Бех, както и днес още съм, слаб в български язик)... Превождах на български не както щех, но както можех. Уморен от превода, четех руски стихотворения... <...> Ден из ден духът на руский язик ставаше ми по-знаком и тъй като не можех писа по "български, записах по старобългарский.*

Един от крупните дейци на движението за заменяне на гръцкия с българския език в църквата и образованието, Пърличев е много добър в гръцките си стихове и посредствен в българските. Тази парадоксална ситуация в "Автобиография" ражда минорните интонации, тъгата за неосъществения поетически талант в сферата на родната словесност. Личната си съдба на поет обаче той обяснява с обективния исторически контекст – изключително силните позиции на гърцизма в Охрид около средата на XIX в.: *Утрента се стекоха*

дома по обичаю сродници и съседи. Те знаеха, че желая да се уча, но де? Что? Как? Тогава се решаваше съдбата ми. Не се найде ни един да ме посъветува да ида в Русия, а пак тогава само името на Атина и Янино звучеше у нас.

Особено драматично се помества в личното битие на Пърличев имащата исторична идентичност опозиция свое – чуждо. Всъщност драмата на победителя на общогръцкия поетически конкурс, който не пише добре на родния си език, е част от драматичното вписване на опозицията *свое – чуждо* в съдбата на автора. Обособяваме я, защото тя има голямо значение в повествованието – все пак текстът е автобиография на човек на изкуството.

В творбата като *свое* се възприема българското. То включва традициите и каузите, които обединяват българите в национална общност. *Чуждото* включва другите - гърците, турците, албанците - и техните действия срещу българските опити за самоутвърждаване. На равнище история *свое и чуждо* са категорично обособени, но в контекста на индивидуалната съдба на героя разказвач отделни представители на чуждото са означени, ако не като свои, то поне като нечужди, не като турци и гърци, а просто като хора, спрямо които в текста се изразява уважение и признателност. Показателна е съпоставката между отношението на Пърличев към охридския грък, доктор Анастас Серезлия, и гърците, негови състуденти в Атина. Д-р Серезлия е представен различно през оптиките на историчното и на личното Пърличево възприятие на хората и света – отрицателно заради отношението му към българското изобщо, и положително, заради човещината, която проявява конкретно към българчето Григор. И това е в рамките само на едно изречение: *Хилядо поклони пред сенката му, ако и да мразеше он все, что е българско.* Относно атинските състуденти автобиографичният текст не разделя лично и исторично – с презрителното си отношение към българите (исторично по същност) [6] младите елини пораждат отрицателното лично отношение на българския си колега. Той е обиден заради народа, към който принадлежи: *Когато костурските майстори вървеха к вечеру пред университета и си говореха български, те (съучениците ми) казваха:"... ево ти минат воловете". Късаше ми се сърцето. Оскърбен в народното честолюбие, тлеех от гнева и не можех да го излея...*

Най-драматичен е моментът, в който като следствие на конфликта с митрополит Натанаил за Пърличев **своето става чуждо**. Това превращение засяга дълбоко честолюбието му, то включва в творбата мотива за непризнателността и оформя един тъжен завършек на автобиографията. Учителят, подчинил личното си битие на Историята, на стремежа да принесе полза роду, след като борбата е увенчана с успех се оказва непотребен за тези, заради които е приемал лишения и страдания: *Колко чудно е, че отечеството, което никога и никъде не оценява синовете си, и гърцкий владика Мелетий, най-непримиримий мой враг, цели 18 години търпели моите уроци, проповеди, мъмрения и укори, и никога не ме изпъдили, а първий български митрополит, очакваний Месий, безчестно изпъжда Пърличева от татковината му!*

"Автобиография" е проникната и от една **тенденция да се преминава от частното към общото**, на основата на личните наблюдения и своя социален опит да се правят обобщения за съсловия, етноси, човешката природа въобще [7]. Социалното, независимо дали е изменящо се, или е трайна структура, е исторично по природа, защото се оформя в историята и от историята. **Оценявайки, осмисляйки и обобщавайки историчното, неповторимият Аз на разказващия своя живот Пърличев слива личното, екзистенциалното си начало с историчната си идентичност.** Така произведението придобива интерпретативна широта, а автобиографичният дискурс визира протичането на **индивидуалния живот като усвояване на битието с другите** (исторично по същност) от личност, способна да претворява частния си житейски опит в обобщения от надличностно естество. Тези обобщения са продукт на **едновременната положеност на личното в и извън историчното.** Принципно присъща на всяка автобиография, стремяща се да представи надиндивидуалното значение на индивидуалния социален опит, тази положеност на автобиографичния аз генерира в текста самооценката на Пърличев, представата, която той има за себе си. С това произведението е интересно както като „опит за определяне на самоличността" [Фаулър 1993, 29], така и като свидетелство за манталитета на един възрожденец с ярка поетическа дарба, с уникална творческа съдба и с болезнено честолюбие. Неговата автоистория е ценна и сама по себе си и като част от историята на възрожденската интелигенция. В нея има не само общи, типови модели на мислене и поведение, но и единични, неповтарящи се съдби. Именно като единение на лично и исторично, на типично и индивидуално е интригуващ текстът на българина, победил на гръцки национален конкурс за поезия и заслужил/незаслужил Ботевите стихове:

Защо не съм и Пърличев,
да преведа Илиада;
но с такъв превод, за който
и лобут да ми се пада?

Всъщност Пърличев не заслужава нито Ботевия поетически лобут, нито панагеричната Симеон-Радева оценка. Заслужава познаване и признание – и като действително значим творец, и като човек с особено интересна съдба, символична за изпълнената с драматични противоречия съдба на македонските българи. От тази гледна точка "Автобиография" трябва да се възприема като актуална, жива съставка на българската литературна история. И като свидетелство за духа на едно велико време. Защото ако не е типичен, Пърличев безспорно е представителен деец на еволюционното крило на възрожденската интелигенция. И това, как той разказва своята История, как тя присъства в Историята на нацията и как в нея присъства Историята на нацията, помага за осмисляне на менталността на възрожденеца в следвъзрожденската ситуация на равносметка.

Приложение: Лично и исторично в творческата съдба на Пърличев (македонистка версия)

В началото се налага следното терминологично уточнение. В контекста на това изследване македонизъм означава идеологическо преозначаване на факти и личности от българската история като македонски.

Вниманието на българското литературознание към Пърличев и неговото творчество е нужно и с оглед на защитата на родната литературна история от опитите да бъде по македонистки фалшифицирана/присвоена. Парадоксално е, но драматичното съотнасяне свое – чуждо в съдбата на автора продължава и след неговата смърт. Литераторите от Република Македония измислят съвсем друга идентичност на опозицията свое – чуждо в битието на големия български поет и обществен деец. Драмата на твореца, невладеещ тогавашния български литературен език, е трансформирана в драма на „македонеца" Пърличев, който става съпричастен с чуждата българска култура, но не получава признание от нея. Подписващ се един път като „Пърличев, убит от българите", авторът на „Сердарят" изразява разочарованието, че **своите** са непризнателни към него. Македонисткото тълкуване е съвсем друго – писателят е обиден на **чуждите** (т.е. българите), че не са го припознали като свой, че не са оценили приноса му към тяхната литература. И всичко това, при условие че няма нито едно свидетелство на автора, в което да се говори или поне намеква, че македонците са отделен народ, различен от българите, а не тяхна регионална група, подобна на шопи и тракийци. Напротив, поетът, публицистът и учителят от Охрид многократно заявява българското си самосъзнание. За него Македония е част от България. Затова толкова драматично изживява решенията на Берлинския конгрес. Встъпителната реч пред учениците от Априловската гимназия е показателна за съпричастността му с общонародната трагедия: *Помните прочее, че майка България е в окаяно състояние; помните, че майка България е раскъсана на пет части. Когда всички народности се съединяват, България биде разединена. Никога история не забележила толика неправда. Майка България, като претърпе зверский ярем в разстояние на пет векове, днес тя плаче изгубените си чада Македония и Тракия. Тя плаче за плодородната Добруджа; тя плаче за Пирот, люлка на искуствата.*

За само регионалната идентичност на названието *македонци* и за синонимичността по национален признак между *македонското* и *българското* в творчеството на Пърличев свидетелства едно от патриотичните му стихотворения:

*Чуйте, чеда **македонци**,*
и вси вие млади момци!
Заръчало отечество
на нашето юначество:

Да е клета тая глава,
що отсега ке познава
владичкото църнокапство,
Фанарийотско духовенство!
*Ой, **болгарски** ти мой народ,*
що не гониш лош фанарйот?
*От вси[те] страни **болгарски***
владиците истерале!

За подхода на литературната наука от Република Македония е представителна статията в македонската уикипедия. Тя има вид на сериозен научен обзор върху личността и творчеството на автора. Обемът й е солиден – 27 страници (за сравнение – в българската уикипедия на Вазов са посветени 9 страници, а на самия Пърличев малко повече от 4) [Уикипедия 2012]. Текстът впечатлява като стратегия на манипулативното присвояване на един голям български общественик и писател. Българската самоидентификация на твореца не е отречена (твърде безспорни и многобройни са автосвидетелствата за нея). Мотивът *приемане на чужда идентичност за придаване на легитимност* (познат от македонизирането на българския цар Самуил и неговите наследници) също не е използван (явно е счетен за неуместен за личност от 19 век). Избран е *сюжетът за блудния син и неговото завръщане*. Естествено сюжетът е разигран в квазиисторическа форма. В началото Пърличев е обявен за македонски писател и автор, принадлежащ, в зависимост от езика на който пише, на три литератури – гръцка, българска и македонска (не е ясно как може да пише на македонски, при условие че тогава не съществува македонски литературен език), т.е. той е „тродомен автор". Творчеството му е разделено на три периода: гръцки (1840 - 1861), български (1861 - 1883), македонски (1883 - 1889). Времето от пенсионирането на учителя Пърличев до неговата смърт (1890 - 1893) е изключено от творческата му биография. Критериите за обособяване на първите два периода са ясно посочени – задълбоченото опознаване на старогръцката култура, писането на гръцки език и съответно приемането на българската идея („под влијание на бугарската пропаганда") и писането на български език. Обособяването на македонския период не се основава на някакъв определен критерий. През него писателят пише най-добрата си творба на български език, на която е посветено настоящото изследване, и работи в Солунската българска мъжка гимназия „Св. Кирил и Методий". Явно авторите на статията преминават от езиков критерий към географски и възприемат работата в Солун като завръщане на твореца към корените. За това значение има и идеята за особеното място на егейския град в македонското пространство. Неслучайно е цитиран следният пасаж от писмо на Пърличев до жена му: „Солун е сърцето, а ние сме вените на Македония". Така се изгражда триделният сюжет: оставяйки безценни дарове на литературите, през които преминава (гръцка и българска),

Пърличев се връща към своята македонска идентичност, която, случайно или не се оказва своеобразно дотворческа (времето на детето Григор – 1830 - 1840 г.). Естествено е подценено неговото самоопределяне като българин (за което е виновна българската пропаганда) и е дебело подчертано разочарованието му от българите, от своите. Разбира се е премълчан фактът, че най-голямо огорчение са причинили на чувствителния родолюбец именно охридчани, които по териториалната логика на определяне на македонското би трябвало да са свои, но не и българи.

Самото определяне на Пърличев за македонец, при условие че самият той се идентифицира без уговорки, категорично и нееднократно като българин, е повече от абсурдно. Авторите на статията в македонската уикипедия обаче се стремят да аргументират научно тезата си за видния представител на македонската литература (или да създадат видимост/привидност на научна аргументация). И това ги отличава от авторите на „знаменитата" Македонска енциклопедия8. Естествено в стратегията си те включват мотива за езика. В два аспекта – общославянски език, за който мечтае авторът на „Сердарят" и „Скендербей", и „майчин", т.е. македонски, на който той говори. Действително Пърличев мечтае за общ славянски език. С такава цел създава „Кратка славянска граматика". В македонската уикипедия съвсем голословно се твърди, че като основа на това славянско есперанто той визира т.нар. македонски език. И бегъл поглед върху „Кратка славянска граматика" доказва, че в Пърличевата утопия за общославянски литературен език базисна роля се отрежда не на някой от македонските диалекти на българския език, а на старобългарския език. По-интересен е ***сюжетът за майчиния език***. Той е разгърнат подобно на това, което дефинирахме като сюжет за блудния син и неговото завръщане. Накратко е следният: талантливият охридчанин има творчески способности, но не може да ги реализира в сферата на майчиния македонски език, защото в този исторически момент не съществува литературен македонски език; това го кара да се ориентира към гръцкия език, създава шедьоври на него („Сердарят", „Скендербей"), но е разочарован от фанариотската асимилаторска политика и се насочва към най-близкия до македонския славянски език – българския; Пърличев твори на български, получава критическа неблагодарност за първия български превод на „Илиада", но винаги говори на майчиния си македонски език, защото е родолюбец и предтеча на създаването на литературен македонски език. Разбира се в тази схема се премълчава фактът на самоопределянето като българин и се приписва/измисля съзнание, че охридският говор не е просто диалект на българския език, а език, майчин, македонски език. Това, което пише по езикови въпроси авторът (включително в своята „Автобиография"), категорично доказва, че той има ясна представа за отношението диалект – език. Безспорна е синонимичността на понятията „майкин язик", „български язик" и „славянский язик" в неговите текстове. Ще приведем два цитата, посветени на българския

език. Те са от емблематични Пърличеви текстове – „Чувай ся себе си" (първото слово, с което призовава съгражданите си да заменят в училище чуждия с родния език) и „Автобиография". И определено не се нуждаят от коментари.

Що ми е потребен разум, кога той ми велит:"не мами, не предавай", а яс не го слушам? Що ти е потребен разум, кога той ти велит: „Чувай си я татковината и люби я нея пойке от все!" Що ти е потребен разумът, кога той ти велит: „Учи майкин язик, защото е лесен и ке те просветит в мало време", а ти ми учиш елиника, и нищо не разбервиш ни у църква, ни у училище, и пак си малчиш, и не ся чуваш, и не ся разбудваш? („Чувай ся себе си").

През майя 1868, ако добре помня, поканих първенците у дома.

– Сакате ли да въведем ***български язик*** *в църкви и училища?*

– Сакаме.

– Ке ми позволите прочее да ида в Цариград да се поуча на ***славянский****.*

– Позволено ти е...

В Цариград се учих на ***славянский*** *у г-на Ивана Найденов(добър му час) даром....*

В началото на ноември 1868 се върнах от Цариград и незабавно въведох ***български язик*** *в църкви и училищ* („Автобиография").

Всъщност македонизмът идеологически фалшифицира фактите, представящи отношението лично – исторично в съдбата на Григор Пърличев. Той има личната свобода да избере историчната си идентичност (всяко национално самоопределяне е исторична идентичност). Може, както немалко са го правели, да предпочете гръцката идентичност, да се радва на комфорт, образование в Англия ... Победата на Атинския поетически конкурс му дава големи възможности за личностно осъществяване в сферата на елинската култура. Той обаче избира да бъде такъв, какъвто знае, че е по рождение – българин. Съвременните филолози и историци от Република Македония не приемат Пърличевия личен избор на исторична идентичност и му измислят друга. Всъщност, приписват му своята. Подходът им може да се характеризира като идеологизирано пренебрегване на историческите факти и принципите на научното изследване. Той е толкова брутален и абсурден, че внушава безперспективността на всякакви компромиси, сближавания на позиции, осъществявани от съвместни комисии и пр. Как може да има компромис между истината и лъжата? И може ли в името на социално-икономическата прагматика на междудържавните отношения една нация да се отказва от своето минало? Миналото е част от нас, а от себе си не бива да се отказваме.

БЕЛЕЖКИ

1. Всички цитати от "Автобиотрафия" и от другите Пърличеви произведения са по изданието: Пърличев Гр. Избрани произведения. София: Бълг. писател, 1980.

2. Впечатлява контрастът между обяснението на решението си да пише автобиография, което дава Григор Пърличев, и това, как Кузман Шапкарев аргументира обществената необходимост от създаване на своя автобиография. Двамата са охридчани, учители и будители на българщината в Македония, пътищата им се пресичат, следователно паралелът е уместен. В предговора на най-значимото си автобиографично-мемоарно произведение Шапкарев пише: *Не е лесно на един мало-много съвестен човек да опише своето житие – автобиографията си; <...> Като зная това, аз никога не бих дръзнал да взема перото, за да драсна нито реч за себе си, добра или хулна:*

а) ако животът ми не беше се докоснувал непосредствено до някои събития, важни за историята на народното ни възраждание и развитието на българщината в Македония;

б) ако бих знаел, че тие събития не биха останали, както много други подобни, незабелязани от други лица, съвременни (каквито, доколкото мога да помня, едва ли имаше тога);

в) ако не бих се боел да не би и ако би някога тие събития да се забележат, ще се забележат обаче неточно и невярно, както често става с историческите събития....

г) ...та много жално ще ми бъде на смъртнийт ми час да си напомня, че заедно с мене умират и много безсмъртни за народната ни история драгоценни неща; най-после,

д) ако да не бих знаел, че тие събития са нужни за новата ни история.

Ето кое ме е принудило да се осмеля, без да гледам на що ще кажат за мене потомците критици и че ще ме причислят може би между егоистите, да се осмеля, казвам, да опиша житието си, за да мога да оставя на потомството си вярна картина на съвременни някои, важни за историята ни събития [Шапкарев 1984, 21-22].

Сравнението между мотивацията за автобиографично творчество на двамата съграждани и съвременници показва поразителна разлика. В отличие от лишеното от конкретика и определено неясно обяснение на Пърличев, Шапкаревото е пропито от съзнание за историческа значимост на собствения живот и за дълг към историята като наука и съответно към историческата памет на нацията. В това отношение неговата автобиографично-свидетелската нагласа е много близка до Захари-Стояновото съзнание за ценността и функциите на мемоаристиката за Възраждането.

3. *На една вечер, дето били събрани учителите от гимназията, директорът, Кандиларов, станал да пие наздравица за него. Той отдал почет на народното му труженичество, възвеличил го като поет и казал: „Трябва да се смятаме особено щастливи, господа, че имаме в средата си такъв един прочут човек, такава една рядка единица.” При тая последната дума Пърличев скочил като*

ужилен: „Како единица бре! Ако аз съм единица, ти си нула” [Радев 1994, 120].

4. В разказа за мнимата мъчителка авторът се отнася критично към възпитанието на малките деца посредством насаждането на страх. Явно обаче възпитателните стереотипи на епохата са много силни, защото самият той в детските си стихотворения (особено в „Преяденото дете”) упражнява възпитателно въздействие върху малките читатели именно чрез внушаване на страх.

5. Става дума за един момент от 2 книга Макавеи. Подобно на героинята от библейския сюжет, майката на Пърличев окуражава своя син да не отстъпва от вярата си (каузата на българския език). И двете майки заклеват синовете си в млякото, с което са ги кърмели. В Пърличевия текст каймакаминът функционално е аналог на цар Антиох от Втора книга Макавейска, а верността към българския език – на предаността към юдейската вяра на братята Макавеи. Словесното поведение на майката в автобиографията перифрастично цитира това на майката на Макавеите от библейския текст: *Но като се наведе към него и смеейки се на жестокия мъчител, тя говореше тъй на бащин език:* ***„синко, смили се над мене, която съм те девет месеци в утроба носила, три години с мляко кърмила, откърмила, отгледала и възпитала.*** *Моля те, синко, погледай небето и земята и, като видиш всичко, що е по тях, познай, че всичко това е сътворил Бог от нищо, и че тъй е произлязъл и човешкият род. Не бой се от тоя убиец, а бъди достоен за братята си и приеми смърт, за да те придобия пак по милост Божия с твоите братя” (2 Мак. 7:27–29).* Цитатът е по изданието: Библия. София, 1991. Изданието е на Св. Синод на Българската църква.

Навсякъде в цитираните текстове курсивът е мой. – С. Ц.

6. Оценките на хора по етническа принадлежност, независимо дали отрицателни, или положителни, са безспорно исторични, защото формирането на етнически и национални общности е исторически процес, а съзнанието за принадлежност към дадена общност и оразличеност от друга е исторично по същност.

7. Ще посочим някои от обобщенията в текста, които могат да представляват интерес и за учени от областите на народопсихологията и социалната психология: *Нека знаят и това, че не пиша от собствена своя гордост, но за възвишение на народната. Дотолкова ние, българе[те], сме били ругани и презрени от всите народности, чтото време е вече да се опомним. Като чете човек народните ни песни, дето всека хубавица се нарича гъркиня, неволно ще заключим, че клетото самопрезрение е знак на българщината. Време е да се покажем хора между хората. Българското трудолюбие редко се намира в другите народи: то ни е облагородило; то е било, е, и ще бъде наше спасение (277 с.). <...> Верно е, че горделивий никога не прокопсува, но верно е такожде, че и който презира себе си, е самоубийца. Първия грех, разбира се, е по-опасен; но ние българе [те], треба да се пазим повече от втория: треба да уповаваме на силите си, на трудовете си” (277 с.). <...> Се прекъсна мухабета. Вси умълкнаха.* ***Нема ни***

един народ по света да слуша, както османлиите**, с прилично благоговение, онова, что казва който и да е, даже и най-простий и най-презрений човек (302 с.). <...> Между другите рамазански увеселения, една вечер, докле спех, един от злосторниците беше се облекъл в женски дрехи. Смеховете беха общи: от них се събудих и видех мнозина да докачат притворната жена. Тя уж подбегваше и се оплакваше от докачителите си. „Като късоглед, не познах това лице и се запрегнах на силна проповед за **чистотата на нравите, която – особено в Албания – се счита за първа божия заповед (315 с.).

8. В *Македонска енциклопедия* Пърличев е обявен за „най-голямото име на македонската литература през XIX в." (без да се обяснява как може да няма македонски литературен език, а да има македонска литература). Най-интересно е, че текстът се позовава на Пърличевата автобиография, но навсякъде, където в нея пише български език, наименованието е сменено или със „словенско писмо и четмо", или с „народниот јазик" [Македонска енциклопедија, 1226].

ЛИТЕРАТУРА

Зарецкий Ю. История субъективности и история автобиографии : важные обновления. - htpp:magazines.russ.ru/nz/2012/3/z18.html [Zaretskii YU. Istoriya subektivnosti i istoriya avtobiografii : vajnie obnovleniya. - htpp:magazines.russ.ru/nz/2012/3/z18.html]

Dekker R. M. Jacques Presser,s Heritage. Egodocuments in the Study of History. - Memoria y Civilizacion. Anuario de Historia, № 5, 2002

Македонска енциклопедија. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2009. [Makedonska entsiklopediya. Skopie: Makedonska akademiya na naukite I umetnostite, 2009]

Пундев, В. Григор Пърличев. - В: Пундев, В. Избрани произведения. София : Св. Климент Охридски, 2001. [Pundev V. Grigor Pйrlichev. V. Pundev, Izbrani proivedeniya. Sofiya: Sv. Kliment Oxridski, 2001]

Радев С. Ранни спомени. София: Стрелец, 1994. [Radev, S. Ranni spomeni. Sofiya: Strelets, 1994]

Ракьовски, Цв. „Онези думи". Поглъщането на историята (Автобиографични откъслеци на Петко Славейков). - http: liternet.bg/publish4/crakiovski/prslaveikov.htm [Rak'ovski, Tsv. "Onezi dumi". Poglushtaneto na istoriyata(Avtobi ografichni otkusletsi na Petko Slaveykov). - http: liternet.bg/publish4/crakiovski/prslaveikov.htm]

Стоянов З. Съчинения. Том 1. Записки по българските въстания. София: Български писател, 1983. [Stoyanov Z. Suchineniya. Tom 1. Zapiski po bulgarskite vustaniya. Sofiya: Bulgarski pisatel, 1983]

Уикипедия. Григор Пърличев. - mk.wikipedia.org/wiki/Пърличев

Фаулър Р. Речник на съвременните литературни термини. София: Наука и изкуство, 1993 [Faulur R. Rechnik na suvremennite literaturni termini. Sofiya: Nauka I izkustvo, 1993]

Шапкарев, К. За Възраждането на българщината в Македония. София: Български писател, 1984. [Shapkarev, K. Za Vuzrazhdaneto na bulgarshtinata v Makedoniya. Sofiya: Bulgarski pisatel, 1984]

ОБЩЕСТВОТО И ПЕВЕЦЪТ

Сава Сивриев

SOCIETY AND THE SINGER

Sava Sivriev

Summary: The article studies the conflict between Ivan Vazov and the Bulgarian society during the 80s of the 19th c. This conflict is to be seen in Ivan Vazov's articles in the then Press. It is poetically revealed in his books of poems "Rebec" (1881) and "Fields and Forests" (1884).

During the Bulgarian National Revival Ivan Vazov finds it worthy to deny himself. Searching identity with the collective body. Servicing to the society with the Word and lyric poetry. This are times of ideals and national ideology, through which the Bulgarian society lives its life.

During the 80s of the 19th c. the idealism of the Bulgarian Revival thought stays in the past. The remnants of the National Revival theocentrism are substituted by the anthropocentrism of the new times. The mentality of Bulgarian society changes. It aims at gaining money and social success. This new mentality makes the society alien to Ivan Vazov. In his lyric poetry of that time – "Rebec" (1881) and "Fields and Forests", first, we read the conflict with the society, and then – the drama of the poet's break of relations with this society.

Ivan Vazov seeks an individual sense of being. At the end of "Fields and Forests", after tha dramatic break –off with the society we find a new program for the meaning of life and creativity. A poet should not serve the collective values. He is an elect. His talent is a gift of God. A poet should not go down with the others. They should go up to him. His life is in the world of the ideal things.

For Ivan Vazov the new meaning is a life within culture, art, creativity, to overcome solitude, sadness, grief, lack of sense, i.e. anthropocentrism again, but being a world of ideas.

Key words: society, poet, mentality, theocentrism, anthropocentrism, ideals, culture.

В **„Поля и гори“** с отбелязване на датата на написването – „януари, 1883“, Иван Вазов печата „Епилог. Общество и певец“ (из „Бури и мелодии“)[1]. В „Пълно събрание съчиненията на Иван Вазов“, Т. 1 – 28, София, „Александър

Паскалев“, 1921 – 1922, а и в недовършеното – „Иван Вазов. Пълно събрание на съчиненията“, Т. 1 – 8, София, „Александър Паскалев“, 1911 – 1918 Вазов оставя само последната част от текста, която именува „Певец“, при това също с редакция[2]. Минало е много време от началото на 80-те години на XIX век и вероятно драмата в отношението на поета с обществото е забравена, а и е без значение вече, след привикването с прагматичния, а не с идеалистичен избор на част от българската общност в онова време. Поради което, може би, Иван Вазов оставя само онази част от *„Епилог. Общество и певец“* – „Певец“, която съдържа в себе си чистата поетична идея за автономността на твореца, за творчеството като смисъл на съществуване и за отношението на поета към обществото, с което той вече не търси идентичност. А и във времето, когато Иван Вазов редактира текстовете от **„Гусла“** (1881), **„Поля и гори“** (1883), в първото десетилетие на XX век темата за твореца и творчеството след Пенчо Славейков и „Мисъл“ и във времето на българския символизъм вече не е нова. Не е и състояние, процесът на откриването на което да е интересен за проследяване.

В 80-те години няма още кръга „Мисъл“, символизма. Иван Вазов е сравнително сам във времето си и процесът на това ново отношение на певеца, по друг начин казано на твореца, поета, към обществото като проблем на литературата изглежда интересен за проследяване.

Как изглежда този проблем „преди“?

Това *„преди“* е времето на Високото възраждане – 70-те години на XIX век. Иван Вазов издава първата си стихосбирка **„Пряпорец и гусла“**. В нея е „Новонагласената гусла“ – текст, който е програма за неговото възрожденско творчество.

„Това ми стихотворение – казва Иван Вазов пред проф. Иван Шишманов – беше въведение към „Пряпорец и гусла“. То беше първото написано към 1874 – 1875 година под влиянието на революционната агитация в България“[3].

А в „Предисловие“ към „Пряпорец и гусла“ (1876) Иван Вазов пише: „Като з а и н т е р е с у в а н в сегашните обстоятелства, като българин, аз не съм бил чужд от впечатленията, от тия силни впечатления, които произвожда на всяко честно и чувствително сърце печалното състояние на нашето хубаво, но поробено отечество. Наедно с него съм страдал и въздишал, делял съм неговите горести и надежди... неговите злочестини... Аз съм пял усилните страдания на народа ни под жестокото му иго; тъй и благородният и велик подвиг негов за избавлението му...“

Публиката, която е имал предвид, издавайки стихосбирката, е била българската емиграция в Румъния: „Ако бъда честит да видя, че туй ми произведение намери съчувствие в българската емиграция, аз ще побързам да ѝ поднеса и втората книжка на П р я п о р е ц и г у с л а...“.

В какво се състои програмността на „Новонагласената гусла“?

Според правилата на възрожденската култура, в литературните текстове се чува, може да се каже – буквално се чува, гласът на говорещия лиричен аз. Това

литературно поведение, изглежда, идва от типа културно общение в онова време – *проповядване* на ценността на родовото, на своята история, на знанието, на националната идея.

Говорещият в текста показва новата истина, която провижда. Чрез която предстои да живее и която ще е истината за неговия емоционален живот и за песните му. Това „преди“ и „сега“, минало и настояще, заблуда и прозрение, стара и нова истина за себе си и за света, което говорещият лирически аз изказва за себе си, колкото и чудно да е, и колкото и в стила на възрожденския наивизъм да е изказано в „Новонагласената гусла“, може да се прочете, което на пръв поглед изглежда доста странно, и в много, писани след Иван Вазов, лирически текстове.

„Преди“ говорещият в „Новонагласената гусла“ е изживявал младостта си, любовта си, красотата на природата. Възпявал е преживяното. Това са били негови лични преживявания, радости и истина. Той е живял в този свят на радост от живота, докато общността, „моите братя влачат хомота“. Преживяват света чрез страданието, чрез тегла, въздишки. Те са робове. А земята, хубостите на която той възпява, „я тъпчат диви тирани“. В нея няма свобода. Неговите песни са ненужни тук. Говорещият осъзнава необходимостта от нова истина и открива тази истина: отказ от себе си и единение с общността, колектива и с неговото преживяване на света. Отказ от своите радости и служение на другите чрез дара, който му е даден – словото, песните. Но:

Техний глас веке ще е печален
като печалний ек на горите,
като на Янтра писъка жален
и като стонът на букаите.

Този глас, който на плач прилича,
вредом ще отзив да си намира:
тоз, който пъшка, ще го разбира,
тоз, който плаче, ще го обича.

И най-сетне:

Доста съм веке бивал удушен!
Доста страх подъл, мисли безплодни!
Днес на дългът си аз съм послушен:
ази ще пея песни свободни.

Преживяването на съборността, единението с общността, с нейното емоционално време на страдание, тегло, въздишки и служението на общността,

на мойте (неговите – бел. м. – С. С.) братя, на страдащите е новата истина, която се чете в „Пряпорец и гусла“ (1876), „Тъгите на България“ (1877), „Избавление“ (1878), „Епопея на забравените“ (1885), „Сливница“ (1885), в „Немили-недраги“, „Под игото“, „Белимелецът“, „Една българка“ и пр. разкази, повести, драми на Иван Вазов.

Както се знае, идентичността на пишещия, разказващия, пеещия с общността, с рода, с родовия космос, с жертвата в името на рода, мъченичеството заради рода, служението на рода е ценност в културата от времето след преп. Паисий до Захари Стоянов. Това е и правило в културата, което регулира механизма на поведение на пишещия и пеещия, и съобразно това правило неговите текстове стават част или са вън от представата за правилност[4].

Възможно ли е обаче единение на певеца с общността в 80-те години на века?

Както се знае, в това време се променя не само историческата, гражданска, социална ситуация, променя се менталността на българската общност. Още по-точно казано, в едно общо държавно пространство и общо историческо време започва съграждането на разни, съсъществуващи, паралелни менталности. Това е ново и непреживявано състояние на общността, за което състояние, нормално е, общността да няма предишна памет. Българската общност е имала памет за предишна свобода, държавност, история, за предишна духовна святост, но този опит на паметта в новото време е с малко повседневно значение. Той има значение за едно бъдещо държавно, социално, икономическо светско строителство. Значение за църковното и духовно строителство. Но държавното и духовното строителство са част от висока менталност, която рядко овладява в пълнота повседневието. Делникът има своите нужди и решения.

В 70-те години високото мислене, идеализмът е състояние на ежедневието. В 80-те обаче идеализмът никого не интересува. Особено в ежедневното време.

Знаци за първите разместванията в менталното пространство се четат първо в преименуването на *другите*. Другите получават нови имена. Преди те са били род, български род, българско племе, братя българи и пр., за които се пише, с които се разговаря чрез текстове, а сега, в 80-те години, другите вече не са всички, а само онези, които са „братя бедни сиромаси“[5], за тях авторът пише и разказва.

А българският род за Иван Вазов се е превърнал в „общество“.

С обществото певецът трябва отново да прередактира отношенията си. Преди, в „Новонагласената гусла“, тези отношения са редактирани в служение на дълга към братята, които влачат хомота и страдат. Сега обаче отношението към същите тези братя, според текст, авторството на който се приписва на Иван Вазов, в подлистник на „Народний глас“, изглеждат по следния начин: „…българите... се прекланят пред чуждото и понякога достигат до раболепие, а не са направили нищо да възвеличаят „падналите наши български юнаци въстаници и опълченци!“. Над костите на Левски и на главата на Бенковски стърчат „два и половина камъка, които

приличат на нещо като на паметник“. Гробовете на Волов и Икономов са били разровени от кучета, а по-късно на мястото им е бил засаден тютюн. В Перущица върху гробовете на Кочо Чистименски, „скромен кундуржия“, Спас Гинов и др. 280 души, загинали за „святото дело“, е насадено лозе. В памят на загиналите опълченци на Шипка, Шейново и Зелено дърво не е побит даже едни кол.

Но не само падналите герои са забравени, забравени са и останалите живи, които живеят в мизерия и бедстват. На Мито Цветков, който е заложил стоката си на един турчин, за да купи оръжие за Ботевата чета, българското съдилище е отчуждило къщата и всички имоти, за да заплати на турчина. Голямата сестра на Ангел Кънчев скита „из Ромъния по чужди врати“, а по-малката „се намира в публичний дом, облечена в червени кадънски гащи“. Бай Иван, сподвижник на Левски, Бенковски и Волов, мре от глад и не може да си купи волове, за да си изкарва хляба“[6].

Същото пише и Захари Стоянов в предговора към *Записки*-те си[7].

„Епилог. Общество и певец“ (из „Бури и мелодии“) (1883) е завършек и, в хода на времето, ставащ все по-драматичен, разрив между обществото и певеца.

Историята на този разрив може да се възстанови. За него са оставени писмени свидетелства – лирика, части от публицистични статии. От тях може да се състави текст и да се освети проблемът. Той е важен.

Творецът и културата след 80-те години се отделят от обществото – до завършека на символизма. След него – връщането към родното в 20-те години на XX век има естетическа цел. От 80-те години на XIX век насетне, освен драмата и емоционалността на разрива, проблемът съдържа в себе си и една друга страна – *културата става убежище и смисъл*. И още, тя се гради като самостоен, паралелен на обществения свят. За разлика от културата на Възраждането след 40-те години. Тя се употребява за обществени нужди. Проповядва много често родовата идея и съставените родови ценности[8].

Първият знак за този разрив се чете още в 1880 г. в „На детето“.

Пред проф. Иван Шишманов Иван Вазов споделя за творбата, че тя е: „израз на моите горчиви наблюдения. Бях почнал именно вече в Берковица да се взирам по-сериозно в живота и това ме направи песимист“[9].

Картината на света, съградена в този текст, е много по-различна от тази в „Новонагласената гусла“. Светът се осмисля чрез подялбата на времето на *преди* и *сега*. Преди и сега се ориентират и към мисловното и емоционално състояние на човека.

„На детето“ е възможен разговор за обществото и за човеците. Различните начини на говорене са техническото средство, с което се изграждат Вазовите текстове – по един начин в лириката, по друг начин в прозата. Тук страданието не е социално или национално, а екзистенциално. Четат се нови реалии: „живота бурен“, „минути, пълни с теглила“, „падат бързо в прах идеали“. Това говорене е за бъдещето. А то е:

Тогаз наокол, като съзреш ти
как падат бързо в прах идеали;
Как! – ще извикаш, тез ли са вещи
с кои светът се тъй шумно фали! (Идеали с фали – добра рима – бел. С. С.)

Вярата й средство простий да лъжем?
Правдата – дума? Законът – книга?
Свобода – примка други да вържем?
Щастьето – сянка, що се не стига?

Рядко ще срещнеш души прекрасни,
в доброто, в злото предани, верни,
но много често твари опасни,
нищожни, подли и лицемерни.
.....

Ще видиш вредом как се почита
порокът мръсни в лъскава дреха,
как се бездомна правдата скита
и не намира никъде стреха –

как играй злото роли слепешки,
как е доброто фърлено в блато,
как пред метала – кумир човешки –
в прах пада всичко високо, свято;

как честността се зле унизява,
наглостта взима образ невинен,
глупостта горда се възвишава,
талантът гине в калта безимен.

И тез, що гръмко викат: свобода,
как искат други да са илоти,
как тез, що милват, любят народа,
в негово име трупат имоти;

и как пък други, ритори сити,
жадни за слава, вдигат тревога,
и лица святи с расо покрити –
хората лъжат, смеят се с Бога.

И как свой своя в робство оставя
или въз него укори сипе,
род род презира, брат брат забравя,
синът в коприна, бащата в дрипи.

Цитатът е дълъг, но Вазовата емоционалност, показвана чрез словесното поведение на говорещия лирически аз, при израза на преживяване или чувство не е събрана, а разпръсната – както в този, така и в много други текстове. С мисълта си лирическият аз многократно се връща към едно и също преживяване (това е механизъм на неговото вътрешно време), дълбоко впечатлило го, от което чрез слово, изказвайки го, се освобождава. Горните стихове дават представа за новата картина на обществото и за поведението на човека – не преди, а сега.

Говорещият пренася слушащото го дете в бъдещето. Когато то види тази картина:

И ти назади ще се обърнеш,
слисан и смаян в мълвата светска,
възраст прекрасна пак ще да зърнеш
.....

онова, което ще пожелае, е да се върне наново в детството си.

В лиричното събитие пошлото и зло сега е заменило красивото и добро *преди*. Връщането в детството, като изход от сегашността, се оказва често повтаряща се ситуация в по-сетнешната българска лирика. Това може да се прочете и у Пейо Яворов („Великден“), и у Димчо Дебелянов („Помниш ли, помниш ли...“), и у Николай Лилиев („Над твоя дом спокойствие...“). Говорещият в „На детето“ разкрива своя опит, своето преживяване. Досегът със света е бил болезнен за него и тази болка е причината той да търси онова *друго място* на красота, добро, според Вазовото мислене в това време – на идеали. Това място може да е детството, природата, чуждият, не своят свят. По-късно – и остров, където времето да се изживява като красота, хармония, душевност.

Зад всичко това стои познатото християнско възприятие, чрез което повече от хиляда години българската общност възприема света – *целият свят в зло лежи, ако Мене мразиха, и вас ще мразят, но дерзайте: Аз победих света.* Поради което разумната деятелност на човека следва да е насочена не единствено към придобиване на този тук свят – каква полза, ако придобиеш целия свят, а погубиш душата си, а в деятелност зарад отвъдния, който е непреходен и вечен. Вечността е истинският дом на човека.

Но за обществото в 80-те години не само идеалите на *преди* нямат значение. За обществото е без значение и мисълта за отвъдното, чрез която мисъл би могла да се изгради житейската стратегия тук. Светът се овладява – социално, икономически, граждански, исторически и в това овладяване, придобиване

на цял свят няма друго правило за поведение, освен успеха. Затова и всичко, описано от говорещия – превръщането в подобия на вярата, правдата, свободата, щастието, тържеството на подлостта, лицемерието, на порока, злото, метала, на наглостта, на глупостта и пр., и пр., и преживяно от него, от говорещия, като опит е менталността на обществото.

Но тук говорещият не изрича молитвен стон, въпреки болката от света и копнежа след тази болка по Твореца и по Дома Му. Теоцентричното мислене е, ако не изцяло, то вече в голяма степен изтласквано към периферията на общественото пространство. След началото на XIX век – от просвещенските идеи за знание. После – от българската национална идеология и идеали. А в 80-те години – вече и от новата прагматична менталност за обществен и социален успех тук, в света.

Демонстрирането на идентичност с теоцентризма, в тази променена и променяща се менталност, автоматично прави гласа на говорещия нечуваем. Културата, светските и човешки истини и мъдрост, оказва се, са онова, което може да се чуе. Културата става в това време религия. Изземва функциите на религия, която да коригира поведението на човека. В тази ситуация авторът няма избор: или е в центъра, бидейки част от културата, или е в периферията – ако избере да демонстрира и следва вярата си. Това правило блестящо показва културното поведение на Стоян Михайловски. До времето на неговото напускане на света – 1905 г., той строи културата и е един от най-шумните, както се знае, чуваеми автори в края на XIX – началото на XX век. След 1905 г., когато тръгва след преживяванията на своята вяра, той е забравен, но и сам моли д-р Кръстьо Кръстев в писмо да го забравят. Това е нормално и естествено. Обществото не му е нужно за нищо вече, той не е нужен на обществото. Още повече то не е чуло вика на Стоян Михайловски за нравственост.

Поради тази ментална ситуация и, в преносен смисъл казано, поради семиотизация на вяра и култура в това време в качеството си на автор Иван Вазов прави своя избор. Избира културата. Човешката истина, а не вярата като Божие откровение за човека.

И както по всичко личи, откровението, което е показано на човека чрез Старозаветните книги, а после и чрез Евангелията и апостолските послания, е заменено с реалия, която културата ще създаде. С нещо, направено от човека – връщане чрез мисъл в детството, в света на идеалите, обитаване на острова, *там*, в света на идеалното (което може да се прочете и у Христо Ботев в „Пристанала“), и *тук*, в свят, който не може да се приеме, все неща, които ще се четат в по-сетнешната българска лирика.

За *„Поет и вдъхновение“* пред проф. Иван Шишманов Иван Вазов казва, че: „...гледах с огорчение някои обществени явления“[10].

Текстът е съграден също като тъжен разговор с идеалния двойник на говорещия:

Епоха на мечти несвестни,
на златни сънища крилати,
дни юношески, дни благати –
извор на първите ми песни!
Минахте в вечността далечна...

И с установения вече като правило механизъм за връщане с мисловността във времето на преди.

Преди той е пял за страданието на народа, за бунт, за свобода. Сега страданието е състояние на душевния му живот и време. *Преди* събитията, за които е пял, са били вън от него, сега те са вътре в него и „Отечество! Любов! Тез думи / за мен са сенки или глуми...“.

Глуми са ценностите на Българското възраждане. Тяхната обществена деструкция е и лична деструкция и затова се и преживява като лична драма. Били са лични ценности, каквито повече не могат да бъдат. „Аз търся нови идеали /.../ В мен дух небесен йоще тлее, …/И ето, веч кат луд се скитам/и търся, гоня идеалът“.

По подобие на поведението си в предишното време, говорещият търси ценности в света, в обществото. Но „и вред на пошлости налитам,/вред слушам звука на металът./Металът, да, металът сухи,/той прави днес – кумир свирепи –/душите към светото слепи,/сърцата към доброто глухи“. Тази драма твърде много прилича на четената малко по-късно, но назована с нови слова драма в Яворовата „Нощ“ или в „Песен на песента ми“ – колкото и странно да изглежда това на пръв поглед. Ако това е така, то в българската лирика от края на XIX – началото на XX век може да се проследи изоморфизъм в личностната драма на прекъсване на връзките на пишещия с обществото. Съзнанието за образа на говорещия у Яворов и у Вазов са различни.

Този вик за ценности, за идеали се оказва безсмислен, досаден, ненужен и смешен, „ръждива истина“. Така е. Човешката правда, мъдрост, идеал бързо се износват. Интересът мотивира движението на света към някаква цел. И вратата към света бавно се затваря още в това време.

Реално минали са четири години от времето на най-драматичните събития в Българското възраждане, разказани в одите от „Епопея на забравените“. Разликата между времето на идеали, любов, святост, добро и сегашното време на пошлости, на звука на метала е толкова голяма в представата на говорещия, че това минало време се осъзнава като епоха – „епоха на мечти несвестни“. Сегашното време няма име. То тече в недуховна посока, поради което е и празно място в представата на говорещия.

Празно място започва да е и обществото.

В 1881 г. Иван Вазов пише на Константин Иречек: „...литературната пустота около нас, която празноглаголивите, партизански, кални вестници не можаха да запразнат, причиняваше скръб на всякой интелигентен съотечественик...“[11].

През март пише *„Пустота“* и пред проф. Иван Шишманов споделя: „Това беше първото ми стихотворение в „Наука“. Много бях песимист тогаз, защото исках още в първите дни на нашия политически живот *проявление на велики духовни качества*“[12] (курсив мой – С. С.).

Като текст „Пустота“ е говорене в духа на възрожденската поучителност. Римата и метриката са техническите похвати, които правят това изказване да е художество. Реч, различна от повседневната. Поучителността е изказана от говорещия. Тук за пръв път се чете и думата *„общество“*, а отечество е заменено със „страна“ („бедна страна“).

Другите са преименувани и не носят възрожденските си имена: „братя“, „братя българи“, „клети робове“ и пр. слова за тяхното означаване. Говорещият (даже не бих казал лиричният аз) изживява емоционално и мисловно онова, което се случва с ценностите и с емоциите, поведението, мисленето на обществото, и осъжда тази нова менталност.

Каква е тя?

Идеалите са заменени с „разчетът“, доблестта – със страстите. „Слава“, „народ“, „идеал“ са вече празни слова. Шум и вик, „пущинак на народната почва,/ тръне, плевели... бедна страна!“. В четвъртата строфа има един забележителен по внушението си образ: „злото дъха на нас с лица бледно“.

Впрочем в тази промяна на менталността в 80-те години няма нищо необичайно. Човешките ценности, доколкото са ценност на временното, а не на вечното, са преходни и бързо износващи се. Опитът да се задържи ценностната система на миналото е хуманен жест, достоен за уважение, но не и цел, която може да се постигне. Даже и да бъдат тези ценности проповядвани по начина, по който се е проповядвало в XIX век, тъй като друго културата и не познава – „злото дъха на нас...“. То обсебва социално пространство, души, емоции, страсти, поведение. Няма нищо необичайно в това съсредоточеността на мислите, интересите и намеренията да са към този тук, преходен свят. Изборът изглежда лесен и естествен.

През май Иван Вазов пише на Спас Вацов: „При приближаването на изборите (10 май) страстите са разбудени до най-висока степен. Партизанските борби се проявиха внезапно и силно и сега са в разгарът си... Забележи, че борбата не е, както у вас, за принципи, па ако щеш за идеи, а съвършено лична...“[13].

През юни в „Народний глас“ (1881, бр. 195) Иван Вазов заявява: „...тайната мрежа, която ще заблуди умовете и волите е простряна в тъмнината и нейните клупове са съставляват от всичко, каквото има подло и безчестно в България, от всичко раболепно и пълзяще, убито от страхът или оковано от интересът, от цялата плеяда Цачевци, Михайловци, Карапетровци, мистификатори – Начевичи, и мракосеятели – Мелетиевци и пр....“[14].

В същия вестник, от юни (бр. 199), се чете следната част от статия на Иван Вазов: „Пияни нехранимайковци, изплашени селяни са били събрани

от властите още от два-три деня наред и обучавани как трябва да изпрегнат колата на Батемберга при приближаването му до всякой град, как да викат ура и да живее, с една реч, да извършват всичките унизителни шарлатанства, от които Батемберг имаше нужда, за да може се яви пред светът, че народът го посреща с възхищение и от благодарност и преданост заменява скотовете в колесницата му“[15].

И още: „Свободата на изборите е унищожена. Бюрата се съставляват от комисарите и техните продажни помощници, бюлетините се раздават насилствено и с торби на населението, учителите се бият до смърт, честните граждани се арестуват без съд, кутиите за бюлетините са с двойни дъна, така щото, ако гласоподават 1500 души, и то за много и разни кандидати, излизат 4000 бюлетини *само* за четири кандидати, както например в София; протестациите се не слушат, оплакванията се презират и беззаконието царува във всичката си възмутителна грозота и наглост.

Бедна Българио!“[16]

През август също в „Народний глас“ (бр. 215) четем: „Правото, едното право представлява необяснима прелест за нашите млади и всичките желаят да станат час по-скоро доктори юристи, които да ни съдят, да ораторстват, да многоглаголствуват, да политикуват, но никой не се решава да научи онова именно, от което имаме най-голямата нужда. Нашето земеделие се намира в допотопното си състояние, търговията и индустрията мъртви, за училищата нужни добри педагози и учители; финансиите, строителната част, пътеустройството и толкова още други отрасли на управлението очакват човеци специалисти, които да приемат управлението им и да заменят многото чужденци, които сме били принудени да доведем, но ни един почти млад българин се не являва със съответните специални знания, а всичките просят, търсят, молят, домогват се да станат юристи, та юристи!“[17]

С народните пари, събрани за гимнастическите дружества, се е случило следното: „А тия парични суми съставляват огромни количества.

И тия количества сега са пръснати в разни ръце и места; едни от тях, по-значителната част, злоупотребени и изкрадени от частни лица, а другите стоят на съхранение в ненадеждни ръце и рискующи всякой час да имат участта на първите, т.е. да бъдат изядени от някои патриоти.

И никой до днес не е отворил уста да попита, къде се дяват тия огромни количества?“[18]

От това време е и *„Анатията“*. Пред проф. Шишманов Иван Вазов споделя, че с текста се оплаква от това, че не вижда отзив за литературните си работи[19].

Възрожденското мислене предполага и възрожденско отношение към словото. Иван Вазов използва в лириката си словесен фонд, който е, условно казано, „родов“, общоупотребим, масов. И словото му „помни“ своята възрожденска прагматика. Специфично за образите в лириката на Иван Вазов

е на места извеждането на най-познати реалии от масовия, естествен език из обичайното им значение и назоваването им по необичаен начин в поетичната реч: „мухите златни“: „В този час вълците, кои мърши търсят,/с крак гърди им ровят и меса им късат;/и гладните орли, оплескани с кръв,/в мъртвите им очи удрят своя клъв;/и *мухите златни* в бръмчащи рояци/лакомо налитат немите юнаци/изложени голи под слънчевий жар“ („Караджата“); *„злото дъха на нас с лица бледно“* („Пустота“); *„тръпнат звездите“* („На детето“); *„край пропасти над бездни тичам“* („Поет и вдъхновение“), *„Родопите зловещи“* („На Ком“); „миналите епохи с сегашната се срещат / събитья стари, нови в едно се *кадро* смещат“ („На Ком“). Образите, по този начин направени, впечатляват с изобразителността си. Но също в духа на възрожденското поведение на певеца, имащ пред себе си представата за родовата публика, технически се сменя начинът на „говоренето“ с възможния слушател (читател) на текстовете му.

В „Апатията“ говорещият диалогизира с възможния събеседник с цел да го направи съпричастен на онова, което той, говорещият, е преживял, преживява и мисли. Безразличието, равнодушието, завистта са онова, изпитано във времето оръжие на злото, което прави от волята, дарбата, светостта, истината безсмислени състояния в преживяванията на човека. Всъщност онова, което е вън от говорещия, се осъзнава като пространство на безразличието и равнодушието. Другото – идеалистичното поведение, мислене, следване на възвишена цел, волевото усилие заради тази цел, прави говорещия самотен, но най-вече ненужен сред другите. Ненужен на времето си. Затова е и разговорът с възможния събеседник – говорещият да намери съучастник в мислите и преживяванията си. Заради идеализма си той остава все по-сам сред другите.

А в *„Дипломираните“* говорещият изрича, отговаряйки на своите хулители:

Навикнах йоще млад да вярвам в честността,
да мисля, че у нас към ближний любовта,
съзнаньето в дълга, полетът към зората,
към правдата света, към зрака, към борбата
готовността за все: за жъртви, за беди,
когато се касай за работи свети –
неща излишни вам и много редки тука –
за мене са поне най-красната наука!

И в тези стихове ясно се чете, че всичко онова, в което вярва говорещият, което е стойностно за него, вяра и ценност от детските му дни, за тези, които го хулят и на които говори, няма смисъл: „неща излишни вам...“.

Поради това те живеят в два свята, между които няма как да има общение, досег и въобще съвместимост. Подобно поетично изказване е немислимо да се прочете в корпуса от възрожденските му текстове.

Светът се поделя не само между преди и сега, но и между *вие* и *аз*. Паралелното съществуване на тези два несъвместими свята вече е реалност във времето на 80-те години и екзистенциален проблем. Въпрос на философия на живота за говорещия. Иначе той не би изказвал в стих негативното преживяване от тази, осъзнавана от него, несъвместимост и съзнанието за загубената и невъзможна вече общност с другите, наречени от него „общество“.

„Гусла“ (1881) излиза в края на годината и една от първите рецензии за нея е на Константин Величков. За него, след Иван Вазов, ние „имаме своя поезия“. И не само това – Иван Вазов издига неръкотворен паметник на героите мъченици с пет стихотворения от „Епопея на забравените“. Поетът отмъщава бляскаво и величествено за престъпното забвение, в „което ний сме зарили свещенната им памет“[20].

Отмъщението за „престъпното забвение“ е част от поведение, изразяващо отношението на певеца към обществото.

В „Поля и гори“ (1883), както се знае, са отпечатани останалите оди, събрани после в „Епопея на забравените“. Изходът от досега с обществото, според немалка част от текстове в „Поля и гори“, е в общението с природата. Нейната красота, хармония и смисъл певецът изживява и това изживяване изпълва неговото вътрешно време. То компенсира емоционално негативизма от преживяванията на певеца – след общението му с човеците, обществото - и уравновесява неговия вътрешен мир. Този корпус от текстове в „Поля и гори“ е обемен: „Отечество любезно, как хубаво си ти“, „Пак из тебе хода, о, природо свята“, „По райските долини“, „Пряспа“, „Към природата“, „Кръгозорът на Пловдив“, „Долината“, „Майски вид“, „Вечерният час“, „Хисарските развалини“, „Когато ида в Балкана“, „Родопите“, „Разхубавяла, разцъфтяла, природата се е разпяла“, „Гордейте се, Родопи, гиганти камънисти“, „Песента на синчеца“.

Първият текст в „Поля и гори“ е „Отечество любезно, как хубаво си ти“.

Някога, във възрожденско време, словото „отечество“ е имало друг концепт – небето, долините, планините, земята, горите, красотите, раят тук са част от своето, осъзнавано като свято, а и е било обичано. Любовта към отечеството е ценност на „преди“, на възрожденското мислене. Тя е възрожденско откритие – нова любов. Не към Бога и човека само, каквато е Христовата заповед. И не в името на вярата, а в името на отечеството, заради любовта към него е възрожденската жертва. Времето на Високото възраждане, както се знае, преизобилства с мъченици, отдали и имот, и младост, и живот заради отечеството. Тези мъченици Христо Ботев вписва в календарите си. Захари Стоянов пише за тях „Записки по българските въстания“. Техните жития се четат в още много други книги, в прозаични и поетични текстове.

Героиката липсва в „Отечество любезно, как хубаво си ти“. Смисловият акцент е поставен върху „хубостта“, нещо видимо и, според текста, впечатляващо, без необходимост от размисъл с това, че е твое или наше. И според правилата на реториката, така добре позната на възрожденската култура и менталност при

културното общение, говорещият пита: „Отечество, не си ли достойно за любов?“ Този въпрос има само един, при това еднозначен отговор, след като при това погоре са изброени картини и картини от тази наша, своя, хубост и рай за живеене.

Но отговорът тук не е онзи, който се очаква.

Веднага след времето на възхита от хубостта, преживяна чрез своята, на говорещия, гледна точка, която е видяла своето чрез аксиологията на „преди“, възхитила се е от него и отново, и отново любовта към него се е родила и е изживявана като отношение към своето, следва идентичност на гледната точка на говорещия с менталността на другите. Така както е било „преди“ и което е механизъм на културно поведение и ценност според програмата в „Новонагласената гусла“. И след това единение с другите говорещият попада в едно не свое поле. И не само не свое, но чуждо и враждебно на онова, от което той се възхищава, което обича и което съгражда изживяването на вътрешното му време. Следват ред, отново съставени по правилата на реториката, въпроси – „кой те прилично оценява“, „не те познават даже децата ти сами/и твойто име свято не рядко ги срами!“. Какво се случва след това единение на говорещия лиричен аз с „ние“?: „…ний живейме в тебе, кат същи чужденци“, „...ний не видим нищо, нам нищо не ни трябва, /.../ и ние в тебе, майко, ще умрем чужденци!“.

Слепотата е състояние, което по различен начин се представя в текстовете на Иван Вазов и е с променяща се, според текста, функционалност и символика. Една е слепотата на Колчо в „Под игото“, друга – на дядо Йоцо. Тук слепотата е не само за хубостта на своето, но и за любовта към своето: „но ний не видим нищо“, „рогачът в планините по-много те обича,/по-харно те познават крилатите певци“, „...нам нищо не ни трябва“. Обществената менталност осъзнава така важната за предишната култура категория „отечество“ като чужда. В своето си те са чужденци и оттук няма как да се възпроизведе любовта към своето и като състояние на вътрешното време. За говорещия „отечество“ е с един концепт, този на предишната култура – на святост и любов. За другите, или за „ние“, с които той, според културния механизъм на „преди“ се отъждествява, „отечество“ е с друг концепт – на срам и чуждост. Тази несъвместимост между *аз* и другите, между *моето*, на говорещия лирически аз, мислене и мисленето на обществото, както се чете, според емоционалността на текста, е драматично изживявана. Но и както ще видим в по-сетнешните текстове от „Поля и гори“, и причина да се търси най-напред – емоционално равновесие, и друго – смисъл в нещо друго.

Дотук ние четем само драмата на осъзнаваната и изживявана несъвместимост между певеца и обществото. Тя е нова за лирическия аз.

Преди несъвместимостта е била между собствените му представи, според които певецът е възпявал красотите на природата, трепетите на младостта и страданието на другите, което той не виждал. След прозрение на истината за страданието на ближните, за общите ценности в служение на общата цел той посвещава себе си на другите, отказвайки се от себе си. В това служение намира смисъл и единение с другите свои.

А тук тази връзка със своите, вече с ново име – *общество*, се разкъсва, при това драматично, и бележи, макар и изразена чрез едно хармонично страдание и хармонични слова, и без хиперболизация на случващото се, както ще прочетем по-късно у Пейо Яворов, първата драма на разкъсаната връзка между твореца и обществото.

Природата е утеха („Пак из тебе хода“). Това „пак“ в „пак из тебе хода“, „пак любя, пак мога“, показва общението с нея като отново и отново все намиран смисъл и решение на онова, което не може да намери в света на човеците – свобода, простор, ценност. Там „в мен млъква борбата/и човешкий ропот“. Тя е място на покой, любов, радост, добронамереност, смисъл. И което не следва да се подминава – говорещият лиричен аз изрича в този разговор с нея, в това говорене някому, изричане някому, онова, което преживява и мисли лирическият аз. Тази „диалогичност“ изгражда структурата на Вазовия текст. Така е и в разказите му – разказвачът коментира разказаното; в „Под игото“ – също. Това е матрицата на правене на текст у Иван Вазов.

В този текст не следва да се подминават стиховете: „да съзирам Бога/ във всякое листо“. Това, което лирическият аз преживява, не е езически пантеизъм, а Творецът, чрез онова, което Той е оставил чрез Себе Си върху Творението – отпечатъците от Себе Си. Връщането чрез памет към състояния на религиозно мислене и религиозно изживяване на света[21] са изразявани и в писани по-късно негови текстове – „Звукове“, „Скитнишки песни“.

Концептуалната система на Иван Вазов не върви в посока на християнското мисловно строителство. Това прави Стоян Михайловски. Вазовото мислене, а и творчество е наистина „отзвук“, „отклик“ и е свързано с обществото, със света, не със състоянието на интелектуално монашество, което изживява Стоян Михайловски. Това е причината Иван Вазов да строи според новата социална и обществена ситуация, според този нов свят, с който той е свързан, нови опорни представи в своята концептуална система, чрез които съгражда своята, след Възраждането, лирика.

Много интересен текст поне поради три причини е „Към природата“.

Той е датиран - 14 март 1882 г. - и е посочено мястото, където е писан – Пловдив. Отделеното внимание на време и място на написването на текста сочат, че той е бил особено важен за своя автор. Първото, което следва да се отбележи, е, че тук мисленето на говорещия се приплъзва от праисторическата памет към мисловното състояние на съвременния човек. В природата говорещият лиричен аз вижда величие, мощ, безкрай, „слънце златно“, каквото е всяко нещо, създадено от Него, и е знак за онова, което Той е. Творението е учудвало и възхищавало и първите човеци. Тази памет изживява Вазовият лиричен аз, но тук, в природата, диалогизиращият с нея вижда и ***красота***.

В Творението обикновено се вижда, ако се съди за него с богословски категории, силата и величието на Бога като Творец на цялата Вселена. Неговата премъдрост и могъщество. Христос е красота за човека. Категорията „красота“

повече работи в културата, в светското мислене. Книжнината на Българското възраждане до 40-те години не познава тази категория. Тя става част от културата с появата на първите литературни текстове. В ранната си поезия Иван Вазов е изразил как изживява красотата – до отказа си от това изживяване и посвещение на обществено служение чрез слово в „Новонагласената гусла".

В природата той вижда красота. Чете я чрез представата на културата. Изживяването отново на красотата, както е било преди „Новонагласената гусла", е важно в неговата лирика от 80-те години. Освен в природата, Иван Вазов ще дири красота и смисъл в културата, нещо, което става предмет на търсене и утвърждаване в модерната българска лирика от края на XIX – началото на XX век.

Но красотата на природата е видима само с очите на лирическия аз, не и с очите на другите. И тук говорещият не мисли чрез гледната точка на обществото, а на *човека* въобще. Това е издигане на мисленето към универсализъм:

И само човекът – създание разбито,
препълнено със грижи, от страстите надвито,
час мирен не нахожда въз теб да фърли взор,
да дъхне твойта свежест и тишина, и сладост –
участие да вземе в нетленната ти радост
и празничния хор.

Защо е той осъден на тоя подвиг мъчен –
във тебе да живее, от теб да е разлъчен?
В свобода да е пуснат, а в робство да копней?
Възтокът и зората му нищо не обаждат,
кога цветята никнат и песните се раждат,
той чезне и немей.

Защо той – бог и червяк – дете на суетата,
един в света не може да люби красотата,
.....

Различни са онова, което лирическият аз преживява, и онова, което човекът преживява. Предпочитанията на човека не са към красотата, а към полезното, което идва от природата:

Защо ръждата тленна от теб да предпочита –
и свойте дрипи жалки – от твойта дреха сшита
с лъчи, с дъга, с смарагди, с румянец и злато?
И звънът на среброто или на железата –
от твойта песен чудна, разляна в небесата:
Защо? Защо? Защо?

Разлика в избор и предпочитание очертава отново граница между него – говорещия лиричен аз, и *човека*. Всъщност дотук, чрез много от текстовете на Иван Вазов, се повтаря очертаването на тази граница между лирическия аз и другите – обществото, или, в по-универсален план – човекът. Различията между тях, несъвместимостта, невъзможното отъждествяване с „ние“, са не само непрекъснато изживяващи се при всеки досег с „те“, но са и повече от очевидни.

В този текст лирическият аз за първи път се назовава с ново име – *„странник някой скитен“*, *„скиталец бледен“*. Персонажът се чете в лириката на Българското възраждане. Там образът на ***скитника***, ***скиталеца*** най-често е представен чрез отлъчения, напусналия, по една или друга причина, дома[22].

А тук скиталецът е онзи, който не може да намери близост с обществото, с човеците и смисъл чрез тях. Те са различни от него. По друг начин те възприемат и употребяват даденото им време и света около тях. Несъвместимостта между скиталеца и тях е онова, което е. Образът на скиталеца, бродника расте в следхождащата Вазова лирика, но не само там. Чете се и в текстовете на българския модернизъм и символизъм, колкото и неприемливо на пръв поглед да изглежда това. Там този персонаж е преупотребяван и съграждан с нов образен обем. И в модернизма, и в символизма причината за скиталчеството е все тази – несъвместимост с другите.

Още Вазовият скиталец търси отговор на въпроси за човека, който избира смисъл; за вечността, която вижда в природата; за това, че тя самата е загадка – „кат някой сфинкс без глас“ мълчи пред неговото емоционално и мисловно страдание и търсене: „На нашите съмненья и лутанье несвясно/ти отговаряш само с едно величье ясно...“.

Себеосъзнаването на човека като пришълец, скитник и чужденец в този тук свят е старо, колкото света. Старо, колкото света, е и съзнанието, че не тук, а отвъд този свят е нашият вечен дом.

Бъдещата вечност Вазовият скиталец преживява пантеистично. Естетизиран пантеизъм ще бъде прочетен и в „Псалом на поета“ на Пенчо Славейков. Това усещане – природата да е пантеистична, а не да е Творение, идва от представите на културата в края на XIX век. Не от вярата, която не предполага пантеистично мислене.

В „Към природата“ са смесени две представи: от една страна, природата е сътворена и изразява мощта на Твореца. От друга, тя е красота и се преживява пантеистично. Смесването на вяра и култура в завършека на текста върви в посока към културата:

И аз, скиталец бледен, изникнал без причина
и пак така увехнал – аз скоро ще замина
кат гост неканен, тъмен, о, дивно естество!

И сред шума, песните – подобно вековете –
безследно ще изчезна, без някой да ме сети
в туй вечно тържество!

Изживяването и възхитата от ценността на природата се чете и в „Кръгозорът на Пловдив“, „Долината“, „Майски вид“, „Вечерният час“, „Когато ида в Балкана“.

„Родопите“ също е текст с отбелязано място и време на написване – Пловдив, 18 февруари 1882. Макар и писан месец преди „Към природата“, в стихосбирката „Родопите“ е поставен след „Към природата“. В „Родопите“ четем поетизирани същите настроения, които се четат в „Към природата“. Явно Иван Вазов в тази 1882 година повторно и повторно изживява едни и същи емоционални и мисловни състояния. За него обществото е:

...борбище шумно на страсти и омрази,
де моя дух под мъки прегъва се кат роб.

Оттук насетне събитията в текста се развиват в една желана, но възможна единствено в плана на въображението действителност, условността на която сам говорещият знае: „Крила, крила да имах!“ Всяка строфа повтаря по смисъл предишната. Природата на планината е повод лирическият аз да намери свободата си в желана и възможна, но единствено чрез мисълта и въображението реалност, в съграден от него свят, в който неговият дух да не се „прегъва […] кат роб“ в борбището „на страсти и омрази“, което обществото предлага.

И тук се чете едно сравнение: „кат мислите поетски“, което явно иде из опита на говорещия и което е важно и поради друга причина – в текста се съгражда образът на нов лиричен персонаж – ***поета***. Създава се и представата за него. Неговите мисли не са като мислите на другите. Те „често обитават/ефирний океан“. Чрез тях той прониква в друга реалност: „аз тайната бих лесно разбрал на битието,/на времето вървежа, на хаоса гласът,/ неуловимий смисъл на тайните загадки“. Неговото съществуване е далеко от този тук живот: „на бляновете сладки/потънал във светът“.

Това е неговата природа.

Поетът, творецът, изходът от робуването на света, от светското чрез и в творчество, казано по друг начин, в културата, е онази реалност на твореца и творчеството, която Иван Вазов строи в лириката си и която, именувана и осмисляна по нов и нов начин, става проблем в българската лирика след него. Ето как изглеждат тези пет строфи на свобода чрез възможното:

Аз щял бих да се стрелна в полета си чудесни
сред облаците светли – селения небесни,

кораби без кормило, без шум, без капитан,
по волята на ветра оставени да плават,
кат мислите поетски, що често обитават
ефирний океан;

аз щял бих, о грамади, о снежни пирамиди,
върху кои орелът легло си волно зиди,
полека да се нося над ваште висоти,
над преспите ви бели простора да измирам
и сянката ви будна с любов да я съзирам
по тях, като лети;

или да се упивам от вихрите ви луди –
и аз съм също бурен, – кога Еол разбуди
усоите, стихийте с внезапен ураган,
и стенете, гърмите, настръхнали ревете –
като че вий – гиганти – на лют двубой зовете
друг някой великан.

От вашта област светла, по-близо до небето,
з тайната бих лесно разбрал на битието,
на времето вървежа, на хаоса гласът,
неуловимий смисъл на тайните загадки,
далеко от живота, на бляновете сладки
потънал във светът.

Тогава щял бих тихо в ефира да се вея
и някъде да срещна душата на Орфея,
блудяща като мене из сините зари,
или да чуя смаян във стонът на зефира
звук някой си, останал от дивната му лира
в дълбоките гори!

В забележка под линия четем: „Орфей, стародревен поет, се е родил и живял в родопските гори“.

Реенето на поетовата мисъл и емоции сред облаците, *горе*, а не в земното, *долу*, различието му от другите, различието на мисли, емоции, начин на съществуване и осъзнаването на това различие като ценност се чете и в „Италия“ (1884), „Звукове“ (1892), „Скитнишки песни“ (1899).

Допълнение към съграждането на образа на ***поета*** е „Exielsior!“ (по-горе, по-възвишено – бел. авт. – С. С.). Подписано с месеца и годината на

написването му – юли 1882, което показва важността на този текст за автора. „Exielsior!“ впрочем е важен текст, чрез който се показва изграждането на новата концептуална система на Иван Вазов – само 32-годишен тогава. (Пред проф. Иван Шишманов Иван Вазов споделя, че в този текст е показал как гледа на мисията на поета[23].)

Текстът също влиза в полето на изразеното преживяване и размисъл за поета и обществото. Двете слова след заглавието: „Away! Away!“ (Надалеч! Надалеч! – бел. авт. – С. С.), изведени из Байрон, препращат към модел от литературата на Романтизма, с която, както се знае, в интертекстуална връзка е лириката на Иван Вазов. В „Exielsior!“ говорещият лиричен аз със своя идеален двойник съгражда персонажа на *гения*, *избраника*, който: „един, самси се бори със целий свят, с съдбата“, и „...тленното надвива, превзима вечността/и горд и мрачен стига оная висота,/де нищо не смущава безсмъртната му слава“. Другите за първи път са назовани тълпа: *„с тълпата се размеся...“*, *„не слуша на тълпата безсмисления крясък“*. А творчеството се схваща като Божие откровение: „но бутне го внезапно десницата на Бога/и творческият пламък в душа му загори,/ той трепнува, настръхва и в сините зари/полита и оставя под себе шум, тревога“. В по-широк план това е начин на мислене през XIX век. Източниците на това модерно мислене за гения са във философията на Имануел Кант[24]. В българската книжнина проблемът за гения, гениалността, творчеството се коментира до края на века и в началото на XX век, особено по страниците на списание „Мисъл“ (1892 – 1907), и ако се върнем назад, с тази културна реалия борави романтичното изкуство. Тук е важно не цитирането, но и това, че лирическият аз изживява идентичност с културна реалия от XIX век и поетизира това изживяване, колкото, в буквалния смисъл на думата – *измичането* на говорещия из представи на възрожденската колективистичност, и новото съзнание, което говорещият вече има за себе си и за другите. По друг начин казано, новото съзнание на певеца за себе си и за обществото. Певецът оживява за нов живот, а обществото започва да е, гледано през очите на певеца, безлико, тълпа. Певецът осъзнава себе си като избраник. Неговата мисия и тази на изкуството са породени от „десницата на Бога“. Това себеосъзнаване на твореца като духовен водач, гений и на изкуството като „Божия искра“ е част от състоянието на културата през XIX век. В условията на утвърдена вече секуларизация на културата представата за духовно теоцентрично водачество, която предходната християнска култура създава, следва да се замени с нова – антропоцентрична, според логиката на типа култура – с тази на избраника творец и неговото духовно водачество. Творецът и творчеството се себеосъзнават по този начин. По този начин ги възприема и публиката даже до тридесетте години на XX век. Така посещението на Рабиндранат Тагор в София на 17 и 18 ноември 1926 г. и беседите му се приемат за необикновено обществено събитие[25].

Темата за твореца и творчеството, както се знае, с цялата ѝ сериозност се чете у Пенчо Славейков, у Петко Тодоров, снета чрез персонажите на разкази

и драми в света повече на делничното. Темата се представя в литературно-критическите работи на д-р Кръстьо Кръстев. Текстовете на Пейо Яворов показват излизането из този културен модел. Сривът на връзката с обществото и търсене на смисъл не в културата, творчеството, духовното водачеството, а в откриване на философия и смисъл за съществуването.

В „Exielsior!“ образът на избраника е изграден с обем в двете паралелни части на текста. Първата – като изкачване към върха, втората – като мисловно и емоционално изкачване на гения избраник във висините, в идеалните светове. Като самотна борба на твореца с целия свят:

И тоя гений.....
.....
един, самси се бори със целий свят, с съдбата,
прескача хоризонти, пространства, векове.

И най-подир, след мъки, борби, позор и врява,
той тленното надвива, превзима вечността
и горд и мрачен стига оная висота,
де нищо не смущава безсмъртната му слава.

Следващите след „Exielsior!“ в сборника текстове: „Бук и тръне“ (басня), „Пак борби, борби нечестни“, повтарят отделни, поетично изразени преживявания в „Exielsior!“. Това иде да покаже, че в „Поля и гори“ се четат, и не само в обкръжението на „Exielsior!“, полета, в които се акцентира върху един или друг смисъл, важен за съграждането на концептуалната система на Иван Вазов.

И още, несъвместимостта между поета и обществото в следващите текстове в „Поля и гори“, като „Борба и борци“, вече е видяна и показана отстранено и ако използваме преупотребявани думи – във философски и общочовешки план. Борбата е между доброто и злото, светлината и тъмнината, завистта, пошлостта и душевната извисеност.

Лирическият аз надмогва конкретността и вижда себе си като част от трудното съществование на светлината, идеалността, извисената душевност в борба с тъмнината в света.

Тази обреченост на доброто, високото, светлото в борбата с тъмнината е показана и в „Епопея на забравените“ – последната възрожденска лирическа книга на Иван Вазов, но там поведението на персонажите е следвало жертвена любов, заради която е и техният подвиг. Добро, постигано в света и извън персонажите.

В „Борба и борци“ борбата между доброто и злото е в полето на емоционалността и мисловността на лирическия аз. Той дири смисъл за себе си в света и мъчително преживява онова, което е светът вън от него. За да стигне до следното печално заключение – продължително емоционално изживявано:

Ах, животът пълен е с пошлост дълбока,
животът – арена на борба жестока,
едно поле бойно, дето всяк герой
пътя си пробива само с тежък бой.
Там го чака цял рояк от страсти свирепи,
апатий, бездушье, егоизми слепи,
зависти ръмжащи и глухи вражди,
що тайно замерят силни му гърди
и готвят му яма да падне дълбоко,
задето е смеял да гледа високо.
И борецът няма ни мир, ни заслон,
защото, по някой фатален закон,
доброто през злото милост не намира
и всичко, що свети и що не умира,
оставя в борбата някой кървав път
и някое име трагично в светът;
всяка една крачка, всякоя идея
има своя жертва, своя Прометея;
всичко, дето гони една висша цел;
поетът, героят, мислителят смел,
работникът честни – жреци на светото –
имат от борбата рани на челото!

„Кипеж“, с отбелязване на мястото на написването – Пловдив, е последният текст преди „Певец“ („Епилог. Общество и певец“ (из „Бури и мелодии“). В него се чете изводът от преживяното и премисленото. Опорна мисъл в новата концептуална система на Иван Вазов. Нова програма за поведение на автора, която започва да се съгражда след много пъти изживени едни и същи разочарования от света вън от него, от обществото. И убеденост, че тези изживявания са наистина онова, което действително е, а не илюзия за емоционалност, чрез която да бъде видян по този начин светът. На Вазовия лиричен аз като че ли му е нужна тази многократност, за да се убеди, че онова, което възприема, преживява и мисли като резултат от преживяното, е истината за света и за обществото.

Тази многократна убеденост в правотата на заключенията си дава основание в „Кипеж“ да четем пълно емоционално и мисловно отстранение от света, ситуиране в пространство вън от него, в качеството на страничен наблюдател, защото:

Това са страстите, кои реват,
това са злобите, кои кипят,

.....
Това е мръсната борба на злото
със честното. Това е тържеството
на всичко, що пълзи или бръмчи,
що пуща плюнки, вон и яд, и лиги,
.....
това е червякът, що вдига се и плюй
против орела, кой лети в простора.

И говорене на лирическия аз към малкото *„ние“*, съмишленици, които са останали вън от страстите на този свят:

А ний стоим свидетели без глас
на таз нечиста хала и мълвиме:
Ще чакаме и всичко туй ще мине –
.....

Другари, силите си да запазим!
Не щем борби, де требува да лазим!
За друго бойно поле ний ламтим,
де бихме паднали, като летим,
де сред шума, великите премеждий
стояла би пред наший смаян взор
велика цел с великите надежди,
.....

То и няма как и да бъде подредено обществото по друг начин, да се очаква нещо от него, след като в обществото се търси успехът тук, в този живот и се овладява обществената и социална система. Това е правило за българската общност във времето след средата на XIX век. Светът тук става по-важен от света там, след смъртта, както се мисли през Средновековието. Правилото обаче все още е в периферията на общественото пространство. Българската общност решава по-важните светски проблеми – просвета, национална Църква, национално освобождение. Националната идеология е все още онова, което прави общността да мисли чрез, ако използваме думи от речника на Вазовия лиричен аз, идеалното, да „лети в простора“.

Всъщност цялата стихосбирка така е подредена, че преживяванията и мислите на лирическия аз водят към „Епилог. Общество и певец“ (из „Бури и мелодии“).

Нередактираният вариант на текста е построен като диалог между поета и обществото, в духа на възрожденския начин на строеж на текста, чиито модели, както се знае, са антични. В този диалог се изяснява причината за чуждостта

между певеца и обществото. Тя е в различните представи за света. Някога те са били едно, „сърце ти знаеше да плаче / и да се радва ведно с нас“. Но то е било някога, в „чудно време“ – „Тогава всекиму в сърцето/се крийше герой ил светец,/и Левски мреше на въжето,/и Ботев мреше на Вислец…/А днес?“. Днес, отговаря певецът, тук беснеят „едните страсти“ и те „вълнуват тесните гърди,/ велики искри в тях не греят,/защото ги калта роди./ Те всичко божеско убиват/и тям отровен е дъхът./Какви таланти днес изстиват / и колко сили ще заспят“.

И още нещо, което е много важно и което остава като мисъл в редактирания текст „Певец“: „Честит певецът, кой не слазя/от свойта ясна висота/и лирата си той запазя/ревниво, свято от страстта./Да, днешний хаос не влече го,/днес няма почетни борби!“

А ето и редактирания вариант на текста:

П Е В Е Ц
Уломък

От малък любех аз да пея
един, в свободните поля.
А днес – и днеска пак жаднея
да имам въздух и крила.
Да, настоящето е тясно,
не може то да ме скове,
аз търся ширине по-ясно,
аз търся други светове,
де мисълта се волно вдига.
Не може гордият поет
да носи общата верига
в стремителния си полет.
Той фъркa, лута се, блуждае,
един със своята мечта,
той друго чувствува – не знае
тъй чувствува ли и света.
Той дири туй, що тука нема,
когато всичко спи, той бди,
от Господа примери взема
и нови светове гради;
той прави, руши и създава
и мигновената мечта
на много векове предава.
Той преживява тленността.
Простор! Простор! О, оставете
душата волна, без юзда,

у нази всичко прах е клети,
душата само е звезда!
Поетът! Нека той възлазя!
Той няма място, няма час
и ако той при вас не слазя,
то вий стигнете го тогаз.
Отдайте Колумбу морята,
на ветра дайте волността,
пространствата и небесата
отдайте ги на мисълта!

Пловдив, 1883

От този текст са съкратени следните стихове:

Ни шум, ни слава, ни презренье
полета ми не ще менът,
аз мойто чисто вдъхновенье
не го променям никой път
нито с омраза, нито с злъчка
(от тях отдавна бих умрял),
не знам да пея по поръчка,
по сметка не съм чувствувал.

Те доизясняват смисъла. Тези стихове са между: „да имам въздух и крила“ и „да, настоящето е тясно“, в редактирания текст. Но тук е важно друго – новото съзнание за себе си, до което стига певецът. Новият свой образ той представя на обществото. Разривът е окончателен. Всеки обитава вече свой свят. Обществото – обществената менталност. Певецът – света на културата, на творчеството. И тук той именува себе си с ново име – поет, разделяйки се с предишната си същност. И не само това – той изговаря[26] новата си същност. Поетът е избраник. Неговото вдъхновение, което е особено важно, иде Свише, а не от света. Той има свой свят, различен от другите. По свой единствен и неповторим начин преживява времето. Не както светът го преживява. С творчеството си той надмогва тленното. Не той трябва да слиза до другите, а те трябва да се извисяват до него. Неговото пространство е високото и идеалното.

Всички разделителни линии са прокарани. Светът на културата, творчеството е намереният изход от света на обществото, другите. И е изразен един проблем, който става проблем и на лириката след Вазов – за твореца и творчеството.

С „Певец“ се затваря една врата, за да се отвори друга – към нов начин на живот, нова подредба на ценности и ново място в екзистенциалното

пространство. В лириката на Стоян Михайловски, а по-сетне и в лириката на Пейо Яворов отново се чете този разрив на твореца с обществото.

Пътят на Иван Вазов оттук насетне е в пространството и времето на културата. В лириката му това е показано. По свидетелство на д-р Кръстьо Кръстев, Иван Вазов става популярен не чрез лириката си, а чрез белетристиката си – „Под игото“, „Епоха – кърмачка на велики хора“, които допаднали на читателския вкус на публиката тогава[27]. За д-р Кръстев лириката и прозата на Иван Вазов като че не са писани от един и същ човек: „Вазов прозаикът, Вазов новелистът няма нищо общо с Вазов в стихотворенията… ако съдя по произведенията на Вазова, в него живеят две души…“[28]

Съпротивата на издатели, които познават читателския вкус на времето, на които писателят предлага „Дъбрави и полени“, много добре е пародирана в „Многострадална ръкопис или цветущият период на българската литература (Писател и двама издатели)“ (1883). Всички текстове в „Гусла“ и „Поля и гори“ на Иван Вазов като че ли попадат под сянката на одите от „Епопея на забравените“ и наистина остават встрани от читателска, а и от обемна критическа рецепция. Текстовете остават нечуваеми и душевната, мисловна и концептуална драма на лирическия аз остава сингуларно изказване. Не се превръща в културен проблем за времето на 80-те години. Този проблем се оказва твърде личен, проблем на певеца или, както той вече ще се нарече, на поета, който проблем не интересува обществото. И с право. В тези две Вазови стихосбирки („Гусла“, „Поля и гори“) се четат твърде нелицеприятни заключения за обществената менталност и за отношението на душевно и мисловно издигнатия към тази обществена менталност. Въпреки че „Великата мисъл“ и „Не се гаси туй, що не гасне“ са израз на вярата, че идеалът не може да бъде потъпкан и че рано или късно великата мисъл просветлява и изменя към добро обществото.

Затова и публичният образ на автора се гради чрез други текстове, онези, които публиката може да понесе, които иска да приеме. В този смисъл Вазов служи на публиката. Съобразява се с нейната репресия и заедно с това, върви след дълга си да е „отзвук“, „отклик“ на духа народен. Поради което е канонизиран за народен поет, твърде рано, в 1895 г., на възраст, за която евреите са казвали за Иисус Навин: той бе юноша, четиридесетгодишен.

Въпреки самотата и обезсърчителната рецепция на лириката му в 80-те години Иван Вазов върви след логиката на своето концептуално строителство. Пътува до Италия, като не само показва, но и търси идентичност с културата, а не с обществените щения на българите. Издава „Българска христоматия“ заедно с Константин Величков и една съвсем нова по дух стихосбирка – „Италия“.

„Българска христоматия“ (1884), „Италия“ (1884), „Звукове“ (1892) решават вече други задачи.

БЕЛЕЖКИ

1. Стихосбирката се печата през декември същата година.

2. В „Певец“ от последната редакция – Иван Вазов. Пълно събрание на съчиненията. Т. 1-8. София: Александър Паскалев, 1911-1918; Пълно събрание съчиненията на Иван Вазов. Т. 1-28. София: Александър Паскалев, 1921-1922.

3. Шишманов, И. Иван Вазов. Спомени и документи. София: БАН, 1930, с. 189. [Shishmanov, I. Ivan Vazov. Spomeni i dokumenti. Sofiya:BAN, 1930,s. 189.]

4. По друг начин казано, за каноничност, която се осъзнава по-късно в написаните литературни и културни истории за това време – на Димитър Маринов (История на българската литература. Пловдив, 1887), на Александър Теодоров-Балан (Българска литература. Пловдив, 1896) и най-вече в първата литературна история в 30-те години на XX век – Библиотека „Български писатели“. Т. 1-6. София: Факел, 1929-1930, под редакцията на Михаил Арнаудов.

5. „Най-после към вас, братя прости сиромаси, се обръщам. За вас съм се трудил да напиша настоящата книга, за да ви покажа, че най-горещите борци и защитници на нашето отечество са били не горделивите богаташи и надути учени, но прости и неучени ваши братя, които не са знаели повече от вас. Достатъчно ще ви бъде да ви напомна само имената на Левски, Бенковски, Кочо Чистименски, братя Жекови, бай Иван Арабаджията, Иван Ворчо и пр., всички хора еснафлии и работници. Те и никой друг умиха лицето на България и защитиха нашата опозорена слава; те направиха да пригърми името българин по четиритех края на света; те стъпиха презрително на всичко свое частно, гордо и несъкрушимо издигнаха глава против силният тиранин, за когото учените глави тълкуваха, че не трябва да го разсърдяме, с гъделичкане само да гледаме за умилостивяването на неговия поглед. Всичко това те направиха не че бяха ходили в Париж, да си изострят ума, но че бяха честни, имаха воля желязна, характер несъкрушим, обичаха горещо своето отечество – свята длъжност на всеки едного; а тия няколко качества, всеки от вас може да ги има, стига да пожелае“ (**Стоянов, З.** Записки по българските въстания. София, 1962, с. 60-61).

6. Марковска, М. Летопис за живота и творчеството на Иван Вазов. Ч. 1. 1850-1895. София: Наука и изкуство, 1881, с. 295. [Markovska, M. Letopis na zhivota itvorchestvo-to na Ivan Vazov. CH. 1. 1850-1895. Sofiya: Nauka i izkustvo, 1981,s. 295.]

7. „Влезте, читателю, в положението на човек, който е имал съприкосновение с борците за българската свобода, който е бил свидетел на тяхните мъченически страдания, и вие ще разберете, че днес е невъзможно да се говори с благороден език, да остане човек на своята височина. Може ли съвременникът, бил той който и да е, да се не увлича и вълнува, когато единствената сестра на Ст. Караджата подава ръка за позорна проситба? Има ли милост за всеки чувствителен човек, когато старият баща на А. Кънчев умря на пътя, който се погреба без свещеник? Когато двете му сестри киснат във вертепа на калното блато, скитат се гладни и боси? Да кажа ли нещо по-чувствително?

Вярвам, че ще да се наскърбите за минута поне, но не се стряскайте. По-малката сестра на А. Кънчев, момиче на 15 - 17 години, се намираше през 1880 година под стряхата на една циганка, съдържателка на публично заведение, а по-малката ѝ сестра си оплаква дните из Влашко... Кажете ми, може ли човек да не кълне, когато над гробовете на Левски, на Бенковски, на Волова, на Икономова, на Коча и пр. е пораснало див бурен (на последният лозе), като че народът, за който са се жертвували, се е потурчил? Но само това ли е? Накъдето и да се обърнеш, печатът на позора, блещи във всичката своя голота...“ (**Стоянов, З.** Записки по българските въстания. София, 1962, с. с. 57).

8. Подробно вж. **Сивриев, С.** ΜΥΘΟΣ и ΤΕΧΝΗ. Опит върху българската литература от миналия век. София: Александър Панов, 1999. [Sivriev, S. ΜΥΘΟΣ i ΤΕΧΝΗ. Opit vurkhu bulgarskata literatura ot minaliya vek. Sofiya: Aleksandur Panov, 1999.]

9. Шишманов, И. Иван Вазов. Спомени и документи…, с. 199. [Shishmanov, I. Ivan Vazov. Spomeni i dokumenti…, s.199.]

10. Пак там, с. 227. [Ibid s.227]

11. Марковска, М. Летопис за живота и творчеството на Иван Вазов, Ч. 1, 1850-1895…, с. 152. [Markovska, M. Letopis za zhivota i tvorchestvoto na Ivan Vazov, CH.1, s.152]

12. Шишманов, И. Иван Вазов. Спомени и документи…, с. 227. [Shishmanov, I. Ivan Vazov. Spomeni I dokumenti…, s. 227]

13. Марковска, М. Летопис за живота и творчеството на Иван Вазов. Ч. 1, 1850-1895…, с. 172. [Markovska, M. Letopis za zhivots i tvorchestvoto na Ivan Vazov. CH.1, 1850-1895…, s.172]

14. Пак там, с. 181. [Ibid.s.181]

15. Пак там, с. 183-184. [Ibid. s.183-184]

16. Пак там, с. 184. [Ibid s.184]

17. Пак там, с. 192. [Ibid. s.192]

18. Пак там, с. 193. [Ilid. s. 193.]

19. Шишманов, И. Иван Вазов. Спомени и документи…, с. 200. [Shishmanov, I. Ivan Vazov. Spomeni i dokumenti…, s.200.]

20. Марковска, М. Летопис за живота и творчеството на Иван Вазов. Ч. 1, 1850-1895…, с. 214. [Markovska, M. Letopis za zhivots i tvorchestvoto na Ivan Vazov. CH.1, 1850-1895…, s. 214.]

21. Които са характерни за културата преди Възраждането.

22. За първи път персонаж на скиталеца се чете в лириката на Добри Чинтулов: „Стара майка се прощава със сина си“ („Цариградский вестник“, 6.08.1849). Лирическото събитие е представено чрез гледната точка на майката. Чрез граничното време на раздялата, която тя изживява. Чрез тъгата на майката по сина, който се отделя от дома,

тръгнал към „чужди страни“, към „чуждостранни градове“.

В същата година и в същия вестник Добри Чинтулов печата „Изпроводяк на едного българина из Одеса“. Лирическото събитие е преживяването на началото на връщането в родния дом на отлъчилия се от родното място. То е разказано („ти тръгваш, друже наш любезний,...“) чрез тъгата на ония, които остават там, които изживяват връщането като и за себе си възможно. Те са извън текста, но са лирически участници в него – със своя глас, емоции и с изказаното преживяване на скиталци в чужда страна, страдащи по своята.

И в двата текста други – майката и приятелите - изказват преживяването си от тръгването и връщането на скиталеца. Скиталецът не говори за себе си. Подобна структура е в „Чудак“.

Литературата на Възраждането има два устойчиви образа: на родовия космос – и на всичкото онова добро, което следва в него и от него. И на скиталците, които Архим. Неофит Хилендарец (Бозвели) оплаква и зове в „Мати Болгария“.

В ранните поетични текстове на Петко Славейков –„Тамо“, „Канарче“, „Далеч от мойта бащина...“, „Родина“ - четем разни назовавания на скиталеца.

23. Шишманов, И. Иван Вазов. Спомени и документи…, с. 207 [Shishmanov, I. Ivan Vazov. Spomeni i dokumenti…, s. 207]

24. Вж. Плотин и Кант о гении. - **Лосев, А. Ф.** История античной эстетики (поздний эллинизм). Москва: Искусство, 1980, с. 591-594. [Plotin I Kant o genii – Losev, A.F. Istoriya antichnoy estetiki pozdniy elinizm). Moskva: Iskusstvo,1980,s. 591-594.]

25. Рабиндранат Тагор е посрещнат в София от множество българи. Трогнат, той казва: „В този момент се чувствам българин“ (вж. **Димитрова, С.** Рабиндранат Тагор – Митичният страж. София: Алфа-Омега, 2008, с. 135-141. [Dimitrova,S. Rabindranat Tagor – Mitichniyat strazh. Sofiya: Alfa-Omega, 2008,s.135-141.])

Инерцията на този тип себеосъзнаване води и до комично писателско поведение след втората половина на XX век, особено лесно тя се чете в поведението на писателите от така наречената Априлско поколение – ритуалното общуване с читателя, ритуално посещение на писателското кафене, избор на маса, събеседници, ритуална почивка в писателските станции, задължително съграждане на писателска фамилия, по възможност до трето коляно, и пр. неща, които тогава са се осъзнавали за значими.

26. Доколкото текстовете на Иван Вазов са направени като говорене, търсене на диалог с възможния слушател (читател).

27. Кръстев, К. Иван Вазов. Беседа, казана в Елена на 17.08.1905. - Българската критика за Иван Вазов. София, 1988, с. 41-42. [Krustev, K. Ivan Vazov. Beseda, kazana v Elena na 17.08.1905. – Bulgarskata kritika za Ivan Vazov. Sofiya, 1988, s. 41-42.]

28. Кръстев, К. Иван Вазов. Етюди за стихотворната му поезия. - Българската критика за Иван Вазов. София, 1988, с. 29-30. [Krustev, K. Ivan Vazov. Beseda, kazana v Elena na 17.08.1905. – Bulgarskata kritika za Ivan Vazov. Sofiya, 1988, s. 29-30.]

НАПОМНЯНЕ ЗА СТЕФАН РУНЕВСКИ

Николай Димков

REMINISCENCE OF STEFAN RUNEVSKY

Nikolay Dimkov

Summary: The article revives the memory about the life and work of Stefan Runevsky, a Bulgarian prose writer from the beginning of the previous century, who stays at the base of the national literary tradition but with his creative work outlines the background where the popular names of Bulgarian literature from the Liberation till the First World War stand out.

Key words: fiction, short stories, teacher, war, Gostilitsa

Стефан Руневски – лятото на 1918 г., гр. Прилеп

Тихо, скромно и мълчаливо – така Стефан Руневски навлиза в литературата, така се развива, така написва най-хубавите си работи и така го забравят с годините. Такъв си го спомнят и неговите съвременници.

„Той беше толкова скромен, че дори най-близките му не знаеха всичко, над което работи”[1].

„Скромност, граничеща до боязливост”[2].

„Виждам го пред себе си: тих, кротък, незлоблив, скромен и мълчалив, дошъл от далечни селения, гледащ ме с мекия си кадифен поглед, що блика изобилно изпод високото му и широко чело”[3].

„Ето един наш литературен работник, който безшумно влачи музата от толкова години”[4].

[1] Борина, Х. Предговор към „Нашенци”. С., 1919. [Borina, H. Ts. Pregovor kum “Nashenci”]

[2] Тихов, М. С. С. Руневски. - *Общ подем*, III, 19919,1-2. [Tihov, M. S. S. Runevsky. – *Obsht podem*, III, 1919, 1-2.]

[3] Монев, Н. Заупокойка. - *Съзнание*, XXXI, 1929, № 27. [Monev, N. Zaupoyka. – *Saznanie*, XXXI, 1929, N 27.]

[4] А[танасов], Н[икола]. Разкази. Т. II от С. Руневски. - *Знание*, I, 1911, № 2. [A[tanasov], N[ikola]. Razkazi. T.II by S. Runevsky. – *Znanie*, I, 1911, N 2]

„Руневски беше мълчалив и добродушен човек”[5].

„Спомням си го добре. Мълчалив и много строг учител беше. Ходеше с колосана яка, бомбе и сресана назад коса”[6].

Стефан Станчев Руневски е роден на 15 август 1877 г. в гр. Дряново. Той произлиза от род, основан най-напред от дядо Марко, дошъл към средата на XIX в. от близкото село Руня. Така приема за фамилно име името на родното си село, както обикновено постъпват колибарите, дошли в Дряново или в други по-големи селища. Синът на Марко Руневски, Станчо, започва да се занимава с бакалии. Той имал шест деца, като едното умира още пеленаче. Остават две дъщери и трима синове (Стефан, Иван и Марко). Единият от синовете е писателят Стефан Руневски.[7]

Руневски е свидетел в детските си години на тежкото положение, което преживява еснафа след Освобождението. Писателят Денчо Марчевски разказва за тези години: „Спомням си как баща ми излизаше привечер от кожарската работилница и с мъка се обръщаше към майка ми – Доне, и днес нито един калпак не продадох…”[8].

А Рачо Стоянов пише в разказа „Чаршия”:

„Реката на благополучието се отби настрана, направи си друго корито някъде към полетата, около железопътните възли, гдето поникнаха нови градове и нови пазари, около Дунав, покрай Черно море, към столицата <…>. Черен вятър повея отнякъде и промени всичко. Лозята изсъхнаха, колибарите не се отбиваха вече на чаршията, а заминаваха направо за селата си, дето намираха всичко <…>. Един подир друг угасваха и биваха отнасяни на носилка от потомците си в старите, буренясали гробища. Затваряха се дюкян след дюкян <…>. Спущаха се сивите кепенци, разнебитваха се прозорчетата, опустяваха и буренясваха чистите дворове, покрити с плочи <…>”[9].

---

[5] Из разговора ми с Ганчо Попов от с. Гостилица, Габровско, учителствал заедно с Руневски в същото село. Той ми разказваше още, че дори учителите не знаели, че той пише разкази. Веднъж му прочел разказ, написан за него със заглавие „Ганчо”, от което много се изненадал.

[6] Из разговора ми с Марко Раев Рашков, също от с. Гостилица, ученик на Руневски. Марко Раев си спомня, че Руневски ги учил патриотични песни като „Вятър ечи, балкан стене”, „Къде си, вярна ти любов народна” и др. Когато някой ученик не знаел, биел го с тебешир по главата и го наказвал на колене на черковния камък, който стоял пред черквата. Спомня си още как едно момиченце си изгубило стотинките, а Стефан Руневски му дал, да не плаче. Стефан П.Кирлев, също ученик на Руневски, разказва, че той ходел из класната стая и дърпал косите на момчетата като повтарял: „Ще въшлясате, магарета, ако не се острижете, хубаво да знаете.”

[7] Дачев, П. Родът. - Ст. Руневски. Юбилеен лист. Дряново, 15.VIII.1968. [Dachev, P. Rodat. - St. Runevski. Yubileen list. Drianovo, 15.VIII.1968]

[8] Димков, Н. При писателя Денчо Марчевски. - Балканско знаме, Габрово, XIV, 1965, бр. 11. [Dimkov, N. Pri pisatelya Dencho Marchevski - Balkansko zname, Gabroco, XIV, 1965, N 11]

[9] Стоянов, Р. Избрани произведения. С., 1961, с. 111-1112. [Stoyanov, R. Izbrani proizvedeniya. S., 1961, p. 111-112]

След завършване на прогимназиалното си образование, Стефан Руневски се записва в прочутата Априловска гимназия. Там заживява с напредничавия и свободолюбив дух на прогресивните ученици. Включва се в стачката на учениците през 1895 г., които се обявяват срещу внезапните класни работи, за което е изключен от гимназията, като продължава по-нататък образованието си във Варна. Но и тук не остава мирен, а се сближава с прогресивните ученици и участва в социалистическия кръжец на Христо Кабакчиев. През лятото на 1896 г. отново се връща в Габрово, но вече като делегат на ученическата социалистическа сбирка. Следва пак изключване, този път от Варненската гимназия. Принуден повторно да се запише в Априловската гимназия, където и завършва. Вижда се, че Стефан Руневски заживява с новите социалистически идеи още от юношеските и ученически години, които оказват влияние и на творчеството му отначало.

Руневски поема пътя на обикновения селски учител. Път, по който тръгват повечето от нашата интелигенция. Идеите на народниците заемат също място в нашия обществен живот. За образец им служат руските народници като П. Лавров, М. Бакунин, П. Ткачов, и др. Примамлива е романтичната постъпка да се заменят градските дрехи със селски и се отиде сред непросветеното селячество. Така виждал своя път на интелигент Стефан Руневски и още през същата есен на 1897 г. става учител в с. Баниска, Беленско, където остава до януари 1898 г.[10] От с. Баниска Стефан Руневски се премества, както стана ясно, в Гостилица, но и тук не се задържа много на едно място. Този тих и скромен труженик е бил и непокорен в някои отношения, иначе как бихме си обяснили местенето му из малките околни села?[11]

Още с пристигането си в с. Гостилица Руневски заработва с присъщата му упоритост за просветата на селското население.

В своите бележки записва темите на публични лекции като „Физическо и нравствено каляване", изнесена пред учителското дружество, „Раздорите в Македоноодринската организация", „Умственото преуморяване", „Финансовата криза в България", „Свършекът на света" и др.

---

[10] Едва ли годината 1898, която посочва Иван Богданов в книгата си „Спътници на първенците" (София, 1960, с. 258), може да се приеме за убедителна. В Летописната книга на Гостиловското училище (Окръжен държавен архив – Габрово, ф. 414, а. е. 1) е отбелязано, че Стефан Станчев Руневски на 21 година заема длъжността на 2 януари 1898 г. Ясно е, че той завършва гимназия по-рано, вероятно през 1897 г. Не е вярно и твърдението на Богданов, че Руневски учителства в с. Банинска една година. Допускаме да е бил в това село само няколко месеца – от есента на 1897 г. до началото на 1898 г. Едно по-внимателно проверяване на фактите и документите би довело до точни данни. Трудността идва и от това, че Ив. Богданов не отбелязва откъде черпи сведения.

[11] През 1899/1900 г. Руневски не учителства в с. Гостилица. Назначен е за учител на 9 септември 1900 г. на мястото на Г. Денчев. През учебната 1901/1902 г. също не е в с. Гостилица. Най-вероятно е бил в близкото селце Малко Яларе (дн. Славейково), защото Марко Раев си спомня, че водел неделен ден учениците на черква в Гостилица от с. Славейково.

Прави впечатление широтата на проблемите и въпросите, с които занимава обикновените селяни. С името на Руневски се свързват вечерните и неделните училища в Гостилица. Така спомага да се преодолее неграмотността в селото, разпространена твърде много сред селяните.

Още на първия учителски съвет, който се провежда на 3 януари 1898 г., Стефан Руневски предлага да се изнесе една детска вечеринка – *първата училищна, пък и първата театрална проява в Гостилица*. В протокола от същата дата е отбелязано: „Между това се повдигна и прие въпроса, за да се даде на 18-ий януари една детска вечеринка с цел да се помогне материално на местната новооснована детска библиотека”[12]. Пак по предложение на Руневски на 7 февруари същата година се дава още една детска вечеринка, посетена от около 40 човека, възможностите на една учебна стая, която служи и за салон, и за сцена, и за гримьорна. На 27 февруари 1898 г. учителите представят и комедията на Молиер „По неволя доктор”. Тя пък е *първата многоактна пиеса*, играна на гостиловска сцена. Това е дело също на младия Стефан Руневски. Той вижда училището и читалището като най-важните места за културното издигане на селото и селяните. Неговият авторитет бързо расте. За селяните минава за умен и образован човек, а за учениците си – за строг и взискателен. Тия негови качества вероятно стоят в основата за бързото му издигане и назначаване за главен учител на пункта Гостилица, към който се числят близките селца Малкочево (дн. Буря), Малко Яларе (дн. Славейково) и Тъпанари (дн. Чуково). Междувременно Руневски е избран и за председател на гостиловското читалище „Орач”, основано през 1894 г. от учителя Цветан Каменов. Той напуска в началото на 1898 г. и на негово място е назначен Стефан Руневски. Читалището в с. Гостилица бързо закрепва и се превръща в център на културния живот на село.

Когато идва в родното Дряново за учител през пролетта на 1902 г., Руневски е избран за подпредседател на градската библиотека „Развитие”, както се е наричало тогава читалището. От есента на същата година 1902 г. до лятото на 1903 г. е и председател. Любопитно е да се надникне в протоколите от това време. В протокол № 1 е отбелязано: „Днес, 23 ноември 1902 год. членовете на настоятелството на Дряновската градска библиотека „Развитие” се събраха на заседание, в което решиха:

1. Да се измени изцяло правилника за сцената и то в следующия вид: За в бъдеще – от 1 декември 1902 г. - да се взима половината от чистия приход на театрите или вечеринките, давани от разни корпорации. Изключение да се прави на театрите, давани за бедни ученици <…>.

2. Да се уголеми портретя на почетния член на Т. Денкович, като за това Н. Стоенчев.”[13]

---

[12] ОДА – Габрово, ф.414 к, о.2, а. е. 1, л. 8 (Протокол № 11 от 3 януари 1898). [ODA-Gabrovo, f. 414k, o.2, a.e.1,l.8 (Protokol №11 ot 3 yanuari 1898)]

[13] ОДА – Габрово, ф. 372 к, о.1, а. е. 21, л. 14. [ODA – Gabrovo, f. 372k., o.1, a.e. 21,l. 14.]

В протокол № 6 от 7 май 1903 г. настоятелството решава „как да постъпи с[ъс] сумата, която г-н Цуцуманов има да дължи на библиотеката и за която има издадено изпълнителен лист. Настоятелството реши да се отпуснат на председателя С. С. Руневски 4 (четири) лева, за пътни разноски, както да отиде в г.[р] Търново да изтегли изпълнителния лист”[14].

През 1905 г. Стефан Руневски се записва за студент по педагогика, но още на следващия семестър се прехвърля право. В София попада в средата на интелектуалци – млади поети, белетристи, критици. Това се отразява благоприятно върху него и той заживява с литературния живот на столицата, със срещите в кафета и споровете в студентските мансарди. Това е времето, когато модните течения объркват много известни имена, когато младите със страхопочитание се спират да гледат високия самотен Вазов, попрегърбения, вглъбен в себе си Яворов и всяващия респект Пенчо Славейков.

Балканджийският дух на Стефан Руневски и в София не остава спокоен. Не са му чужди прогресивните студентски сбирки. Той е един от организаторите на 3 март 1907 г. на демонстрацията пред Народния театър при освиркването на Фердинанд, от което следва затварянето на Университета, а много студенти, включително и Руневски, са изключени. За да не попадне в казармата, той напуска България. Стои известно време в Загреб, а после заминава за Мюнхен, където продължава образованието си. Но университетската криза се урежда и Руневски се връща през есента на 1907 г. отново в София да продължи образованието си.

С присъщата му упоритост и съзнателност, той работи цял живот за построяване на Студентски клуб.[15] Не се откъсва и от живота на учителството и започва да сътрудничи в техния орган в. „Съзнание”. По-късно на XIV конгрес е избран за негов редактор и годишнината 1908-1909 излиза под негова редакция. Във в. „Съзнание” и в. „Пробуда” и другаде печата с различни псевдоними като Ст. Ст. Марков, Цветан Ружин, Мариус, Учител и Ставри Руменски. Руневски е редактор още на списанията „Наблюдател” и „Наш живот”. От 1910 г. се отдава на адвокатската си професия.

В Гостилица Стефан Руневски прави първите си литературни опити. Неговото име се появява по страниците на списание „Ново време”, където в 1900-1901 г. печата разказите „Един фатален изход” (г. IV, кн. 3, 1900 г. – първото печатано произведение), „Хамалинът Горан”, „Госпожи за реклама”,

---

[14] ОДА – Габрово, ф. 372 к, о. 1, а. е. 21, л. 19. [ODA – Gabrovo, f. 372k., o.1, a.e. 21,l. 19.]

[15] По случай смъртта на Руневски Гражданският комитет на студентския клуб изпраща писмо до Любица Руневска, в което се казва: „Гражданският комитет на студентския клуб в първото си заседание, държано 10 т. м., почете паметта на починалия Ваш съпруг, толкова заслужил на делото на студентския клуб, особено в качеството му на дългогодишен секретар на гражданския комитет <…>. Гражданският комитет ще има предвид да увековечи името на покойника, тъй тясно свързан с бъдещата сграда на студентския клуб, като постави на надлежно място в тая сграда една плоча с неговото име.” (Архив – Лиляна Патронева).

„Без работа", „Не се познават". Излизат разкази и в сп. „Общо дело", „Труд", „Работнишко дело" и др.

Скиците на Руневски в началото на неговото творчество са откъси от селския живот, а самите герои – бедни селяни, които познава като учител. Всичко е взето направо от живота, без подправка, в неговия естествен вид. И както казва Никола Атанасов, „той не се вдълбочава много в известни страни от действителността, а я взима в нейната кинематографична пъстрота и със същата бързина и повърхностност минава от една картина на друга."[16] Бързината обаче не му пречи да долови съществени неща от живота на нашето село, първичното в характерите на героите. Руневски ни уверява в истинността на случката, като назовава селищата с техните инициали: Г(остилица), С(евлиево) – от „Три убийства" (сп. „Труд"); Т(ърново), К(ерека) – от „Цвета" (сп. „Труд), или свършва така: „Реалността на събитието авторът предаде до най-малки подробности" („Драгуша", сп. „Труд").

В първите скици на Руневски винаги има една трагична личност, в повечето случаи социално обезправена, която стига до злощастен край. Руневски върви по петите на героите, за да ни даде възможност да видим конфликта между болката и надеждата. Така Горан, някога селянин от средна ръка, напуска селото с надежда да намери прехрана в големия град. С нечовешки сили изкарва насъщния в едно черноморско пристанище, но когато годините превиват плещите и силите започват да отслабват, той умира като куче в една колиба („Хамалинът Горан"). Понякога повод за кървавата постъпка са няколкото стотин лева („Три убийства") или задължението към лихваря („Един фатален изход"). Грубо предадената реална случка, без художествено преосмисляне и задълбочаване – навярно тези са били причините първите скици да бъдат изоставени и да не намерят място в сборника „Разкази".

Сборникът „Разкази" (Габрово, 1904 г.) е завършек на първия период от творчеството на Руневски. В него са подбрани произведения с подчертано обективистичен и белетристичен похват: бит, природа, описателство, социално категоризиране на героя. Разбира се, и сега идеята е все още едно добро намерение, което се губи в изобилието на речта и немотивираната постъпка, но все пак разкази като „Случайно съжителство", „Гина", „Смутител", „Кантонер" и други заслужават внимание. Тук героите малко се смеят, а когато се смеят, зад пресиления смях прозира мъката, набирана с години в сърцата им. Грижите и нищетата са били повече, радостта – нещо изключително, затова върху палитрата на Руневски черната боя е най-много. Макар срещнат мълчаливо, сборникът „Разкази" от 1904 г. определя Руневски като надежден белетрист.

С първите творчески стъпки на Руневски са свързани и опитите му в драмата. През 1903 г. той издава във В. Търново пиеската „Чужденец". (Второто

[16] А[танасов], Н[икола]. Разкази. Т. II от Ст. Руневски. Знание, I, 1911, 2. [A[tanasov] N[ikola], Razkazi, tom II ot St. Runevski. Znanie, I, 1911, 2.]

издание излиза в Кюстендил, 1906 г., със заглавие „Стоян и Калина. Сцена из селския живот".) Макар някои образи да са очертани релефно, битовият конфликт стига на много места до мелодраматизъм. Така е и при другите сценки: „Насън", „В съда", „Двама братя" та ако ще, и при написаната по-късно драма в пет действия „Блудният син". Значимото в тях е социалната им насоченост и особено въвеждането на работници и фабриканти като действащи лица.

Любовта, с която Руневски работи години наред за просветата на селяните и уреждането на вечерни и неделни училища, го довежда до мисълта да състави с Г. Малкьов (псевдоним на Гъчо Денков Балтаджиев, който също е бил учител в Гостилица) читанка за тия училища. Това е определило и характера на „Илюстрована народна читанка за вечерни и празнични училища" (Пловдив, 1905) – в нея има раздели: „Стихотворения", „Народни пословици", „Забележителни хора"; подходящи разказчета за въздуха, почвата, торенето, засяването и т. н.

В София поглежда с друго око на творчеството. Разбира много истини, които провинцията трудно разкрива. Литературата от любимо занимание се превръща в трудно изпитание. В неговото творчество вече навлиза по-широко действителността на малкото провинциално градче: с бозаджийниците – единствените места за среща на влюбените, я с мълвите и клюките, които го обхождат чудно бързо. Тука е неговият весникопродавец Тишко, който не помни родители и не знае близки; слугинята Найда, която мечтае за семейно щастие; болният учител Друмев, уволненият архивар Костуров, затвореният в еснафската черупка касиер дядо Пантелей, който като послушно животно изминава неотклонно разстоянието от вкъщи до службата по четири пъти на ден; тука е фалшът и лицемерието в еснафското семейство…

Ние долавяме как зад помръкналото щастие и неосъществените мечти на героя се надига гневният протест на Руневски. Неговото перо е безпощадно към подредбата на живота: „Тъй: свободна е (България – б.м.) – пише той в разказа „Случайно съжителство", - но за кого? Каква полза за сиромашията? И под турско сиромаси, и сега пак такива. Но тогаз поне имаше какво да дразни човека – да се освобождава, да си отмъщава! Знаеш, че от душманин зло ти иде, а днес като свещ се стопяваш и не можеш каза: Този ми е съсипникът!... Увълчили се хората подир богатства, подир кярове…Охлузили се като плъхове, измършавели и постоянни примки един другиму поставят; давят се като псета! Остави ги…"

Ражда се цял арсенал с типове от любимите му *нашенци*! Това са веселите сладкодумци от Чомаковци, които не могат, докато не си „подпалят гърлото" със спирт: епитропът Григория, поп Владьо, псалтът Христофор, бездомникът Петлешко, старият хайдутин Куру-Калфа, черномустакатият циганин кехаята Сульо, баба Първаница, която пътем изпива едно шишенце до тезгяха и напомня на дядо Първан да не се бави…(„Нашенци"); училищният слуга, добрякът дядо Недко от разказа „Априлска лъжа"…

И когато заживяваме с неговите бъбривци, с неговите беззащитни селяни, учители, чиновници и интелигенти, разбираме, че е доловил характерните черти на живота от началото на нашето столетие. А Руневски е бил с творчеството си на тяхна страна. Социалните проблеми, които намират широко място в разказите му, са в основата и на острите му статии, отпечатани в редактираното от Ц. Церковски списание „Селска пробуда", преименувано през 1905 г. на „Пробуда", а по-късно и в учителския орган в. „Съзнание"[17]. Тези политически статии са насочени срещу безбожните данъци, които плаща населението, срещу уредбата на държавата и мизерното положение на учителското съсловие. Така Руневски израства като последователен защитник на човека. И тогава няма да се учудваме на чисто битовите му разкази „Вельо и стадото му", „На изпит", „Неочакван", които блестят като росни капки в неговото самобитно творчество и утвърждават силата на любовта, красотата и романтиката на нашето село, разорявано с всеки изминат ден под ударите на буржоазно-капиталистическата действителност.

Стефан Руневски е от ония писатели, които не може да разглеждаме без тесния допир с идеите на нашето прогресивно учителство, с редактирането на неговия съюзен орган вестник „Съзнание", участието му в организационния живот на учителите и укрепване на техния съюз. Стефан Руневски не изразява отношението си към учителството само с участието си в неговия обществен и политически живот, с разглеждане на неговите наболели въпроси в статиите си, а отделя твърде голямо място за него и в творчеството си. Нещо повече. Темата за учителството е една от основните. Достатъчно е да надникнем в тогавашните вестници и списания, за да се уверим в това. Ще спомена само някои от тези разкази: „Бивш учител", „Домашен учител", „Старият даскал", „Учител и ученик", „Учител-стопанин" – печатани във в. „Съзнание"; „Несполучили на сватовщина" (сп. „Учител"); „На изпит", „Неспокойното училище" (сп. „Образование"); „Априлска лъжа"[18] и др.

Основното в повечето от пуменатите разкази е болката, с която Руневски пише за учителите, за онази част от интелигенцията, която се е нагърбила с твърде отговорна задача – просветата и образованието на обикновените хора. В разказите му има майсторски изваяни образи на учители. Те ни въздействат силно със своето обаяние и красота, карат ни да им съчувстваме. Такъв е учителят Друмев („Домашен учител"). Принуден да дава частни уроци, за да може да свърже двата края, той става домашен учител в семейството на офицера Добрев. Приемат го като свой. Канят го на вечери, разговарят. Но Друмев, вече на години, се влюбва в най-голямата дъщеря Цвета. Оттук започва неговата трагедия. Изправен, от една страна, пред любовта си към Цвета, и от друга, пред страха, че баща й няма да си даде съгласието, Друмев е показан от Руневски като човек с понижено чувство и

[17] Руневски участва като съредактор на сп. „Пробуда" през 1905 г., което е продължение на „Селска пробуда", а през 1908-1909 г. е редактор пък на в. „Съзнание".

[18] Руневски, С. Разкази. Т. II, 1911. [Runevsky S. Razkazi. T. II, 1911]

настроение, понасяйки грозната обида от несигурността си в живота. В подобна ситуация изпада и учителят по френски език Игнат Киряков („Особен човек"). За всички той е „особен човек". Дори го смятат за малко ненормален. Руневски ни показва обаче тъкмо обратното – разумен човек, попаднал в средата на еснафи, кариеристи и посредствени хора. Краят е почти като на разказа „Домашен учител" – фиаско, когато отива да иска ръката на Латинка от баща й: „Аз имам кое що, мога да дам още приживе нещо на щерка си, но да ти обадя, момко, имам си правило за това. Аз давам там, дето знам, че като дам, ще стане повече, а не да остане пак тъй, както е било. Да имаш ти, че да ти дам и аз, разбирам…"

Руневски пише с болка за човека, за неговите неосъществени мечти, за неговата самотност и несподелена любов. Вече на години учителят Милчев („През една тъмна нощ") живее затворен и скучен живот на село. Дните се точат сиви като есенна мъгла. Всичко е тягост, но и еднообразно до смърт. Милчев е мрачен и мълчалив, но една вечер го кани на гости неговата колежка и всичко се изменя. Нещо става с Милчев. Той е друг, той оживява! Ето, че не било така скучно и еднообразно. Колко малко трябва, за да се разпали мъждукащата искрица в сърцето му. Но всичко е много кратко. Учителката взема отпуска, отива си и Милчев остава със своята тъга в селцето, забравен от всички, с предишната самотност и болка, която го измъчва до смърт. С много поетичност Руневски придава битовата атмосфера и красотата на балканското селце („На изпит"), добрината и хитростта на училищния слуга дядо Недко („Априлска лъжа"), страданието на даскал Христо по отшумелите години („Старият даскал")…

Трябва да съжаляваме, че толкова рано Стефан Руневски извървя житейския си път. Безспорно той щеше да напише още разкази из живота на българското учителство, защото току-що беше навлязал в зрялата възраст на белетриста, когато идва смъртта. Щеше да види бял свят и повестта „Българановските учители", която остава в ръкопис в архива му… Наред с тези безобидни сладкодумни *нашенци* Руневски успява да създаде и няколко релефни образа на буржоазни парвенюта, гешефтари и лихвари – „рожба на времето". Към тях той е безпощаден.

Руневски израства като майстор портретист, който умее зад външните черти да ни внуши образа, да ни покаже душевното богатство или душевната пошлост на човека: „Една лукава усмивка играеше вечно по избръснатото му лице, на което само под носа бяха оставени няколко руси косъма, колкото да се вижда, че човекът има мустаци, но ги е обръснал. Инак Бучаков имаше доста внушително лице с яка долна челюст, остри линии по бузите и един вечно блуждаещ поглед в сините му очи. Носът му, голям за обикновеното му лице, му придаваше възстар вид…" („Рожба на времето").

Когато разглеждаме разказите на Руневски от този период, трябва да кажем няколко думи и за още една тяхна специфика – езика. Неговият език е езикът на народа – ясен и точен, жив и лаконичен. В това се крие и неговата красота. И Руневски никога не злоупотребява с него, особено когато портретизира или

предава отривистия диалог. Понякога той е изпъстрен с хубави народни думи от дряновския край, а това го прави още по-близък до неговите герои.

Така през 1907 и 1911 година се появяват „Разкази" (в два тома), които оформят Руневски напълно като белетрист. Единодушна е и критиката в оценките си. За него се говори като за напълно зрял белетрист. Сравняват го с Елин Пелин и Стаматов. Очаква се той да загребе още по-дълбоко в горчивината на живота. Но не винаги пожеланието е действителност. Идва войната, за да обърка много пътища, да промени много мисли. И Руневски е трябвало да облече войнишкия шинел, както мнозина свои събратя по перо.

През есента на 1912 година Балканската война бушува с цялата си сила. В тази машина на смъртта попада и Руневски като обикновен редник санитар от 20-и пехотен търновски полк. На 20 януари 1913 г. той пише от с. Татаркьой (дн. Гълабец, Бургаско) до свой близък: От това най-много съм доволен, защото ми даде възможност да видя всички страни на войната: бях на огнената линия, слушах пищенето на куршумите около мене, шрапнели се пукаха над главата ми и около мене…Бях между стотици умиращи ранени, които стенеха безпомощно за помощ или за доубиване, за да не попаднат в ръцете на турците…"[19].

През Първата световна война Руневски отново е мобилизиран, но този път не на бойната линия, а в пети продоволствен транспорт. Оттук е изтеглен да „изпълнява длъжността старши писар" при преспанския военен съд със седалище Прилеп.

Прекарал близо шест години на предната фронтова линия и в тила, той не изоставя перото. Напротив, сега написва много повече неща – преди боя или след него, вечер на мъждукащата светлина или рано сутрин, когато другарите му още спят, в дъжд и кал или сред умиращите от холера… Войната се втурва неудържимо в творчеството му. Става негова първа и последна тема. Разказ, очерк или скица, всичко захванато или замислено е свързано с нея. Много от тези „Картини от войните на Балканите", както сам ги нарича Руневски и помества под този цикъл в периодичния печат (вестниците „Камбана", „Народ", „Балканска трибуна"; списанията „Листопад", „Всеобщ преглед", „Общ подем" и др.), са откъси от ежедневието на войника, ротата и полка. Всичко в тях е конкретно сбито, действено, защото една атака се е сменяла с друга, настъплението с отстъплението, славата с позора. Пестелив на думи, Руневски просто, с няколко щриха, рисува образ или картина, изостреният му поглед се мъчи да долови най-характерното.

Газил през труповете на умиращите, потръпвал пред грозната усмивка на убитите, Руневски в своите „Картини" не излиза от омагьосания кръг на фронтовата обстановка и трагедията в семейството на войника е останала недокосната за разлика от неговите по-големи произведения – повестта „На два фронта" и романа „Жертвоприношение"[20], - които остават недовършени. В тях

[19] Писмото се пази в Държавен архив, София, фонд 752.

[20] И двата ръкописа се пазят в Държавен архив София, фонд 752.

войната прехвърля фронтовата линия и навлиза в мирния живот на хората, като разбива и малкото щастие, което имат. Среща врагове, разминава близки.

В „Картините" ние може да говорим за войника в боя, когато трябва да защитава честта на бащината си земя, и за човека войник извън боя, когато се проявява неговата човечност. Това са сложни линии, преплетени от вътрешни психологически преживявания. Войникът е безжалостен към врага в кървавия вихър на боя. Тогава той нищо не мисли или не може да мисли. Всичко върши повече инстинктивно, отколкото съзнателно. Около него умират хора, стенат ранени, а той крачи повлечен от общия поток. Руневски иска да съпостави тези страни на войника с човека войник, излязъл от боя. Такава е и естетическата основа на късия разказ „Вик".

В най-напрегнатия момент, когато само миг дели победата от паническото бягство, от редиците се изправя воин. Без да поглежда след себе си дали другите го следват, той се втурва напред. Гласът му трепери от омраза: „Защо го оставяме (врага – б.м.)! Ето иде…Нагази вече в първите трупове на нашите убити…" Той, който не би се поколебал да стреля от упор, когато куршумите пилеят мозъците, който би забил ножа в гърдите на неприятелския войник, след боя, когато обърканият турски пленник без пушка, с разкъсани дрехи застава между нашите войници, същият воин с отчаян вик се обръща към другарите си: „Вий! Защо убивате човека бе-е! Не убивайте човека!..." Руневски вярно надниква в съзнанието на войника, в неговите мисли. Врагът престава да бъде враг, когато не държи пушка и не стреля. Тогава той е една съдба, към която трябва да се отнасяме другояче, да гледаме на нея с друг поглед" („Пленници", „Врагове").

Чужд на шовинистични увлечения, той се възхищава от героизма на българския войник в очерците „Одрин", „Лозенград", „Бунархисар", „Чаталджа", „Битоля" и др., но това е едната страна на неговите „Картини". Като гражданин не може да не се възмути от войната касапница, която погубва и осакатява хората. Това органическо отвращение към нея може да намерим в творчеството му много по-рано. В разказа „Съпруг", писан в 1909 г. и отпечатан в „Разкази", том II, Руневски заявява: „Аз не зная защо правят тази война, малко ми е затрябвала, защото от нея загуба ще имам, но все пак мъкна се като куче. Ако не дойда, ще ме докарат. Силата е у тях…"

Неговият протест не е еднакъв навсякъде. На места е изразен ясно, а на места приглушен и ние трябва да го търсим и долавяме в дребните, на пръв поглед незначителни неща.

Той е в оня йовковски мотив от „Земляци", в тихия копнеж на войниците по родния край, по чезнещите погледи след веригите жерави, когато наоколо се носи „миризма на кипнала пръст и нова трева", а лъчите на слънцето се къпят в спокойната бистра вода: „Гледам, брате – подхваща русият едромустакат ефрейтор Костадин, - гледам тия вериги жерави, нанизани горе над главите ни, и знам, че по нашите места отиват… -Значи, пролет е дошла, щом отиват…Ех,

а пролетта за боеве ли е? Погледни земята: на всяка педя изпъплува гадинка, надига се тревица, тъй и по нас е. Осиротя тази земя" („Тих разговор").

Той е в мъртвешката тишина край Вардара. Тук, където е кипял живот и цъфтяла радостта, днес е страшно пусто. Току-що е минала войната „в стихиен устрем". За това напомня парче от куртка, кървава партенка, мукавички, които миришат на барут…(„Край Вардара").

Той е в болката на Стана по изгубената младост от разказа „Осиротяло сърце", в скръбта на Николина по загиналия левент Михалко от разказа със същото заглавие. В опустошеното родно огнище и неизвестното бъдеще на Трайче от чудния разказ „Трайче", който дълго не слиза от страниците на ученическите читанки.

В много от своите „Картини" Руневски застава открито срещу войната. Неговият протест е ясен: „Нашата армия приличаше на стадо, разкарвано по волята на овчар, който пред огромното количество не броеше жертвите на своето богатство" („Холера"). „Да накаже господ разрушителите, а най-много големците, които са ви пратили…" („Приказка").

В „Картините" на Руневски животното заема свое определено място. На фронта то споделя с човека една съдба на глад и смърт. Човекът и животното са двама другари, от които единият не може само да говори. „Другар!" – така се обръща Павел към ранения кон, когато го напипва със здравата си ръка. И двамата, на никого ненужни вече войни, легнали на мократа земя, остават да мислят един за друг всеки по своему („Другар"). За простия селянин войник, оставил нивите и ралото, за да умира по бойните полета, животното е така скъпо, както и на нивата. Понякога тази любов, родила се още в детските години, селянинът войник изразява с необичайна постъпка – впряга се в хомота, а освобождава животното да не се мъчи („В един хомот"). Със същата топлота пише Руневски за животните и в разказите „Един ветеран", „Мъченица", „Призрак" и др.

„Картините" на Руневски са кратки, сбити и вълнуващи откъси от съдбата на обикновения войник. Изчистени от подробности и претрупаност, в тях има много лиризъм и разказва просто това, което е видял и преживял. Той постига учудваща простота и сила в разказите си, като продължава реалистичната линия от предишните разкази. В него има трезвата съвест за вярно рисуване на нещата, а това му определя заслужено място в българската литература сред най-хубавото написано за войните! И няма да бъде излишно да добавим – най-хубавото и в неговото творчество.

Приятелят на Стефан Руневски, един от забравените вече поети у нас, Димитър Бабев, пише през март 1913 г. в с. Булаир стихотворението „Носталгия". Тази кратка поетична творба е тих протест срещу войната. В нея е отразена болката по загиналите другари, тъжната съдба на българския войник, оставил костите си по бойните полета:

Рой жерави към родний край прелитат
след боя. Със тъга ги гледам аз,
че, сякаш на прощаване, ме питат:
поете, сбогом пращаш ли по нас?
И сякаш на прощаване ми шепнат:
на есен пак ще минем същий път
и тихичко над гроба ти тогава
ще плачем: сбогом бащин кът!

Неслучайно припомням това. Струва ми се по настроение, атмосфера и творчески рисунък „Носталгия" е поетично обобщение на „Картините, на тяхната основна проблематика.

Изчистени от подробности, военните разкази на Стефан Руневски са вълнуващи откъси от съдбата на българския войник. В тях се разказва за това, което е видяно и преживяно, което е било най-обикновено ежедневие. И тъкмо тук е тяхното непосредствено въздействие и завладяваща сила. Постигната е учудваща простота, чрез която се търси незначимото, наситено с психологическа дълбочина и специфична емоционална вглъбеност.

Майсторството на Руневски е изразено най-ярко в творби с подчертан разказвателен характер. В тях е постигната стройна композиционна постройка, пластично изградени образи, лаконичен и сочен език, на места изпъстрен с хубави народни думи и изрази от дряновския диалект. Затова разкази като „Трайче", „Тих разговор", „В един хомот", „Осиротяло сърце", „Михалко", „Мъченица", „Баща", „Убиец" и др. са произведения, които имат определено място в българската литература с военна тематика. Те носят оригинален авторов почерк. В някои от „Картините…" обаче краткостта е довела до изсушаване на случката или факта, без да се стигне до по-голяма жанрова плътност. В други пък есеистичният елемент надделява и те звучат повече като романтично откровение, отколкото като реалистично внушение. Разбира се, това не намалява общото впечатление от военните разрази на Стефан Руневски, а само подсказва колко сложен и многообразен е творческият път. И все пак става ясно, че „Картините…" са най-значителното, което създава писателят и това го доближава до Йордан Йовков и Владимир Мусаков, а то определя и неговото място в литературния процес и в създаденото за войните.

Прекарал малария, с изтощени сили Стефан Руневски се завръща от фронта през есента на 1918 г. В него зреят много творчески планове: дописва края на някой разказ или започва друг, подготвя бъдещия си сборник или се занимава с обществена дейност. Ала смъртта никого не чака. И той си отива ненавършил 42 години на 24 януари 1919 г. Всички са потресени. Вестниците излизат с прочувствени статии. Тяхното мнение е, че преждевременно е свършил животът на един талантлив белетрист. И безспорно това е възрастта, когато прозаикът навлиза в творческа зрелост.

Реалист в творчеството си, Руневски пише с особена простота на сюжет и действие. В неговите разкази лъха дъхът на родния дряновски край с романтичната тишина, с прозрачните планински извори, с мащерката и звънчето. Пред Никола Монев той споделя: „Обичам да приседна на припек, когато тревата е подала бодчета над току-що размръзналата земя, когато копривата поглежда из драките, обичам да облегна гръб на селския плет, да премрежа очи през пролетното слънце за почивка или да мисля, да мисля, да мисля…".

Всичко – и образи, и средства, и белетристична декорация, и език – е земно, частица от действителността. Руневски не търси нищо извън нея. Не се лута по различните модернистични течения, които пълнеха литературата, дири собствен глас, стреми се да налучка свой път и начин на виждане. Затова с творчеството си е близко до народа, мислите и надеждите на тогавашната интелигенция. И ако народничеството не намери място в неговото творчество, той посвети на социалистическите си увлечения повестта в шест части „Човекът Андрея". Трябва само да съжаляваме, че преждевременната смърт попречи да я дообработи и издаде.

Направим ли един преглед на творчеството на Руневски, не може да не забележим, че в последните години от живота си той пише все по- големи произведения: повестите „Човекът Андрея", „Българарановските учители" „На два фронта", романа „Жертвоприношение". Но едва ли щеше да изостави разказа и да се определи като романист. В голямото и многопланово произведение той губи нишката и плува в многословието.

Връщането ни повторно към този „забравен реалист" не е случайно. Нека нашият съвременник надникне в творчеството на един писател, което е малко непознато за специалистите, а камо ли за обикновения читател. Неговите сборници от разкази от 1904, 1907, 1911 и 1919 година отдавна са библиографска рядкост, а военните му „Картини" стоят до ден днешен разпилени из периодичния печат между 1913-1919 г.

Това е една незначителна част от литературното му наследство. Но да се надяваме, че ще дойдат по-добри времена и повече хора ще се заинтересуват от самобитното му творчество, ще издадат един или два тома с негови произведения и тогава писателят, неоснователно пренебрегван, ще може да намери своето място в литературата, което заслужава.

№ 15845

НИЙ ФЕРДИНАНДЪ I

СЪ ВОЖИЯ МИЛОСТЬ И НАРОДНАТА ВОЛЯ

ЦАРЬ НА БЪЛГАРИТѢ

За показаната храбрость и отличие
въ Освободителната война прѣзъ 1912/1913 година
отъ
санитарния младши подофицеръ отъ 20 п. Добруджански
на Н. Ц. В. Кирилъ Князъ Прѣславски полкъ
Стефанъ Ст. Руневски
и въ знакъ на Нашето благоволение
наградяваме го съ войнишкия кръстъ III степень
отъ
НАШИЯ ВОЕНЕНЪ ОРДЕНЪ „ЗА ХРАБРОСТЬ"

Заповѣдваме да му се даде настоящата
грамота скрѣпена съ печата.

София. 9 Януари 1914 год.

Канцлеръ на Орденитѣ: Стр. Д. Добровичъ

Секретаръ: [illegible]

Документът, с който Ст. Руневски е награден
с кръст за храброст през войната 1912–1913 г.

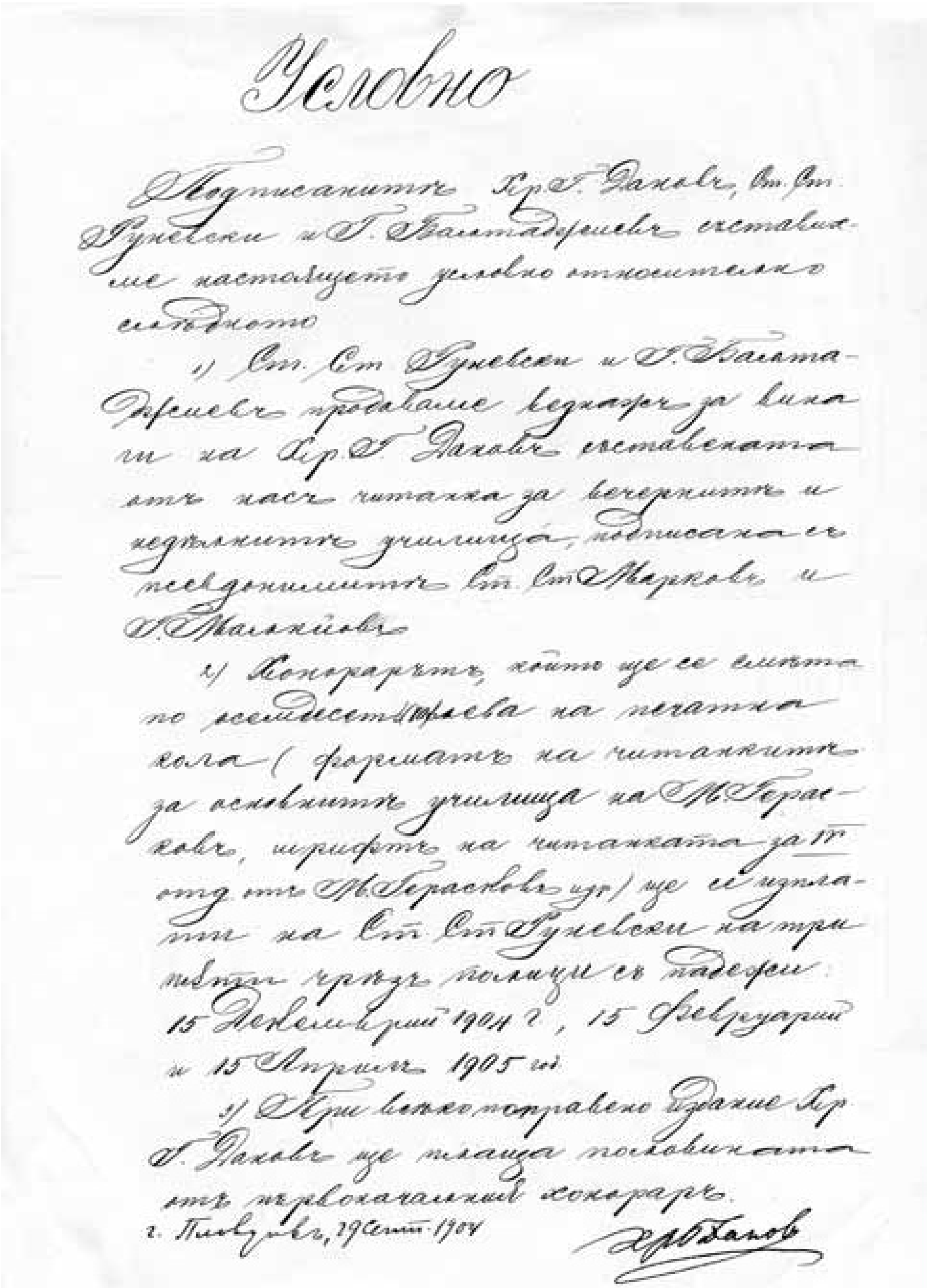

Условно

Подписанитѣ Хр. Г. Дановъ, Ст. Ст. Руневски и Г. Балтаджиевъ съставихме настоящето условно относително слѣдното:

1) Ст. Ст. Руневски и Г. Балтаджиевъ продаваме веднъжъ за винаги на Хр. Г. Дановъ съставената отъ насъ читанка за вечернитѣ и недѣлнитѣ училища, подписана съ псевдонимитѣ Ст. Ст. Марковъ и Г. Малиновъ.

2) Хонорарътъ, който ще се смѣта по осемдесетъ [illegible] на печатна кола (форматъ на читанкитѣ за основнитѣ училища на М. Герасковъ, шрифтъ на читанката за II отд. отъ М. Герасковъ изд.) ще се изплати на Ст. Ст. Руневски на три пъти чрѣзъ полици съ падежи 15 Декемврий 1904 г., 15 Февруарий и 15 Априлъ 1905 г.

3) При всѣко поправено издание Хр. Г. Дановъ ще плаща половината отъ първоначалния хонораръ.

г. Пловдивъ, 29 Септ. 1904

Хр. Г. Дановъ

Договорът между Хр. Г. Данов, Ст. Руневски и Г. Балтажиев в Пловдив през септември 1904 г. за илюстрованата народна читанка

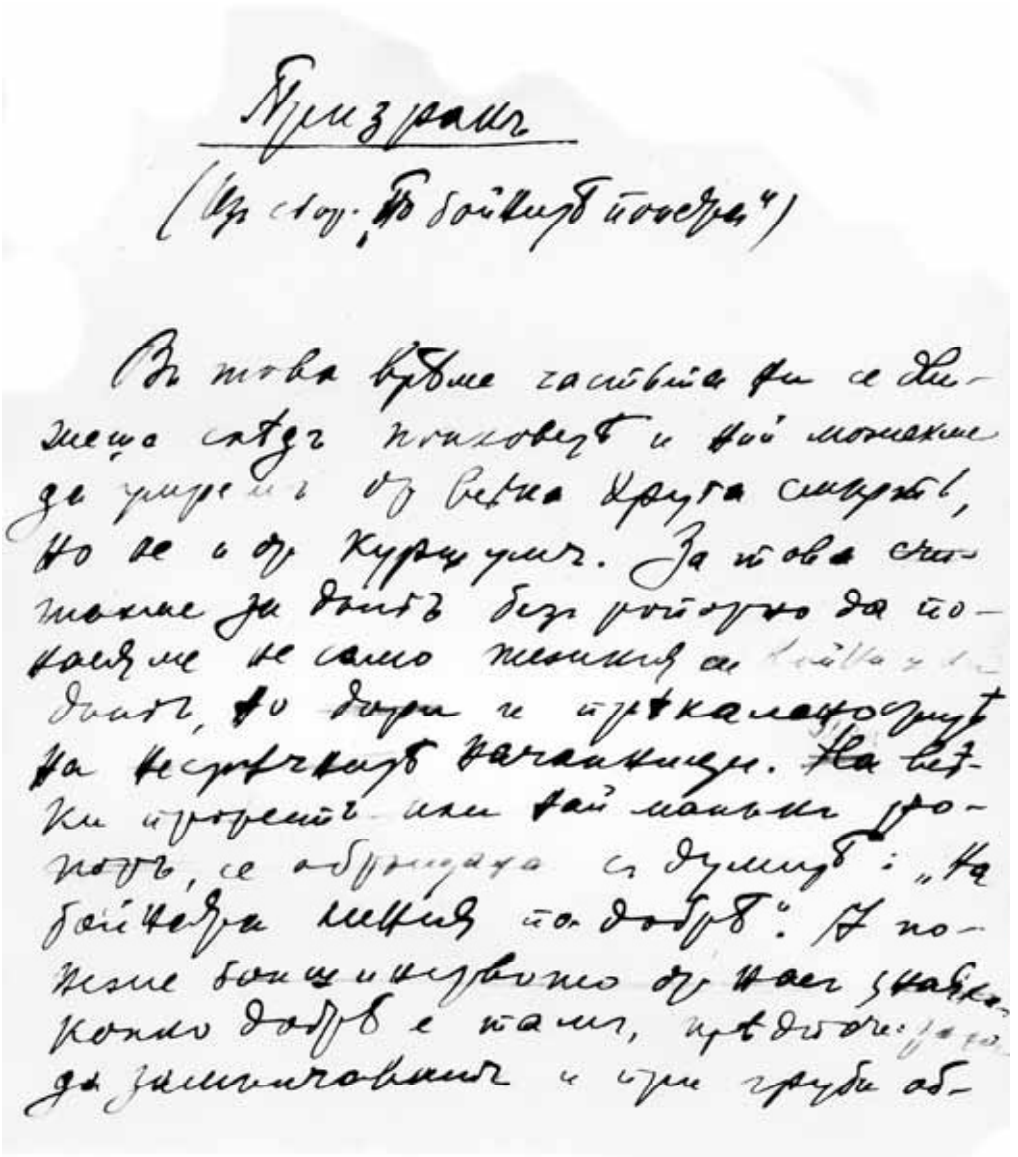

Началото на разказа „Призрак“, печатан по-късно
в сп. „Съвременна мисъл“, г. V, 1919, кн. 2.

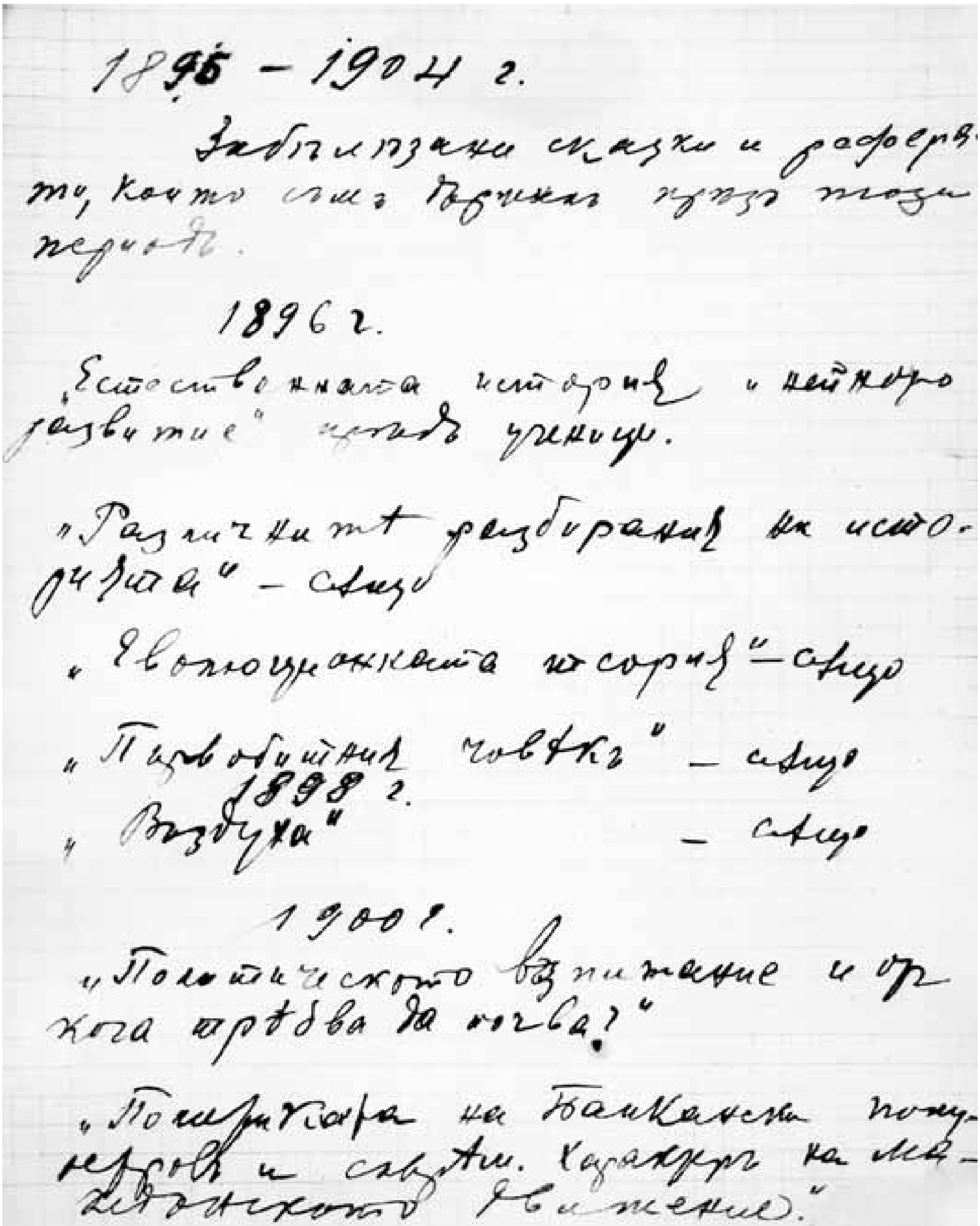
1895 – 1904 г.

Забѣлѣзани сказки и реферати, които съмъ държалъ презъ този периодъ.

1896 г.

„Естествената история и нейното развитие" предъ ученици.

„Различнитѣ разбирания на историята" – сѫщо

„Еволюционната теория" – сѫщо

„Първобитния човѣкъ" – сѫщо

1898 г.

„Въздуха" – сѫщо

1900 г.

„Политическото възпитание и откога трѣбва да почва?"

„Политиката на балканскитѣ [illegible] и свързани. Характера на македонското движение."

Факсимиле от тетрадка на Стефан Руневски,
където е записвал темите на изнесените от него
беседи пред селяните

ПЕЧАТИ НА ИЗПОВЕДНИКА НА ИМПЕРАТОР ЙОАН I ЦИМИСХИЙ (969-976), НАМЕРЕНИ В БЪЛГАРИЯ!

Иван Йорданов

STAMPS OF EMPEROR JOHN I TZIMISCES'S CONFESSOR (969-976) FOUND IN BULGARIA

Ivan Yordanov

Summary: Stamps as part of society's or state's everyday life give objective and correct information. It can be divided generally into direct and indirect.

The direct one comes from the text written on the stamp, the indirect one – from the place where it has been found. In the past they received mail sealed with the stamp in question.

The article studies the stamps of Adrianople's bishop – Nikolay, found in Bulgaria – in Preslav and Silistra and comments on the issues as to where and to whom the mail sealed with them was addressed.

Key words: stamps, mail, emperor, bishop, confessor

Печатите като част от ежедневието на едно общество или държава предлагат обективна и вярна информация. Най-общо тя може да се разграничи на пряка и косвена. Пряката идва от текста, изписан върху печата. Тя е обективна и неподправена. Косвената идва от мястото, където е намерен печатът. Там някога е била получена кореспонденция, скрепена с въпросния печат. При наличието на допълнителна информация е възможно да се потърси отговор кой е бил получателят на тази кореспонденция, кога е била получена и дори какво е касаела.

Подобно значение имат разглежданите тук два печата на митрополита на Адрианопол – Николай. Първият се съхранява в частна колекция. В началото бе в колекцията на Александър Пейков от Велико Търново, от който колегата Константин Дочев ми изпрати гипсова отливка. По-късно оригиналът премина в колекцията на Стефан Билик от София, където го прегледах. Според първия собственик на екземпляра печатът произхожда от Силистра. Размери: 25-26 (18) 3 мм. Добре центриран и добре съхранен, но непълен отпечатък. Части от матриците не са излезли. Обр. 1.

Публикация: **Jordanov.** *Corpus*, I, no.3.4[1]; **Jordanov.** *Corpus*, III, no. 1667[2].

Вторият се съхранява в колекцията на Регионален исторически музей, Търговище, инв. № 696. Произхожда от Преслав. Размери: 17.4-21 (18) 2.6 мм, тегло 4.63 г. Както по-горе непълен отпечатък с липсващи полета от матриците.

Публикация. **Jordanov.** *Corpus*, III, no. 1667a.

Двата екземпляра са отпечатани чрез един и същ булотирион.

Обр. 1 лице

Обр. 1 опако

Лице. Бюст на св. Никола с нимб и архиерейско облекло. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. От двете страни надпис във вертикални редове: ⊙-. . || K-O- Λ’

Опако. Пет редов надпис:

+NIKO | Λ’MITPO | ΠOΛ’A . . | IAN . | ΠO .

+NI . . | Λ’MITPO | ΠOΛ’AΔP | IANO | Π . .

+ Νικόλ(αος) μιτροπολ(ίτης) ’ᾰδριανο(υ)πόὴλ(εως)ὴ

В колекцията на Френския институт по византинистика в Париж се съхранява екземпляр (IFEB, no. 507) със същата иконография и текст, но буквите в него са разположени по друг начин. Отпечатъкът е бил добре центриран, но сега е зле съхранен и липсват части от изображението и надписа. Размери: 23-23 мм.

Публикация: **Laurent.** *Corpus*, V.1, no. 717[3].

Лице. Бюст на св. Никола с нимб и архиерейско облекло, както по-горе. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. От двете страни надпис във вертикални редове: ⊙-NI || . . . .

Опако. Петредов надпис:

+ NI | KOΛAMI | . POΠOΛ’ | .AΔPIAN | ȣΠOΛ’

---

[1] Jordanov, I. Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria. Volume 1. The Byzantine Seals with Geographical Names. Sofia, 2003

[2] Jordanov, I. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Volume 3, part one and two. Sofia, 2009

[3] Laurent, V. Le Corpus des sceaux de l’empire byzantin. Tome V. L’eglise, partie, 1. Paris, 1963

Трудно е да се каже коя група е по-ранна. Очевидно на митрополита са били необходими два булотириона или две двойки матрици. Навярно поради износването на едната или пък загубване на булотириона. Малко е вероятно да са били използвани и двата едновременно. Печатът се датира най-общо във втората половина на X в. и би могло да се потърси възможност за идентифициране с личност от наративните източници.

В историята на Лъв Дякон за годината 976 се съобщава следното. Императорът Йоан Цимисхий, който бил на поход срещу арабите, се почувствувал зле и побързал да се върне във Византия (Константинопол). Придвижвайки се изключително бързо, той пристигнал във Византия вече обезсилен, със затруднено и пресекливо дишане. Осъзнавайки, че няма да се поправи от това бедствие, той „… повикал проедъра на Адрианопол – Николай, мъж почтен и свят и му изповядал всички тайни на греховния си живот". Изповядвайки се, императорът напуснал този свят на 10 януари, четвърти индикт 6485 година. **Diaconus** X, § 11, 178.3-14[4]; **Leo the Deacon** X, § 11, 220[5]; **Лев Диакон** X, § 11, 94[6].

Издателят на екземпляра от Париж предлага датиране на печата преди това събитие или след него. Също така той допуска и възможността собственикът на печата да се идентифицира с един друг клирик - племенника на митрополита на Халкедон Никола Адрианполски, споменат в изворите между 1082 и 1092 г.

Нашите печати, намерени в Преслав и Дръстър, отхвърлят тази възможност и по категоричен начин ги свързват с изповедника на императора. Що се отнася до качеството му на изповедник на императора, това не изключва заемането на катедрата в Адрианопол.[7]

Навярно той е имал доверието на императора и преди 976 г. Намирането на печатите в Преслав и Дръстър повдигат въпроса до кого е била адресирана тази кореспонденция? Като се има предвид, че тук през пролетта на 971 г. е пребивавал Йоан I Цимисхий (969-976), императорът е подходящ получател на кореспонденцията на Никола, митрополит на Адрианопол. Навярно като негов духовен наставник той е го е напътствал в духовните дела. Известен факт е, че Цимисхий идва на престола след преврат и брутално убийство на своя родственик и колега Никифор II Фока, в което участва лично. След възцаряването си под давление на патриарх Полиевкт той изпада в дълбоко благочестие и заповядва вместо неговия образ върху монетите да се изписва лика на Спасителя, а от другата страна – възхваляващ Го надпис. Така в

---

[4] Leonis Diaconi. Historiae. Rec. C. B.Hase, CSHB, Bonn, 1828

[5] Leo the Deacon: The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century, by A.-M. Talbot and D. F. Sullivan, Washington, 2005

[6] Лев Дякон. История. Москва, 1988. [Lev Diakon. Istoria. Moskva, 1988]

[7] Laurent. Corpus, V.1, 544-545

монетосеченето на Византия се появяват т.нар. анонимни монети, които се секат повече от век.

Да се върнем към събитията, свързани с похода в България и митрополит Никола. Според Лъв Дякон императорът изпратил с кораби в Адрианопол провизии и техника за бъдещата експедиция. Настъпила пролетта на 971 г. Начело на войската (столичния гарнизон) императорът пристигнал в Адрианопол[8]. Там той научава от разузнаването, че българите не пазят проходите и клисурите. Преди да потегли за България, навярно той е получил благословията и опрощението на греховете си от митрополита на Адрианопол Николай. Съществува предположение, че Николай го е придружавал в този поход. След превземането на Преслав императорът отпразнува тук Възкресението на Спасителя. Възниква въпросът, кой е водел празничната литургия: дали с войската е пътувал някой висш духовник (например митрополитът на Адрианопол или пък Стефан, бъдещият митрополит на Йоанопол-Преслав), или пък литургията е водена от представител на българския столичен клир? По това време патриарх Дамян се е намирал в Дръстър, а в Преслав е пребивавал неговият синкел Георги, засвидетелстван чрез печатите си[9].

Николай, митрополит на Адрианпол, не е ординарен духовник. Той е член на фамилията Хризоверг и през 979 г. е избран за патриарх на Константинопол[10]. Той заема патриаршеския престол до 991 г. Именно при неговото патриаршествуване е покръстена Киевска Рус (в 988 г.) и влиянието на Византия е разпространено в тази необятна територия. Той има особени заслуги за избора и назначението на първия руски митрополит Михаил[11]. Печатите на Никола, митрополит на Адрианопол, ни дават възможността да надникнем в духовния мир на нашите предшественици.

---

[8] По въпроса за войната и събитията вж: **Каришковский, П. О.** О хронологии русско-византийской войны при Святославе. - Визант. временник, Т. V, 1952. [Karyshkovskiy, P. O. O hronologii russko-vizantiyskoy voyny pri Svyatoslave. - Vizantiyskiy vremennik, т. V, 1952]; **Каришковский, П. О.** Балканские войны Святослава в византийской исторической литературе. - ВВр, Т. VI, 1953. [Karyshkovskiy, P. O. Balkanskie voyny Svyatoslava v vizantiyskoy istoricheskoy literature. - BBr, T.VI. 1953]; **Каришковский, П. О.** К истории балканских войн Святослава. - ВВр, Т. VII, 1959. [Karyshkovskiy, P. O. K istorii balkanskih voyn Svyatoslava. - BBr, T. VII, 1959]; **Мутафчиев, П.** Русско-болгарские отношения при Святославе. - В: Избр. произведения. Т. II, С., 1973. [Mutafchiev, P. Russko-bolgarskie otnosheniya pri Svyatoslave. - In: Izbrani proizvedeniya. T. II. S., 1973]; Saharov, A. N. Diplomatiya Svyatoslava. Moskva, 1982; Dölger, F. Die Chronologie des grossen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen, BZ, Bd. XXXII, 1932; Hank, W. K. The Infamous Svjatoslav. - Peace and War in Byzantium. Essays in Honor of George T. Dennis, S.J. Washington 1995, 138-151. **Ivanov, S.** Vizantijskoe-bolgarskie otnosheniya v 960-96, 42, 1982, 88-102; **Korolev, A.** Svyatoslav. Zhizn zamechatelnyikh lyudey. Moskva, 2011.

[9] **Йорданов, И.** Корпус на печатите в средновековна България. С., 2001, с. 143-148. [**Jordanov, I.** Korpus na pechatite v slednovekovna Bulgaria. Sofia 2001, 143-148.]

[10] **Grgoire, H., Orgels, P.** La chronologie de Nicolas II Chrysoberges.- Byzantion, XXIV, 1954, 157-172.

[11] За него се предполага, че има български произход (според Йоакимовската летопис).

„СЛЪНЧЕВОТО ЗАТЪМНЕНИЕ” НА Д-Р ФРАНЦИСК СКОРИНА

Десислава Иванова

“SOLAR ECLIPSE” OF Dr FRANTSISK SKORINA

Desislava Ivanova

Summary: The article comments on one of the characters which the Belorussian printer and doctor of medical sciences Frantsisk Skorina uses very often in the prints in the Bible published by him. This is a anthropomorphic image of the sun and moon which are united and for them some authors say they are a solar eclipse. On the basis of other similar images a conclusion is made that they are actually signs for the printers affiliations to a secret devoted society.

Key words: the sun and moon, prints, freemasonry, book-printing.

В историята на славянското книгопечатане името на доктора на медицинските науки Франциск Скорина се свързва с превеждането и отпечатването на втората печатна Библия (след чешката) на говорим славянски език – белоруския. В Прага през 1519 година той завършва отпечатването на старозаветните текстове. Появата на Скориновата Библия е резултат не само от мащабен замисъл, но и първа стъпка в източнославянското печатно изкуство. Тази книга свързва славянското книгопечатане с идеите и практиката на ренесансовото изкуство. Според редица изследователи на Скорина неговите инициали и гравюри от пражките издания следват едни от най-добрите италиански образци и по-специално тези на Венецианската типографска школа, която през XVI век е изключителен авторитет в изкуството на книгопечатането [Немировски 1990: 26].

Въпреки многобройните изследвания, посветени на белоруския първопечатар, около неговата биография и около издадените от него книги все още има неясни моменти и множество въпросителни. Неизяснени са доста детайли, които са не само интересни, „загадъчни”, но и никак немаловажни.

Вниманието ми в случая е насочено предимно към гравюрите от пражките издания на д-р Франциск Скорина. В тях с особено голяма фреквентност се появява един елемент, който представлява обединен, антропоморфизиран образ на слънцето и луната, определян много често като изображение на „слънчево затъмнение”. В по-голямата част от случаите той се среща изрисуван върху щит, а в някои гравюри е изобразен върху флаг. Особено важно е и неговото

присъствие в долната част на титулната страница на издадената от Скорина *Библия руска* (вж. фиг. 1, 2, 3).

Фигура 1
Дъщерята на фараона и Мойсей (детайл). Книга „Изход". Прага, ок. 1519[1]

Фигура 2
Давид пред кивота (детайл). Втора книга „Царства". Прага, 1518

Фигура 3
Библия руска. Прага, 1519. Титулен лист

Още нещо странно се забелязва на титулния лист на Библията – освен двата символа – на обединените слънце и луна и на либелата, които са поставени върху щитове, в горния край точно по средата е оставено празно място в същата форма. Не може да се твърди със сигурност, че тази празнота е значеща, но все пак ми се струва неестествено точно титулната страница да е оставена непълна и незавършена. По всяка вероятност белоруският печатар е имал намерение да постави още един знак, символ или изображение, което по някакви причини не е успял или не е можел да осъществи.

В изследванията, посветени на д-р Скорина, този обединен образ на слънцето и луната е наричан по различни начини и са изтъквани различни аргументи за присъствието му по страниците на изданията. Едни от най-честите обяснения за него са, че всъщност това е *издателската марка, гербът* или *сигнетът* на белоруския печатар, т. е. търси се неговата функционалност. Този елемент А. Глухов определя като герб символ (!?) и го коментира по следния начин: *На поставката е провесена тясна покривка, на нея е знаменитият герб символ, който може да се види и на други гравюри от издадените от него*

[1] Всички гравюри към пражките издания на Скорина, използвани в статията, са взети от http://starbel.narod.ru/graviury/gal.htm

книги – обединените Слънце и Луна – източниците на светлина за земята [Глухов 2000].

В книгата си, посветена на белоруския издател, В. Немировски отбелязва една от първите хипотези за присъствието на този знак в гравюрите на Скорина. Тя принадлежи на Н. Щекотихин, който още през 1925 година дава своя трактовка на рисунката, която нарича *герб* или *издателска марка*. Изображението на слънцето и луната, слети в един общ образ, изследователят тълкува като символичен знак за слънчево затъмнение, което според него се е случило в годината на раждане на Скорина. Сравнявайки годините на регистрирани такива явления, Щекотихин определя и годината на раждане на Скорина – 1486, в която такова затъмнение е наблюдавано в родния град на Скорина [Немировски 1990: 155-156]. О. Лицкевич нарича изображението веднъж *издателски фирмен знак*, а веднага след това *сигнет* и свързва неговата поява върху гравюри, които са особено важни за белоруския печатар и които по един или друг начин са отнесени към неговата собствена съдба [Лицкевич 2002].

Алексей Домбровски обединява мненията на някои от съвременните изследователи на Франциск Скорина, като обобщава, че всъщност образът на съединените слънце и луна е една алегория на идеалите на Новото време, в което живее и твори Скорина [Домбровски 2007]. Това мнение несъмнено е по-адекватно и близко до реалната функция на образа, защото определянето на този символен елемент като *издателска марка* или *личен герб* са доста спорни и алогични. Издателската марка по принцип се поставя само върху титулната страница на печатната книга, в т. нар. издателско каре. И ако в този случай присъствието на луната и слънцето върху заглавната страница на *Библия руска* е логично, то няма как да се обясни честата поява на слетия образ върху по-голямата част от гравюрите в изданията. Освен това прави впечатление (както вече беше илюстрирано), че тези два обединени образа се появяват върху различни детайли в гравюрата – изрисувани са или върху флаг, или върху щит. Тази вариативност не е характерна за спецификата на издателските марки по принцип, макар да можем да предполагаме и някаква интелектуална игра или особена схема в появата на образа.

Определението *герб* също не е твърде приемливо. Известно е какво е предназначението и приложението на фамилните аристократични гербове (явно изследователите имат предвид този тип гербове) – да заявят и регистрират благороднический произход на техните притежатели, да демонстрират принадлежност към определен регион или към аристократичен род и пр. Макар и оскъдни, биографичните сведения за доктора на медицинските науки Франциск Скорина не издават подобен произход. В такъв случай думата *герб*, приложена към слънчево-лунния образ, би трябвало да се възприема по-скоро символично, като знак за някаква принадлежност, като емблема, която приобщава, обединява, свързва в определена група и общност.

Изображението се определя и като *сигнет*[2], т. е. като личен печат. Този печат обаче не е уникален, не е специфичен и принадлежащ само на белоруския печатар. Проблемът е в това, че образът на слънцето и луната може да се открие и в други, близки по време паметници на изкуството – предимно в областта на книгопечатането и архитектурата (и са употребявани до днес в културата). В печатарското изкуство той се появява още в издадените през 1493 година *Нюрнбергски хроники*. Те са уникални произведения на ренесансовото изкуство. Написани са навярно от нюрнбергския физик и хуманист Хартман Шедел. Познати са в два варианта – на латински и немски, като и двете инкунабули са отпечатани от Антон Кобергер – учен, собственик на най-голямата немска печатница. Неговите печатни произведения са известни в цяла Европа. Неслучайно споменавам тези факти. Те всъщност показват, че издаването на Нюрнбергски хроники не е маргинално явление в културата на Ренесанса, а се отнася към знакови и значими творения на епохата.

На един от листите на Нюрнбергски хроники, на специално отделено място, доколкото това може да се види на фиг. 4, е отпечатан именно слънчево-лунният знак[3]. Особеното тук е, че антропоморфизираните образи на слънцето и луната не се застъпват (не са тип „слънчево затъмнение”), а са обърнати един срещу друг.

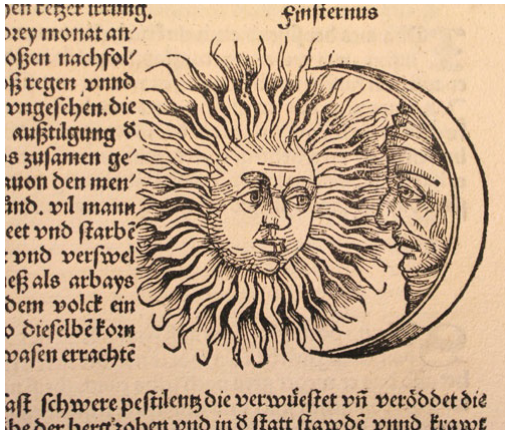

Фигура 4

Фигура 5

Сходно изображение открих и в творчеството на Албрехт Дюрер, въпреки че и в този случай образите на луната и слънцето не са обединени в едно цяло, но са в значеща близост. Според изследователите рисунката на Дюрер е от 1512 г. (вж. фиг. 5)[4]

[2] Англ. signet – печат

[3] http://www.beloit.edu/nuremberg/book/images/New%20Testament/index.htm.

[4] http://pinterest.com/pin/247627679481348073/.

Пластично изображение на сдвоения образ на слънцето и луната открих в музея към Катедралата *Св. Трифон* в гр. Котор (Черна гора). Според указанията архитектурният детайл е част от готически люнет (архитектурна украса) към прозорец от XV век (фиг. 6). Тези изображения са многобройни в по-късно време.

Фигура 6

Фигура 7

Към какви изводи водят изброените дотук примери? Основният извод е, че сдвоеният образ на слънцето и луната е познат и използван знак в изкуствата (или в някои от тях) в един и същи времеви период, т. е. това не е личен идентификационен знак на конкретен творец. В този смисъл и по силата на намерените примери напълно отпада въпросът за принадлежността на изображението – белоруският учен Франциск Скорина не е негов личен притежател. Остават обаче два въпроса: защо този образ присъства в европейското културно пространство и защо Скорина толкова често го употребява в гравюрите към *Библия руска*? Дали това е само игра или натрапчиво внушение за авторовата принадлежност към един езотеричен кръг?

Наблюденията върху гравюрните илюстрации, в които присъства този знак, показват, че в голяма част от тях слънцето и луната са в комбинация с изображението на либелата. При това става въпрос за знакови, важни миниатюри: автопортретът на печатаря, титулната страница към Библията на Скорина, гравюрата, която изобразява Арон и др.[5] За илюстрация на симетричната

[5] Гравюрите и някои разяснения около тях са публикувани в: **Иванова, Д.**, В. Панайотов. Знаци и символи у д-р Франциск Скорина. // *Епископ-Константинови четения*, Т. 16, 2011, с. 176, 180. [Ivanova D., V. Panayotov. Znatsi i simvoli u d-r Frantsisk Skorina. // *Episkop-Konstantinovi cheteniya*. T. 16, 2011, p. 176, 180.]

равнопоставеност на двата образа ще приложа още една гравюра – тази към книга Левит (1519 г.), която е разположена на първа страница и е именувана *Бог и Мойсей*:

Както се вижда от илюстрацията, либелата и слънчево-лунният образ са разположени в горните два ъгъла, нямат никаква връзка със сюжетното изображение и са поставени отново върху щит. Съвсем ясно личи, че присъстват с определена цел и тази цел може да бъде предположена, ако на първо място се коментира символното значение на двете изображения. Слънцето и луната са познати от символиката на масонството и са вградени в архитектурните паметници на свободните зидари и в паметниците на тяхното изкуство. Те означават двете начала на света – женското и мъжкото, и имат особено място в масонския ритуал [Палу 2004: 258]. Либелата също е един от основите символи в езотеричното общество – тя се свързва с равенството в масонската общност, в която всички са братя, независимо от различното си обществено положение, както и с правилността в действията на масона[6].

От приведените примери се вижда, че Скорина придава голямо значение на лунно-слънчевия образ и особено в комбинация с либелата. Това не може да е необмислена случайност, след като тези елементи присъстват в по-голямата част от гравюрите в Библията му. Те всъщност подсказват, намекват, инициират принадлежност към тайно, посветено общество. Още повече че и автопортретът му е едно истинско символично потвърждение на хипотезата[7]. А тази принадлежност може да бъде потвърдена и с един факт от биографията на белоруския печатар, който пръв отбелязва Вл. Агиевич [Агиевич 2011]. Между 1504 и 1506 година Скорина е приет в *Ордена на бедните рицари на дома Соломонов*, наричащи се и наричани *pauperes*. Това се случва по време на обучението му в Краковския университет[8] във Факултета по свободни науки. Вероятно по повод на инициирането му в кръга на посветените той приема и второто име Франциск (вместо Георги) и тази смяна е логично обоснована от нормите на езотеричния морал на тайното общество. Тази принадлежност към тамплиерския орден до появата на изследването на В. Агиевич не е била нито афиширана, нито може би забелязвана, а може би и съзнателно прикривана. Причините могат да са различини – идеологически или догматически директиви, субективни пристрастия и пр. Но, погледнато безпристрастно, наблюдението на В. Агиевич като че ли осмисля и дава ключа за отговори около загадъчните знаци и тяхната символика както в автопортрета на д-р Скорина, така и в миниатюрите към пражките му издания. Интересно е и къде точно, в кои гравюрни изображения

[6] http://otves.org/bg/index.php?Itemid=66&id=77&option=com_content&task=view.

[7] Подробности около портрета вж. в **Иванова, Д.**, В. Панайотов. Знаци и символи у д-р Франциск Скорина. // *Епископ-Константинови четения*, Т. 16, 2011, с. 176-179. [Ivanova D., V. Panayotov. Znatsi i simvoli u d-r Frantsisk Skorina. // *Episkop-Konstantinovi cheteniya*. T. 16, 2011, p. 176-179]

[8] Краков е един от европейските центрове на тамплиерите.

се появяват слънчево-лунният знак и либелата? Ще изброя целенасочено някои от тях: Изображението на кивота (кн. Изход – 1519 г., л. 45), Изображението на масата (кн. Изход, 46об), Изображението на свещника (кн. Изход, л. 47), Изображението на требника (кн. Изход, л. 50об) и Изображението на ризата на първосвещеника (кн. Изход, л. 52 об).

Фигура 8
Изображението на кивота (Изход, л. 45)

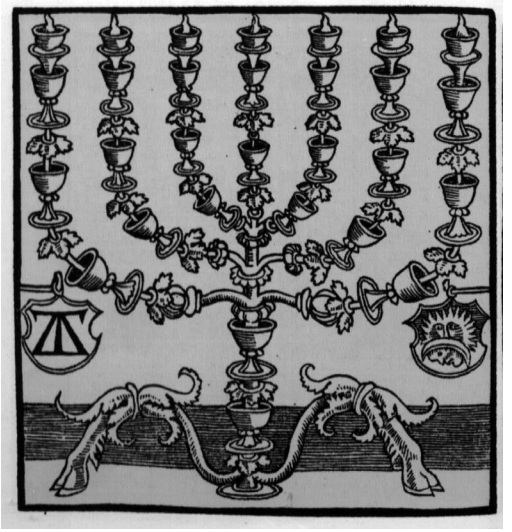

Фигура 9
Изображението на свещника (кн. Изход, л. 47)

Всички изброени гравюри точно съвпадат с описанието на предметите в Соломоновия храм[9]. Неговата символика също е обвързана с идеите на тайните езотерични общества. Според най-разпространените версии възникването на масонството датира от библейски времена, когато цар Соломон възлага на архитекта Хирам построяването на храм на Йехова в Ерусалим. Именно мъдрият строител разпределя работниците според техните професионални умения в три групи – чирак, калфа и майстор. А днес, в съвременното масонство, това са трите основни степени. Както става ясно, Соломоновият храм е ключов символ във философията и светоусещането на посветените. Съвсем логично е д-р Скорина, като част от това общество, да остави неговите отпечатъци (обединените слънце и луна и либелата) точно върху предметите, символизиращи свещения храм. Впрочем тези гравюри са аналогични на изобразяването им върху други културни паметници, а едно книжовно съответствие може да бъде наблюдавано

[9] Скорина не пропуска също така да изобрази и самия храм в гравюрата Строителството на храма в Йерусалим (в III книга Царства, 1518). Интерпретация на тази миниатюра вече беше направена в **Иванова, Д.**, В. Панайотов. Знаци и символи у д-р Франциск Скорина. // *Епископ-Константинови четения*, Т. 16, 2011, с. 180. [Ivanova D., V. Panayotov. Znatsi i simvoli u d-r Frantsisk Skorina. // *Episkop-Konstantinovi cheteniya*. T. 16, 2011, p. 180.]

именно в споменатата вече книга Нюрнбергски хроники от 1493 г. Там присъстват например сходно изображение на свещника, ангелите и кивота и др., като разликата е именно в липсата на двата знака, което прави миниатюрите на д-р Скорина уникални, натоварени с допълнителни смисли.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Агиевич 2011: Агиевич Вл. Вл. Skoryna incognitus… seu incomprehensus - http://presidium.bas-net.by/S/SR.htm, последно видяно: 2011 г. [Agievich Vl. Vl. Skoryna incognitus… seu incomprehensus. - http://presidium.bas-net.by/S/SR.htm]

Глухов 2000: Глухов А. Патриот и просветител. Франциск Скорина (1490-1541). - Университетская книга. № 7, 2000. - lib.psu.by/history/POLOTSK/skorina3.doc [Gluhov A. Patriot i prosvetitel. Frantsisk Scorina (1490-1541). -Universitetskaya kniga. N 7, 2000. - lib.psu.by/history/POLOTSK/skorina3.doc]

Домбровски 2007: Домбровский А. Царь-буква славянских печатных книг: истоки. - КомпьюАрт, № 5, 2007. - http://www.compuart.ru/article.aspx?id=17608&iid=815 [Dombrovskiy A. Tsar-bukva slavyanskih pechatnyh knig: istoki. - KompyuArt, N 5, 2007. - http://www.compuart.ru/article.aspx?id=17608&iid=815]

Лицкевич 2002: Лицкевич О. Франциск Скорина. Не копай под другомъ своим ямы. - http://www.stihi.ru/2002/05/17-427 [Litskevich O. Frantsisk Scorina. Ne kopay pod drugom svoim yami. - http://www.stihi.ru/2002/05/17-427]

Немировски 1990: Немировский Е. Франциск Скорина. Жизнь и деятельность белорусского просветителя. Минск, 1990. [Nemirovskiy E. Frantsisk Scorina. Zhizn I deyatelnost belorusskogo prosvetitelya. Minsk, 1990]

Палу 2004: Палу Ж. Масонството. Организация. Ритуали. Символи. София, 2004. [Palu Zh. Masonstvoto. Organizatsiya. Rituali. Simvoli. Sofiya, 2004]

БУМАЖНАЯ КУКЛА – ЭТО ИГРУШКА?

Валентина Шапкина

A PAPER DOLL – IS IT A TOY?

Valentina Shapkina

Summary: The article is devoted to a beautiful methodological material of teaching children – a paper doll. A paper doll is a child's toy. Playing with it, the child learns to dress, to build the interior play space. In the game they improve their speech and visual memory. Children learn about moral standards through the play. The child itself can make a paper doll, clothes and paper-doll accessories. It instills in children the skills of labor. Playing with a paper doll is a useful method for teaching young children to speak foreign languages.

Keywords: child, doll, paper doll, game, paper doll – a child's toy, playing dress up, paper clothes for doll, paper doll accessories, child – doll maker, fine motor fingers, labor skills, development of taste, a paper doll – a handbook of child education, the first paper dolls were used for model clothes.

Бумажная кукла – это игрушка? Да, игрушка. Это кукла с одеванием. И не только. Это самая настоящая ролевая кукла, которая имеет подруг, семью, ходит в гости, на стадион, в кино. Имеет дом, а в нём мебель. В доме у неё живут кошки, собачки. У неё есть сумочки, шляпки, одежда, предметы быта. Это игрушка, с которой играют дети. Хотя первые бумажные куклы не предназначались для детских игр. Они выполняли вполне серьёзную функцию для взрослых. В середине XVIII века модные портные Европы использовали их, во-первых, с целью привлечения клиентов и, во-вторых, продемонстрировать идею нового костюма. Одежда на куклах клеилась из кусочков ткани, чтобы дать лучшее представление о планируемом наряде или драпировалась из бумаги. Только после подобного использования отдавали куклу ребёнку. Но уже в конце XVIII века бумажную куклу стали позиционировать как детскую игрушку. В 1790 году в Лондоне появилось рекламное объявление об изобретении куклы из картона как изображения молодой женщины, высотой примерно 20 сантиметров с просто уложенными волосами, в нижней юбке и корсете. К ней прилагались 6 нарисованных комплектов зимней и летней одежды. Изобретение назвали "английская кукла", и предназначалась она для игры детей, развития их вкуса в одежде и причёске.

Първа бумажная кукла для детей, созданная фабричным способом, звалась “Маленькой Фанни”. Это было дитя Лондонской мануфактуры S&J Fuller. Её рождение датируется 1810 годом. В комплекте к кукле прилагалось несколько платьев и говорилось о возможности создания дополнительных комплектов одежды самими детьми. В Америке первая бумажная кукла была издана Дж.Белкэром в 1812 году в Бостоне. Это была “История и приключения Маленького Генри”. С середины XIX века бумажных кукол и наряды к ним в Европе стали публиковать дамские и детские журналы. Их надо было вырезать, а иногда ещё и раскрашивать. В некоторых журналах публикация кукол сопровождалась рассказами об их жизни. Издатели давали им имена. К концу века многие издательства начали выпускать уже брошюры с фигурками – Дотти Димпл, Лотти Лав, Дженни Джун. Они выпускались в комплекте с бумажными одежками и аксессуарами для различных занятий: поход на каток, игра в мяч, поездка верхом и т.д. Причем, в некоторых брошюрах к куклам прилагались подставочки, позволявшие им стоять. Ребёнок, игравший с такой куклой, мог не только держать её в руках и одевать, но уже разыгрывать всевозможные ситуации с ней, вводя в игру другие персонажи. И кукла из игры в “одевалки”, превращается в настоящую ролевую игрушку.

Интерес к бумажным куклам не утихает и в XX веке. Особенно в годы Великой депрессии, когда они становятся едва ли не единственным развлечением для огромного числа детей. Их печатают в газетных приложениях. Тогда же начинают привлекать к созданию костюмов для них ведущих модных дизайнеров. В эти годы в США появились бумажные куклы – персонажи комиксов: Бренди Стар, Дик Трейси, Маленькие Катценджеммеры, Джейн Арден и другие. Бумажных кукол выпускали и в годы 2-й Мировой войны. Часто их авторами становились знаменитые художники, работавшие в жанре PIN UP (картинки красоток, прикреплённых к стене). И в послевоенные годы бумажные куклы не уходят из жизни детей. Именно игра детей с ними натолкнула Рут Хендлер на создание одной из самых известных в наше время трёхмерных кукол – Барби. Она появилась на рынке Америки в 1959 году, а уже в 1962 году появилась бумажная кукла Барби, занявшая своё место среди самых знаменитых бумажных кукол, ведущих активный образ жизни и способных достичь всего, что им заблагорассудится – Кэти Кини, Бетси МакКолл, Кэти Лоуренс.

Бумажную куклу с комплектами одежды к ним издавали некоторые журналы и в СССР - “Работница”, “Крестьянка”, “Пионер”. Дети с нетерпением ожидали очередные номера этих журналов, где могли увидеть новые модели платьев. Их вырезали и одевали своих кукол. Ребятня долгие часы проводила в магазинах “Детский мир” - там, в картонных коробках продавались бумажные куклы с приданым. Играли не только с бумажными куклами, изданными типографским путём, но и рисовали их сами, а также всё, что необходимо для игры с ними. Вобщем всё, что можно увидеть в жизни, в журналах, в кино. Обычно, куклу с одеждой складывали в конверт или в папку. Ходили в гости, раскрывали конверты, показывали новую одежду подругам и играли.

Как делали бумажную куклу? Её рисовали на плотной бумаге или картоне, раскрашивали и вырезали. Затем переворачивали и рисовали со спины. Самый распространённый способ сделать куклу устойчивой - пририсовать под основанием ступней прямоугольник, который вырезали вместе с куклой и отгибали под прямым углом вперёд или назад. Материалы, необходимые для её изготовления: ватман, картон, разноцветные карандаши, фломастеры, ножницы. Те же материалы используются для изготовления мебели и аксессуаров, а также одежды. Когда кукла полностью готова для игры, можно на неё примерять различные рисованные наряды, надевать шапочки, очки, привешивать к волосам банты и прочее, в руки дать теннисную ракетку, мячик, веник и так далее. Чтобы все эти вещи держались на кукле и не падали, на них делаются некоторые приспособления: на плечах платьев, пальто, курток, плащей предусматриваются небольшие прямоугольные отростки для загиба их за спиной; на брюках и юбках отростки загибаются с боков; внизу шапочки делается прорезь в размер ширины головы, чтобы просунуть туда верхнюю часть головы, также делаются прорези в венике, ручке теннисной ракетки, мяче, куда просовывается кисть руки. В купленных куклах для одевания часто применялись магниты.

Бумажная кукла проста в изготовлении. Если девочка склонна к рисованию, то ей не составит труда сделать себе куклу самостоятельно. Подобное занятие развивает фантазию, выработает внимание и умение одеваться со вкусом в будущем, обостряет наблюдательность, улучшает зрительную память, воображение, приближает к познанию окружающего мира. Бумажная кукла - удобная для игры, доступная и очень увлекательная игрушка. Она даёт возможность ребёнку почувствовать себя хозяином положения, кукловодом, сценаристом, режиссёром, художником. Каждая кукла имеет характер, и ребёнок, согласно характеру нарисованного друга, озвучивает его в игре. Такая кукла даёт основу развитию тонкой моторики пальцев, совершенствует речь, вырабатывает аккуратность и усидчивость, прививает навыки труда.

Бумажная кукла - это целый мир, который мы, будучи детьми, создавали своими руками, рисуя всё, что необходимо для наших рукотворных кукол. Играют ли сегодняшние дети с бумажной куклой? – Удивительно, но и при таком разнообразии игрушек, продолжают играть с ней. Некоторые издательства печатают и успешно продают журналы, альбомы с рисованными куклами и приложением нарядов к ним. Многие из них изображают исторических и литературных знаменитостей. Данное явление не является новацией сегодняшнего дня. Первая бумажная кукла изображавшая знаменитость – приму-балерину Мари Таглиони была выпущена в Англии в 1830 году. Вслед за ней появились куклы изображавшие других известных балерин, а также членов королевской семьи, в частности, королеву Викторию. Куклы изображающие знаменитостей позволяют детям знакомиться с персонажами истории и литературы, их нарядами, аксессуарами. Игра с ними прививает интерес к событиям, участниками которых являются эти персонажи, приобщает их к чтению.

Бумажная кукла обладает многими достоинствами. Она не только развивает вкус и умение сочетать одежду и аксессуары, но и построить интерьер игрового пространства. Это лёгкая, удобная для детской руки игрушка, её можно передвигать, не боясь что она разобьётся или сломается, она может быстро менять свой облик в зависимости от одежды и аксессуаров, созданных руками ребёнка. С ней можно играть наедине, задавать ей вопросы и озвучивать её ответы, а можно и в компании с другими детьми, разыгрывая те или иные сцены из реальной жизни или какое-то действие литературного произведения.

Бумажная кукла имеет много альтернативных вариантов использования. Она может служить не только игрушкой, но и быть прекрасным методическим пособием, позволяющим через игру обучать ребёнка, в частности, иностранным языкам. В игре довольно быстро усваиваются начальные знания второго языка. Главное - как построить этот процесс, какую выбрать игру. Методически верно, если вместе с ребёнком будет играть взрослый, причём не быть наблюдателем или руководителем, а именно игроком, равным партнёром по игре. Именно он может предложить такую игру, которая ведёт к усвоению языка и в тоже время будет понятной для ребёнка. Это может быть розыгрыш какой-нибудь житейской ситуации, например, поход в гости, приготовление еды, одевание, сидение за столом, обсуждение новых нарядов и так далее. Главное, чтобы предметы игры были знакомы ребёнку, а действия в самой игре сопровождались короткими репликами, например, такими как: поздороваться друг с другом, спросить, как кого зовут, сколько кому лет, кто и где живёт, что любит делать, в какие игры любит играть и так далее. Усвоив их в игре, он может использовать свои знания и в обыденной жизни.

Обучение через игру необходимо разбить на этапы: сначала дать названия предметов игры на языке, а затем использовать их, разыгрывая ту или иную ситуацию. Когда ребёнок хорошо усвоит эти названия и свободно начинает ими пользоваться, можно постепенно перейти к следующему этапу обучения - давать речевые конструкции, часто употребляемые в игре и используемые в жизни. В процессе игрового действия в случае необходимости можно подсказать слово или речевую конструкцию маленькому партнёру или создать ситуацию, когда попросить его подсказать. Детям не надо давать все сразу обозначения предметов игры или речевые конструкции на иностранном языке. Это может нарушить непринуждённый характер игры и отбить желание ребёнка знакомиться со вторым языком и использовать свои новые знания. Естественно, что игра сама по себе не может дать хороших знаний иностранного языка, но она развивает интерес ребёнка к нему.

Можно выдумывать много различных игр с бумажной куклой, использовать её как методическое пособие в работе с детьми. Но как бы ни использовалась бумажная кукла, она остаётся всё равно игрушкой, причём такой, какой хочет видеть её сам ребёнок, потому что он её творец. И поэтому бумажная кукла остаётся дорогой игрушкой не только для ребёнка, но и для взрослого человека, так как рождает в нём воспоминания о самых лучших годах своей жизни – детстве.

ЗА УСТОЙЧИВОСТТА НА НЯКОИ ДИАЛЕКТНИ ФОНЕТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ В МЕЗОЛЕКТА НА ОПАКА

Румяна Русинова

ON THE STABILITY OF SOME FONETICAL FEATURES OF THE OPAKA MESOLECT

Rumyana Rusinova

Summary: This study presents a research on the extent of stability and frequency of usage of some phonetic features of the mesolect spoken by the Opaka residents. Markers of the dialect's vocal system along with competing features of standard language system are subject of study in attempt to analyze the existing varieties including the influence of numerous sociolinguistic factors.

Key words: vocal system, stability, standard language, dialect, mesolect, tendencies, sociolinguistic factors

В теоретичните изследвания, посветени на взаимоотношенията между различните структурни формации на националния език, се обръща внимание на съществуването на междинни езикови системи, наричани наддиалекти, интердиалекти, полудиалекти, ***b***-формации или мезолекти, в които съществуват диалектни и книжовни елементи. В тези преходни системи, които са закономерни наследници на традиционните диалекти и се отличават със своята динамика, се очертава един общ процес на отстъпление на диалектните норми под натиска на книжовния език. Конкретният път на сближаване на двете формации е много продължителен, сложен и понякога противоречив. Конкурирайки се с книжовните, някои диалектни елементи сравнително бързо отмират, други – по-бавно, а има и такива, които проявяват изключителна устойчивост.

В настоящата работа се разглеждат някои особености във функционирането на вокалите в мезолекта на град Опака, Поповско. Анализът се основава на традиционното описание на диалекта, който е капански и се отнася към мизийските говори, но то е само отправна точка за представянето на различните варианти, които са резултат както от вътрешноезиковия, така и от социалнообусловения развой.

Основната задача е да се достигне до изводи за устойчивостта на диалектното и да се очертаят основните тенденции във функционирането на вокалите в мезолекта. Тъй като темата е доста обширна, в тази работа са разгледани само част от проблемите. Основният акцент е поставен върху

съществуващата вариантност (вътрешнодиалектна и в сравнение с книжовния език) по отношение на застъпниците на старобългарските вокали. Обект на наблюдение са и особеностите на неударените вокали, главно процесите на редукция и консонантизация.

Предмет на друго проучване са характерните за говора типове елизия, протеза, лабиализации, делабиализации и др.

При представяне на резултатите от наблюденията се отчита влиянието на някои социолингвистични фактори: възраст, образование, социален статус, тъй като в повечето случаи наличието на вариантност зависи именно от тези фактори.

Най-важните фонетични особености на говора на гр.Опака се определят от принадлежността му към мизийската група на източнобългарските говори (вж. Стойков 1993: 96-104).

По отношение на заместниците на старобългарските вокали в диалекта не се наблюдават съществени разлики с книжовния език, но в някои позиции се осъществяват алофонни или фонемни редувания, които придават специфичен облик на речта.

Континуант на старобългарската задна носова гласна Ѫ е вокалът **ъ**: *гъ̀би, гъ̀лъби, ръкъ̀, пъ̀т, бъ̀дъ, мъ̀ш, съ̀бутъ*.

Рефлексът **ъ** в окончанията за 1л. ед.ч. и 3л. мн.ч. сег.вр. на глаголите от I и II спрежение е единствен, т.е. не се наблюдава вариантност: *беръ̀, зъницъ̀, о̀д'ъ, зъто̀р'ъ, мълчъ̀*.

От морфонологична гледна точка заслужава внимание фактът, че **ъ<**Ѫ има стабилни позиции като флексия на имена от ж.р. ед.ч., тъй като в говора е генерализирана старата форма за винителен падеж (*мъзъ̀, тъвъ̀, лузъ̀, инъ̀*). Конкуренцията между тези форми и наследниците на именителните форми е от много съществено значение при определяне на степента на взаимодействие между двете формации – диалектната и книжовната, и има пряко отношение към въпроса за устойчивостта на диалектното, но тук проблемът няма да бъде коментиран, тъй като е значим от морфологична гледна точка, а не от фонетична (причината за конкуренцията не е фонетична).

Континуант на старобългарската предна носова гласна Ѧ е вокалът **е**: *зѐт, рѐт, чѐду, чѐсту, жѐднъ*.

Срещат се примери, в които **е<**Ѧ се променя в **'ъ** (**ę**): *дѐв'ът, дѐс'ът, мѐс'ъц*.

В много случаи в резултат на пълна редукция **е(<**Ѧ**)** се редува с **и**: *сѐми, мисѝ, пидисѐ, дѐвит, тѐли, дивитт'а̀ў, итъ̀рвъ*.

Като последица от смесването на носовките, протекло през среднобългарския период, в говора се срещат формите: *жъ̀твъ, шъ̀пъ, ужъдн'а̀ўти*.

Обяснение за специфичния облик *зъ̀мъм* (вземам) също може да се търси в смесването на носовките.

Резултат от този процес са и облиците на кратките винителни форми **мъ**, **тъ** на личните местоимения за 1 и 2л. ед.ч. и на възвратноместоименната частица **съ**: *пучѐрпвът съ̀, гъл'чъ̀т мъ, вùкът тъ.*

Конкуренцията на тези форми с книжовните е от важно значение за характеристиката на говора, но е по-съществена за морфологичното равнище.

Континуант на старобългарската задна ерова гласна Ъ е вокалът **ъ**: *дъ̀ски, дъ̀ш, сън', въ̀лк, ръ̀ш, кръ̀ф (кръ̀ў), пѐтък, мòмък.*

В членуваните форми за м.р. ед.ч. еровата гласна се прегласява в **о** (вж. Стойков 1993: 203): *кръкò, мъжò, стънò, вълкò, лидò.* Конкуренцията между тези форми и облиците с определителен член ъ е един от важните показатели при анализа на речевото поведение на носителите на диалекта, но е диагностичен на морфологично равнище, затова тук няма да бъде коментиран.

Някои минали свършени деятелни причастия, съдържащи епентетичен вокал **ъ**, образуват форми за ж.р. и ср.р.ед.ч. и за мн.ч., без **ъ** да изпада: *упѐкъл, упѐкълъ, упѐкълу, упѐкъли.*

мàйкътъ упѐкълъ инъ̀ пùткъ //

пѐкълъ бàбътъ пùткъ //

Тези форми се открояват рязко като диалектни и се отстраняват от речта на по-младите и по-образованите.

Застъпници на старобългарската предна ерова гласна Ь са вокалите **ъ** (*òгън, кръ̀сник, тъ̀мну, тъ̀нку, пъ̀стру*) и е (*дѐн, лѐсну, лѐт, бѐден, дѐвер, кунѐц*).

Често предимно в следударена позиция, най-често в суфикси, на мястото на Ь се произнася **'ъ** : *бòл'ън, бѐд'ън, дòл'ън, глàд'ън, дѐв'ър, кòт'ъл, пѐп'ъл.* Тези случаи се свързват с прякото наследство на вокала Ь (суфикс – Ь N Ъ).

Рефлексът на старобългарския вокал Ъ I е **и**: *тùквъ, бùстър, курùту.* По отношение на този застъпник има пълно съвпадение с книжовния език. Не се наблюдава вариантност.

Наследниците на старобългарската гласна Ѣ не се различават съществено от застъпниците в книжовния език, т.е. изговорът е полупрегласен:

- Ѣ има рефлекс **'а**, когато е под ударение и пред твърда сричка: *в'àрну, св'àт, т'àў, п'àсъци, мл'àку*

- наследник **е** се появява в два случая: под ударение и пред мека сричка (*бѐли, бѐши, млѐчен, нѐшту, нидѐл'ъ*) и в позиция вън от ударения (*сенò, цвет'à, цветъ̀*).

В много случаи в неударена позиция **е<Ѣ** се редува с **и** в резултат на пълна редукция: *дитѐ, утсичѐ, снигувѐ.*

Съществителното име рекъ̀ има вариантен облик *р'àкъ* (закономерна форма с отмет на ударението), но и *р'ъкъ̀*, умалително *р'ъкùчкъ.*

òдиўми нъ р'àкътъ ги кùсними //

фъ̀л'ът г'òрмъну у р'ъкъ̀тъ //

пу нуштѐ утùшлу у р'ъкùчкътъ//

В говора се срещат формите *цълўвъм, пръстùлка*, в които **ъ** е резултат от

а<ѣ. Процесът е протекъл вследствие затвърдяването на предходния консонант.

За разлика от книжовния език някои наречия в абсолютно краесловие вместо **е** имат застъпник - **’à** (вън от ударение **’ъ**) на **ѣ**: *дубр’à, закъд’à, къд’à, някъд’à; удгòр’ъ, нъгòр’ъ, ωъ̀тр’ъ, ỳтр’ъ, пòсл’ъ, сѐтн’ъ, пудȉр’ъ*.

Представителите на младото и средното поколение осъзнават контрастността на формите, особено на тези, в които наследникът на **ѣ** е под ударение, и ги отстраняват. За по-възрастните и с по-нисък социален статус носители на диалекта обаче тези облици са преобладаващи.

По отношение на застъпниците на **а** след палатална и небна съгласна в говора съществува вариантност. Когато не следва мека сричка, рефлексът напълно съвпада с книжовния: *пийàн, стуйàн, йàслъ, йъдъ̀т, пул’àнъ*. В речта на възрастното поколение почти редовно се проявява характерният за източните говори преглас, който се успоредизира с ятовия, т.е. е частичен. Осъществява се пред мека сричка след палатална съгласна, след **ж**, **ч**, **ш**, които в старобългарския език са меки, и след **й**: *пийѐни, венчѐни, йѐки, йѐли, държѐви, уфчѐре, чѐши.*

и къд зъбул’àў/ мòйтъ бàбъ чѐши ми ỳдр’ъ/ чѐши въс чѐши тỳкъ/ кàнчитъ/ нъ гърбъ̀ // .

Обратно на очакванията, има случаи в идиолектите на най-възрастните и без осъществен преглас:

слòживъ дъ йъдѐм// кумѐц/ ни йъдѐш бъ// ни мì съ йъдѐ //

Във формите на глагола *йàм* (включително отглаголното съществително) често се наблюдава вариантност и интерфериране (*йъдѐм* и *йедѐм* (*едѐм*); *йàдене, йѐдини, èдини* (без йотация).

тò н’àмъ нȉшту зъ èдини //

квò ȉмъ нѐс зъ йàдени//

Формите *йедѐм*, *йедѐши* … не се осъзнават като диалектни, редовно интерферират и проявяват висока степен на устойчивост. Случаите от типа на *чѐши, йѐки* се квалифицират като ярко диалектни и се отстраняват най-вече в речта на младото и средното поколение. В идиолектите на всички поколения се среща вариантност поради трудно диференциране на диалектното произношение на вокала **а** след **ж**, **ч**, **ш**: *чесòвник, слỳчей, мълчелȉф, чесъ̀ кòлку е чесъ̀// ши тръ̀гва в двà чесъ̀//*).

Вокалната система на говора на гр. Опака не контрастира рязко на книжовноезиковата. В диалекта няма специфични вокали, които да му придават самобитна окраска. Основните отлики между говора и книжовния език не са в инвентара от езикови единици, а “са резултат от различното разпределение и употреба на общобългарските звукове” (Бояджиев, Радева, Младенов 1987:53).

Както във всички източнобългарски говори, така и тук акцентуваността е фактор с много съществено значение при характеризиране на вокалите. Извън ударение те са в слаба позиция и се подлагат на промени, понякога доста съществени, в резултат на което се реализират различни позиционни и факултативни варианти.

Целта тук не е да се опишат всички варианти, а да се посочат тези, при които има контрастност спрямо книжовния език, а това означава и наличие на конкуренция и на интерферентни процеси при взаимодействието на двете формации.

Известно е, че най-съществените промени при вокалите (редуктивните) се осъществяват в позиция вън от ударение в резултат на процесите на неутрализация. В говора и трите корелативни двойки участват в редуктивни процеси. При двойките **а-ъ** и **о-у** степента на редукция е по-силна в сравнение с книжовния език и широките вокали почти напълно се изравняват със съответните тесни, т.е. редукцията е пълна:

а:ъ: *дрътъ, мъмълѝгътъ, бѫлкътъ, глъвѝчки, зъбрàил.* Сравнително рядко се появяват случаи с полуредукция: *нạрèждът, сạмàтạ, цвет'àтạ, русàтạ*

о:у: *гутòву, пуслèдну, убикàл'ът, сàму, сèлуту, ступàнин.*

Рядко се реализират полуредуцирани варианти, обикновено в маркирана ситуация (разговор с външни за селището лица): *семèйствọ, синọвèте, съглàсиетọ, съврѐменнọ, упọрѝт, утọчн'àвът, ọпределѐнọтọ.*

Най-интересно е положението при корелативната двойка **е-и**. И в този случай преобладаваща е пълната редукция на широкия вокал **е** в **и**, но има и полуредукция, а така също и примери, в които изобщо липсва промяна:

– пълна редукция **е:и:** *лòзи, сигà, ѝдим, мòжим, пръзòриц, пишкѝрчи, идѝн, пикъ̀т, вèки, смитѐ, мумѝчи, àгни, сèми, дèти, плитъ̀т, пинсиунѐркъ*

– полуредукция: *сẹнò, нẹзавѝсимọ, пудрẹдѝ*

– липса на редукция: *ọпределѐнạтạ, есентъ̀, сѐтне, чѐрен, червѐн, предѝ, стòлове, седѐнки, мòмите, бъ̀лите, черѫ̀пките.*

Вокалът **е** запазва гласежа си, когато е значим от морфологична гледна точка, т.е. редукция липсва при морфологична натовареност на **е** в звателни форми, флексии и определителни членове за мн.ч. на съществителни имена, като тематичен вокал в имперфектни основи и пр.: *пѐнке, мрàзели, ддеъ, въ̀девъ, свàтуве, кòтлете, пръ̀стенете.*

В говора се наблюдава вариантност, характерна и за други източни говори, в следните случаи:

– формите от типа *злàтен, бòлен, дòлен* се конкурират със съответстващите им *злàт'ън, бòл'ън, дòл'ън*, в които има пряко наследство от старобългарския суфикс – Ь N Ъ, т.е. **ъ** се получава без междинна степен **е** (вж. по-горе).

– форми от типа *дѐвет* и облици, в които **'ъ <е <Ѧ:** *дѐв'ът, дѐс'ът, сѐд'ъм, мѐс'ъц*

– в абсолютния край на наречия като рефлекс на старобългарския вокал **ѣ** се конкурират **е** (*пòсле*) и **'ъ** (*пòсл'ъ, сѐтн'ъ, пудѝр'ъ, ѝтр'ъ, гòр'ъ*)

– **'ъ** се произнася и в окончания за мн.ч. (в конкуренция с диалектното окончание **–е** и с книжовното **–и**): *буркàн'ъ, кѫ̀фър'ъ, кълмукàн'ъ, òхл'ув'ъ*

– в определителния член за мн.ч. на имена от м.р. и ж.р. се произнася **'ъ** (в конкуренция с **–е**): *бàбит'ъ, гѫ̀шкит'ъ, езѝцит'ъ, màлкит'ъ, гулѐмит'ъ*

Посочените случаи, в които вместо **е** се произнася **’ъ**, са характерни главно за речта на възрастното и средното поколение (особено последните две групи), но се появяват и в речта на младите (първите три групи). По-образованите представители на говора се дистанцират от тези форми. Не така стои обаче въпросът с пълната редукция на **е** в **и**, която не се отчита като контрастен маркер и не се отстранява дори и в речта на интелигенцията, т.е. проявява висока степен на устойчивост. Изключение, но само в определена степен, прави филологическата интелигенция.

Във връзка с редукцията на вокала **е** се наблюдава едно много характерно явление за речта на всички възрастови групи без оглед на образованието – консонантизиране на неакцентуваното **е**. Високата степен на стеснение на **е**, която води до консонантизиране (**й<и<е**), се наблюдава след вокал (най-често акцентуван) в следните случаи:

– в ср.р. ед.ч. на притежателното местоимение за 1 и 2л. и на възвратното притежателно местоимение (*мòйто, твòйто, свòйто*)

– в облика на личните местоимения за 1 и 2л. мн.ч. им.п. (*нùй, вùй*)

– във формите за 2 и 3л. ед.ч. 1и 2л. мн.ч. сег.вр. на глаголи от Іспр. *(пèйш, пèй, пèйм (*и *пèйми), пèйти)*

– във формата за 3л. ед.ч. сег.вр. на спомагателния глагол **съм** (*дубрè й, зъштò й, къкòту й, дъ й здрàвъ*)

нùй зл’àгъўми дъ сèйми//

сùчкуту й ф к’ўпъ//

Посочените форми (особено първите три случая) са с много широк ареал на разпространение (източнобългарски) и са характерни за непълния стил на книжовно произношение.

В говора се срещат и примери с йотация на вокала **е** (**йе**), включително във формата на спомагателния глагол **съм**: *куйèту, нùкуйе, н’àкуе, знàйевъ, прàйевъ, дъ йе тòплу.*

ъм чи тò ни йè къ̀т сигà дъ знàйм тъ̀й нъ сушинъ̀ дъ съ дървàтъ//

Вариантите с консонантизиран вокал е категорично преобладават. Те не се идентифицират като диалектни, затова няма стремеж да се отстраняват, т.е. те са маркери с висока степен на устойчивост и активно интерферират. Имат широка употреба в речта на интелигенцията от различни поколения и в речта на най-младите, които са преодолели най-ярките диалектни черти.

Тъй като в работата не са представени всички диалектни особености, свързани с реализацията на вокалите, изводите не са окончателни. Може да се каже, че **най-неустойчиви** са тези маркери, които се оценяват като ярко диалектни и редовно се отстраняват от речта на младото и средното поколение, както и от по-възрастните информатори с по-висок социален статус, но като цяло при тях преобладават диалектните варианти. В тази група са следните особености:

– форми със запазен епентетичен вокал **ъ** в ж. и ср.р., ед.ч. и в мн.ч. (*упѐкъли*)

– наречия с рефлекс **’а<ѣ** (*дубр’а̀*)

– преглас на **а<ѧ** след меки съгласни и **ж**, **ч**, **ш**, **й** пред мека сричка (*чѐши*)

– **’ъ** (вместо **е**) в окончанията и в определителния член за мн.ч. на имена от м.р. и ж.р. (*буркà̀н’ъ, мà̀лкит’ъ*)

Обратно, **най-устойчиви** са тези, които не се осъзнават като контрастни и не се проявява стремеж да се отстраняват. Тези особености са:

– пълна редукция на неударения вокал **е** в **и** (*лòзи, ни мòжи, ридѝм*)

– консонантизиране на неударения вокал **е** в **й** (*сèйм, п’àлъ й, къквà̀ й*)

– форми с редуване **а:е** след небен консонант без оглед на характера на следващата сричка (*мълчелѝф, слȕчей, чесъ̀, чесòвник*). При тези форми оценката е различна в сравнение с преценката за облиците тип *чѐши*, които категорично попадат в другата група.

Останалите особености, коментирани в статията, заемат междинно място спрямо двете групи по степен на устойчивост.

ЛИТЕРАТУРА

Бояджиев, Радева, Младенов 1987: Бояджиев, Т., Радева, В., Младенов, М. Сл. Между диалектното и книжовното. София, Наука и изкуство. [Bojadzhiev, T., Radeva, V., Mladenov, M. Sl. Mezhdu dialektnoto i knizhovnoto. Sofiya, Nauka i izkustvo, 1987]

Стойков 1993: Стойков, Ст. Българска диалектология. София, БАН. [Stoykov, St. Balgarska dialektologiya. Sofiya, 1993]

ФОЛКЛОРЪТ КАТО НАСЛЕДСТВО (КЪМ КУЛТУРНАТА ПАМЕТ НА БЪЛГАРИТЕ В УНГАРИЯ)[1]

Венета Янкова

THE FOLKLORE AS HERITAGE (TO THE CULTURAL MEMORY OF THE BULGARIANS IN HUNGARY)

Veneta Yankova

Summary: Built on concrete empirical observations of Bulgarians' life in Hungary for the period from 2008 to 2011, this analysis is looking for the arguments to the following theses: 1. The folklore as a resource for identifying a national minority. 2. The folklore and the folk forms such as tradition and "shared memory".

Key words: folklore, heritage, culture memory, Bulgarians in Hungary

„В Унгария това е връзката с българската идентичност – фолклорът - бариера в процеса на асимилация!"

В началото на 21 век важно направление в етнологическите изследвания у нас са проучванията върху културата на българските общности в чужбина. Чрез все повече нарастващата литература по проблематиката се провокира вниманието към динамични и многопосочни процеси, свързани с личностната/ груповата идентификация; съотнасянето между традиционност и модерност, както и преплитането между национално, регионално, европейско в контекста на глобализационните процеси и новата инфромационна среда. Краткият преглед от тези редове би трябвало да се приеме като подстъп към проблемно поле, често назовавано метафорично "фолклор зад граница". То се отнася към дискурса на културната идентичност и на културната памет на човешки общности, функциониращи в социо-културен контекст, различен от средата на възникване и на формиране (диаспори, етнически групи, национални малцинства и пр.) [Асман 2001; Кандо 2001]. Изграден върху конкретни емпирични наблюдения от живота на българите в Унгария за периода 2008 – 2012 година, анализът търси аргументи към следните по-конкретни тези: фолклорът като идентификационен ресурс за националното малцинство – граници на оразличаване и пътища на сближаване. Фолклорът и фолклорните форми като съхранявана традиция и като

[1] Изложението е част от по-голямо изследване на тема: „Българите в Унгария: културна памет и наследства".

"споделена памет" - със Своите и с Другите. При това текстът е положен върху едно по-приземено разбиране за героичното в плана на ежедневието, осмисляно като непрекъснато отстояване на правото на самоидентификация и културна самобитност в различна, а понякога – не съвсем доброжелателна! – среда.

Според регламентацията на унгарския Закон № LXXVII от 1993 г. като белези, отличаващи едно национално малцинство от останалата част от населението, са "особеният език, култура и традиции". Сред най-открояващите се етномаркери българската общност в Унгария изтъква фолклора, мислен най-общо като "традиционна култура". С неизменното участие на фолклорни танци и музика се свързва празничният живот на общността, а съпреживяването на такива концерти винаги е съпътствано с нескрита емоция: *Само като чуя българска музика, нещо ми трепва ей тук* (сърцето – В. Я.)!; *Фолклорът винаги е бил част от живота ми, така както е почти при всички мои сънародници. Никога не сме се замисляли защо е така - просто така е било, традиция...На имен ден, на рожден ден, на сватба и всякакъв друг празник българинът пее, танцува от сърце*[2].

Помолени да изразят своя представа за фолклора и за фолклорността[3], моите събеседници ги свързват не само с конкретни проявления като песен, танц, носия, но и с "духовността на народа", с представата му за самия себе си: *Фолклорът е равностоен с идентичността на един народ! Обобщава приказките, песните, баладите, танците, обичаите, т.е. всичко онова, от което е народ, народът.* Особено показателно е широкото разбиране за фолклора не само като наследство, но и като начин на мислене и средство за общуване между хората, с което се насочва към универсалната природа на фолклорността: *...един от начините за комуникиране! Наследство, начин на мислене, отношението към света, към житейските проблеми, отношението един към друг - всичко това обобщава "фолклора"*. И още нещо съществено, което ориентира мисловната перспектива към консолидиращата роля на фолклорната култура: Фолклорът в тесния смисъл на думата е устното народно творчество. *В по-широк смисъл на думата това е цялата духовна култура на един народ, независимо дали те живеят на територията на родината си или извън нея*[4].

Тези възгледи донякъде преповтарят популярното до днес разбиране на Хердер и на романтическата школа във фолклористиката за фолклора като "архив на нацията" и "най-чист изразител на народния дух". Други потвърждават изводите от проучвания върху съвременните европейски представи за фолклора и фолклорността, свързващи ги с категории като: наследство, традиция, автоидентификация (идентичност) [Сантова 2005]. Онова, което се приема за

[2] Тук изразявам своята най-гореща благодарност към д-р Данчо Мусев, Таня Ронаи, Лили Тавас, Райна Симеонова-Харгитаине, Ася Събева-Юричкай, Янош Майор, Силард Над и специално – към Боянка и Тодор Атанасови - за споделеното.

[3] Понятие, с което означавам съвременното битие на фолклорни явления, обикновено отнасяни към традиционните общества.

[4] Вж. Приложение 2.

фолклор/фолклорна култура/фолклорност, изцяло се вписва в парадигмата на постмодерността, която изследователите назовават различно: "фолклоризъм", "folklorismus", "постфолклор" [Нювел 1987; Неклюдов 1995]. Особено подходящ за регистрираните явления е терминът "ре-традиционализация" (на локални форми), отнасящ се до възстановяване на изчезващи или изгубени културни практики, създаване на нови традиции, адаптация и преориентация на продукти от традиционната култура към контекста на модерността [О Жиолаиан 2005]. Според съществен аспект на този процес „ре-конструираните наследства" се селекционират въз основа на утвърдени след общностен консенсус критерии за старинност, автентичност и представителност за селището и региона [Кръстанова 2008:4].

А) Жива памет (Към фолклора на българските градинари в Унгария)

Със своето преселване и постепенно установяване на унгарска земя трудовите мигранти градинари пренасят и елементи от родната култура, сред които и своя традиционен фолклор[5]. Това са не само унаследени обичаи, вярвания, лечебни практики, артефакти (предмети на народния бит, облекло), но и танцова, песенна и разказна култура. До сега те не са били обект на внимание и на по-цялостен и целенасочен изследователски интерес, който би разкрил функционирането на българската фолклорна култура в условията на миграция [Чангова-Менихарт 1989:12; Събева 1995; Миков 1995]. Интересна находка – българска пословица, с вероятна активна употреба в градинарска среда - се открива в уводната статия на вестник "Маджаро-български преглед" от 5 окт. 1915 год., където е отбелязано: *Но "според чергата простирай си и краката", казва пословицата."* [По: Симеонова-Харгитаине 1991]. Също така популярни български паремии, записани сред българите в Унгария, съхраняват реликти от градинарската култура: *Попа и даскала лъже, но боклукът не лъже* [Чангова-Менихарт 1989:30] и *Аз ги знам! Не може на чушкар да продава чушки!*[6] Показателен пример за адаптиране на традиционна коледарска благословия към унгарска културна среда с инкорпорирани в текста унгарски реалии е записаното от Коста Ганчев от Мишколц: *Събрали са **венди**[7] деца/ Да сур'вакат млади, стари./ Надфащат са кой да фани,/ Врата напред да утвори./ Сурва, сурва веч година!/ От нов' жито – пълна крина,/ Пълна кесия със парички –/ Бяло сребро и жълтички./ Живо-здраво до година,/ До година, до амина.../ Дай ми **форинт** да замина!*[8]

---

[5] Спорадичната трудова миграция на български градинари към унгарските земи от началото на XVIII в. се засилва все по-целенасочено през 80-те години на XIX век и продължава почти до 1945 г.

[6] Записано от Николинка Стамболиева от Дебрецен.

[7] Вероятно „гости", от унгарски (vendég - гост).

[8] Записано през януари 2009 г.

За изясняване на занимаващата ни проблематика са особено полезни наблюденията на фолклора на унгарски емигранти в САЩ и заключението, че при първото поколение мигранти се наблюдава съхраняване на архаични форми, докато при второто вече се регистрират процеси на приспособяване към приемащата култура (адаптация, акултурация) [Дег 1965]. Струва ми се, че имаме основание да мислим за типологическа близост (доколкото става дума за явления, изнесени извън породилата ги среда) и донякъде – за генетическа близост (доколкото в един начален етап от живота на общността можем да мислим за „емигрантска традиция"). С усядането на трудовите мигранти обаче и с промените в генерациите би трябвало по-скоро да говорим за консервиране на „реликтни" форми на традиционния фолклор, които съхраняват белези и елементи от изходната фолклорна култура. Но поставени в друг социо-културен контекст, те са обречени на ограничена употреба и на постепенно отмиране. В този смисъл техните носители се оказват „преносители на памет" и посредници между култури и поколения.

Особен изследователски интерес представлява функционирането на традиционни (български) фолклорни форми в унгарски културен контекст. Ето защо по-нататък ще се спра на един интересен и показателен случай на традиционно разказване. Той илюстрира съхранеността на фолклорните наративи в съзнанието на разказвача и тяхното активизиране при възникване на подходяща среда и при съучастието на активна и съпреживяваща слушателска аудитория:

Бях поканена в дома на Боянка и Тодор Атанасови в Печ. Основната тема на разговора бе градинарската традиция на семейството и на рода. Нямах предварителна информация за разказваческите възможности на Тодор - това сподели сам той като част от самопредставянето си, разкриващо самочувствие на сладкодумец, който разказва приказка дори на "вселенския патриарх" и умее да забавлява слушателите си. Приказката за "Орешковата булка" беше първата, която спонтанно доведе и до следващите.[9] Тяхното разказване протече при участието на присъстващите и най-вече на съпругата Боянка, която на места се намесва, обяснява или допълва по време на паузите.

Приказките, разказани от Тодор, той помни от дете, от майка си, т. е. те изразяват словесната и ценностната връзка със семейството и с българската традиция. По време на интервюто записах четири приказки: вълшебна ("Орешковата булка")[10], анекдотична ("Приказка за попа"), две битови ("Приказка за дявола" и "Езикът на животните"). Те представят регионални варианти на българската и на европейската приказна традиция. Приказката "Орешковата булка" е контаминация по мотиви на български фолклорни приказки: *736 –

[10] Названията на приказките са дадени от самия разказвач. Изключение прави последната, чието заглавие се предава според класификацията в КБП 1994.

[9] Текстовете на приказките са поместени в Приложение 1.

“Благословените орехи”; *736 1 – “Орехите на късмета” и 408 – “Неродена мома”[11]. “Приказката за попа” е подобна на 1164 – “И дяволът бяга от проклета жена”. “Приказка за дявола” е близка до 1175 и 1170-1199 – “Човек продава душата си на дявола, спасява я чрез хитрост, обикновено възлагайки на дявола неизпълнима задача”. Последната приказка почти буквално възпроизвежда мотива на тип 670 – “Езикът на животните”.

Тодор и Боянка Анатасови
и синът им Илия

Подготовка за Празника
на малцинствата (2009)

Нужно е да се подчертае, че разказвачът приема приказката най-вече като средство за забавление и развличане, което удовлетворява потребностите на слушателската общност. При това дистанцията между приказното времепространство и индивидуалния опит е условна: *И мойта майка ми казваше и сега помня на коя поляна била циганката. И сега там*[12] *й са костите....* . Ще добавя, че “думането” на градинаря (по Ив. Хаджийски) е изразително, със съхранен характерен търновски говор, с диалектизми и унгарски словоформи на места, с емоционални акценти, смислови паузи и ритмизиращо повторение на “рекъл”.

Интересен пример в разказите на Тодор из градинарското минало разкрива възможностите на “малките форми” (по Йолес), които са потенциални разгърнати наративи и сюжети: сънят на градинаря бил толкова кратък, че когато газдата[13] го будел от сън, цървулите, закачени до спящия, все още се люлеели. Струва ми се, този миниатюрен фрагмент е подходящо потвърждение на тезата, че зад всеки житейски факт се крие потенциален наратив, който би могъл да се развие според контекста, ситуацията, комуникативните намерения и възможности на разказвача и потребностите на аудиторията.

---

[11] По: КБП 1994.

[12] При повторно уточнение разказвачът обяснява: *окопа е близо до къщата им и зад него е поляната.*

[13] Газда (майстор) – който води сметките и разпределя печалбите [Чангова – Менихарт 1989:17-20].

Но тези словесни богатства и концентрираният в тях колективен опит са със затихваща употреба, тъй като основното градиво, върху което са положени – българското слово – все по-трудно се разбира от внуци и правнуци. Макар в семейството да общуват на български език и баба Боянка да учи правнучката си на българска детска песничка "Хей, ръчички...", за техните наследници е характерна естествената езикова асимилация. Поради своята същност традиционният словесен фолклор е извънредно чувствителен към въздействието на чуждоезиковата среда и е застрашен от безвъзвратно изчезване с житейската временност на своите носители. Така словесното наследство може да се предава на следващите поколения само с посредничеството на превода, но тогава то няма да е вече същото. Своеобразна компенсаторна роля в това отношение имат практиките на Българската детска градина и на Българското училище за роден език в Будапеща, както и двуезичните издания "Български вести" и "Хемус", които поставят специален акцент върху словесната фолклорна традиция в нейните обработени литературни варианти.

Б) Patrimonium

Според едно по-широко разбиране, което споделям, понятието „наследство" – обхваща целостта от природните блага и създадените от човека блага, без органичение във времето и мястото. Модерната концепция за патримониум се отнася до избирателното отношение към някои следи от миналото или към някои наследства – материални, духовни, културни [Кандо:89-90]. Беше изтъкнато, че за българите в Унгария фолклорът се мисли като културно наследство, една от най-високите ценности, създадена от предците, която трябва да се пренесе през времето и поколенията. Днес в процесите на предаване (трансмисия) е изключително важна дейността на Малцинствените самоуправления (републиканско и местни), които осъществяват определени политики на наследство, произтичащи от приложението на Закон № LXXVII, от 1993 г. Съпричастието към българската традиция, към нейното съхраняване и разпространяване е институционално и организационно регламентирано.[14] Показателно и обобщаващо е мнението: *Мисля,че българският фолклор е добре представен в Унгария. Съществуват редица фолклорни състави, които изпълняват автентичен български фолклор, който повдига духа на "българското" в българо-унгарската среда.Това е тема, която отваря врата на една дискусия и за българите в чужбина, която считам за много наложителна и необходима. ... чрез институциите на българите в Унгария се създава една нова България - жизнена и цялостна, която живее своя пълноценен обществен и културен живот* (Ася Събева).

Фолклорът широко присъства в ежедневния и в празничния живот на общността: Фолклорни рубрики поддържат двуезичните издания списание

[14] Такава е мисията на фондация „Про култура булгарика" [Хемус, 1992/3-4:18].

„Хемус" и вестник „Български вести", радио и телевизионни предавания на програма „Рондо" на български език. Те имат за цел представяне на българската традиция пред широка публика. В учебника по народознание „Добра среща!", предназначен за деца от начална училищна възраст, също обстойно е застъпена информация за българската фолклорна култура [Събева-Юричкай 2003]. Фолклорни елементи в съвременна сценична адаптация присъстват и в дейността на „Мало театро."[15] Тяхното осмисляне като преоткриване на корените и високо естетическо и морално послание се превръщат в лично житейско кредо на неговата създателка – актрисата Габриела Хаджикостова: *Българският фолклор е неимоверна сила – стихия и спасение. Истинска магия, която аз оцених и усетих едва в Унгария....Затова се старая мъничкото, което мога да събера, да го и съхраня. Красивото, типично българското, което свидетелства за вродената чувство на българина за красота. Събирам автентични ръчно изработени носии, цедилки, престилки, антерии, чорапи, калайдисани тенджери, капаци, тави, тепсии, тигани, паламарки, кобилици, менци, които носят много българска атмосфера и правят много голямо впечатление в спектаклите ни. Същото е и с песните. Фолклорът е най- ярката визитна картичка на България. Песните ни са магия* [Хемус 2010/II :29-30].

Представителни за българската общност в Унгария са изпълнителите на български танцов фолклор: танцов състав „Мартеница" (1982), танцов ансамбъл „Янтра" (1996) - инициатор и основен организатор на фолклорния празник Булфест (2000)[16]. По-детайлно внимание заслужава женската фолклорна група „Зорница" заради поддържания профил – разпространение на традиционна българска култура в близост до автентичността й вид. Танцовата група е създадена през 2000 г. от българки, живеещи в Будапеща и танцуващи под професионалното ръководство на хореографката Лили Зафирова-Бюди. Дейността на „Зорница" е свързана с популяризирането на българското фолклорно изкуство в Унгария, подхранвано "от любовта им към корените на българския произход, която се стремят да предадат и на децата си"[17]. Избраната от „Зорница" насоченост е ориентирана към „по традиционализирано" представяне на българския фолклор чрез сценично възпроизвеждане на обредния контекст, в който са вписани танците и песните. Обединени от силна обич към танца, определяйки състава като своя "остров на българщината", танцьорките споделят: *Зорница като фолклорен състав ме привлече и със своята цел, която си е поставил: да съхранява и популяризира българските народни обичаи и танци. Когато излизаме пред унгарска публика нашата ръководителка обяснява преди участието ни, какво ще се играе и какви традиции носят в себе си тези танци, като например*

[15] http://www.malkoteatro.hu

[16] Повече: http://www.jantra.org; http://www.martenica.hu/; http://www.reverbnation.com/meszecsinka.

[17] По: http://www.bolgaregyesulet.hu

Нестинарския танц или Изпращане на булката и т.н. Десетгодишният юбилей на „Зорница" 2010 се превръща в българска среща на българи, живеещи на различни места из Европа: от родопското село Дорково, Будапеща, Бърно и Виена. И макар и произнесени по друг повод, думите на Ася Събева много сполучливо осмислят и обобщават статуса на танца в празничното общуване между българи: *...хорото и ръченицата - не само българите в Унгария имат особено отношение към тези два танца и към родния си фолклор. Българските емигранти от другите страни, когато се събират заедно, също играят хоро и ръченица, които им напомнят за България. Според мене тези два танца имат етноопазващо значение - те са символ на страната-родина. Те са етнодиференциращи за българското самосъзнание на танцуващите и наблюдателите им.* Казаното до тук акцентира върху характерното за българската общност в Унгария (и не само там!) разбиране за фолклорния танц като трансмисия на ценности и важен белег на общностно самосъзнание, което трябва да се съхрани.

За българите в Унгария, ситуирани в друга етнокултурна среда, фолклорната култура функционира не само като етноконсолидиращ фактор, но и като важен момент на отграничаването им от другите. Както беше посочено, етномаркерите на това отграничаване са резултат на индивидуален и на групов избор и критерии за представителност, до голяма степен отнесени и към категории като „разбираемост", „достъпност" и „атрактивност". Като резултат от всичко това се постига еклектизъм на различни регионални форми и варианти, на традиция и модерност. Така например на Празника на малцинствата в Нирегьхаза през юни 2009 г. Малцинствените самоуправления на българите от Дебрецен, Мишколц и Фелшьожолца изразяват своята представа за българско пред останалите участници чрез: 1. Български фолклорни танци и песни, изпълнявани от унгарци (танцова група „Биляна" от град Карцаг с ръководител Майор Янош). Тук би трябвало да се отбележи наблюдението, че представителен статус за българите в Унгария има песента "Дилмано, Дилберо" – не само заради нейното звучене, но и заради „градинарския сюжет" на песенния текст. 2. Декорация от български национален флаг и зеленчуци - емблематични за българските градинари, чието дело е високо оценявано в колективната памет на техните наследници и на унгарския народ. 3. Традиционна кулинария (кебапчета, кюфтета, пържоли, мешана салата, сарми). Заедно с това, обаче, някои от представителите на групата българи са със спортни шапки с кирилски надпис „България" и облечени в съвременни тениски с характерна географска карта и лого „България на три морета". Така неразбираемата за останалата публика българска националистическа реторика се вписва в парадигмата на родното и българското.

И така, как днес българите в Унгария мислят българската фолклорната култура? Наблюденията очертават нейното високо оценностяване като значим етноопределител: фолклорната култура е знак за етническа принадлежност

(етномаркер); конструкт на общностната идентичност - на съзнанието на общността за самата себе си; проява на общностна консолидация и начин за нейното поддържане. В модусите на отношението ние – те фолклорът е средство за разграничаване от другите общности и репрезентация пред Другите.

Нужно е да се подчертае, че в контекста на друга доминираща култура, българската фолклорна култура в нейната цялостност и системност се усвоява частично, избирателно именно заради посоченото до тук – тя не само обединява, но е натоварена и с представителни функции. От значение също е и предпочитанието към атрактивни зрелищни форми, подходящи за сценична адаптация и сравнително добре разбираеми и възприемани от другите. В случая определяща е ролята и на субективния фактор (индивидуален и колективен) – на интерпретатора на фолклорните факти (сценарист, хореограф), на неговата компетенция, отношение и отговорност към източника и на целите, които има. Така с репрезентативен характер за българската фолклорна култура, според моите наблюдения, се оказват най-вече танцовият фолклор, частично допълван от песенния; обредната и обичайната традиция в нейните сценични варианти; кулинарията; артефакти от традиционните бит и култура (вещи, носии). Като цяло това са локални фолклорни форми, сценично адаптирани, обработени и еклектично поднесени. Словесните форми (приказки, песни, паремии) на български език и в близка до източника диалектна форма имат ограничено вътрешнообщностно приложение, най-вече от носители на езика – изпълнители българи и с български произход. Словесният текст се оказва съществен проблем за невладеещите български език, което, въпреки нескритото възхищение от музикалното богатство на българската народна песен, води до ограничено присъствие на песента. При тази специфика в битуването на фолклорната култура в "друга среда" сред българите в Унгария доминира съзнанието за необходимостта от съхраняване на традиционния фолклор като градивен елемент и гарант за идентичността и устойчива връзка с родното в условие на живот "извън": *...ако си поддържаме фолклора, запазваме идентичността си. Връзката с Родината не се прекъсва, дори и в повечето случаи да е посредствена. Но мисля, че това е по-скоро въпрос на потребност! Да, фолклорът е потребност, не само танц, песен, обичай!*

В) Споделена памет

Фолклорът е може би най-активната форма на културно споделяне, ориентирана не само към Своите, но и към Другите. Чрез полето на фолклорните форми се осъществяват интензивни процеси на културно взаимодействие и културен обмен, при което ценностите на Своето се споделят с Другите и като резултат се постига по-добро опознаване и приобщаване. Моите събеседници твърдят, че запознанството им с културата и традициите на други етнически общности в Унгария става възможно едва след практическото приложение на Закона от 1993 г.

По-близкото запознаване на унгарската публика с българската традиция е дело на ентусиасти и на Дружеството на българите в Унгария[18]. Така още през 1981 г. по инициатива на Лили Зафирова и Ищван Силваши възниква „Движение за изучаване на български народни танци" в Унгария [Петкова Пападопулос 2005:46-47, 48]. През 1992 Българският културен дом в Будапеща е домакин на Международен конкурс за изучаване на български народни танци, организиран от Дружеството на българите в Унгария и танцов състав „Мартеница". Ето и един личен спомен: *По време на следването ми в Университета в Унгария се събрахме няколко въодушевени българки и си разучихме няколко танца (моя милост беше хореографа!), които представихме на доста много места. Бяхме поканени дори в Печ, не си спомням повода, където танцувахме на върха на телевизионната кула… Беше весело и много ни харесаха... След като децата ми пораснаха вече съзнателно търсих възможност отново да се включа в група за танци. Запознах се с Лили, разбрах, че е хореограф. 2000 година създадохме Зорница.* (Таня Ронаи).

Наред с това в провинцията се наблюдава засилен интерес на етнически унгарци към българския танцов фолклор. Сред причините за този процес би трябвало да се отбележи ролята на характерните унгарски „танцови къщи" (táncház), формирани и утвърдени като средища за изучаване и съхраняване на традиционната унгарска култура. От значение е и изучаването в университета на български език и на българска култура. В последно време се забелязва и вписването на тези схващания в парадигмата на друг тип ценности, реакция срещу процесите на глобализация и унификация. Ще илюстрирам казаното с два конкретни примера.

Надь Силард (Nagy Szilárd) е роден през 1977 год. в Дебрецен. По време на следването си в университета освен полски, започва да учи и български език. Голяма роля за стимулирането на интереса му към българската традиция и култура има тогавашният лектор по български език в Дебреценския университет Петър Сотиров, за когото Силард си спомня с огромно уважение. От тогава датира и любителският интерес към българската народна песен. Създава музикална група „Джумбарлък", която изпълнява предимно българска народна музика и песни, в нея по-късно се включват и професионални музиканти и любители изпълнители, с които изнасят концерти в България, Полша, Румъния. Незабравимо преживяване

[18] Интересът на унгарските музиканти и певци към българския музикален, песенен и танцов фолклор е отдавнашен [Барток 2007]. Унгарски изпълнители, получили международно признание, с таланта и с авторитета си днес спомагат за популяризиране на традиционната българска музика и песен (Марта Шебештейн, Силвия Боднар, Вандор Вокал и мн. други). Чрез естествено привличане на унгарци в състава на танцовите ансамбли в Будапеща се създават своеобразни „пространства на културно взаимодействие". Така например всяко лято Българското самоуправление в Шопрон заедно с Българското младежко дружество организират във Фертьод едноседмичен езиков и фолклорен лагер за български и унгарски младежи.

е участието в Роженския народен събор през 2006 година и признанието на специалисти чрез удостояването на групата със специална награда. Според Силард фолклорът е свързан с корените на българския народ *(... nagyon fontos – ez köti a bolgárokat a gyökereikhez!)*, а българският фолклор е положен в една универсализираща парадигма на общочовешките стойности и уникалността на всеки един народ. На въпроса ми: *Какво е мястото на българския фолклор в живота му и защо, музикантът отговаря: Nagyon fontos. Mert szeretem! Azt nem tudom miért, de valószínű az az oka, hogy a bolgár népzene legmélyebb, legrégebbi rétegei ugyanazok, mint a magyaré.../ Много важно. Защото (го) обичам! Не знам защо, но май това е причината, че най-дълбоките, най-старите пластове на българската народна музика и на унгарската (народна музика) са едни и същи....* Такъв възглед се вписва в актуалното за началото на 21 век търсене на корените, включващо и преоткриване на дълбоко родство между българи и унгарци, закодирано в музиката и в нейните компоненти. И заедно с това - отвореност към културата на „малките" народи и етническите малцинства, отговорност за запазване на тяхната културна неповторимост и остра реакция против унификацията и обезличаването в епохата на глобализма.

Майор Янош (Máyor János), роден през 1976 г., е преподавател в Реформаторската гимназия в Карцаг. Учил български език в Сегедския университет. Интересът му към българския фолклор се поражда през 1997 година, когато в университета посещава българска вечер, а по-късно – летен семинар по български език и култура в Банкя. Любовта си към българския танцов фолклор му предава Даниела Иванова – певица и хореограф. През 2004 година Янош създава танцова група „Биляна", с която печели сърцата и признанието на мнозина в Унгария, Сърбия, България и другаде. За своя обществен принос той е награден със специална награда „За културата на Карцаг". Поддържа жива връзка с България, организира летни лагери в България с участието на български хореографи, участва във фестивали. Съвсем естествено танцьорът споделя: *Българският фолклор заема много важно място в моя живот. Защо? Вече осем години преподавам танци на моите сегашни и бивши ученици. Те обичат тези танци и фолклор, обичат всичко, което е свързано с България, както и аз. Много репетирам, винаги искам да науча нови танци. Мисля, че посредничеството на българския фолклор тук, в Карцаг, е моето послание.* Според Янош за отношението към традицията има значение семейната среда; отговорност носи и училището, което би трябвало да създава повече възможности. Към момента културните прояви с участие на танцови групи, изпълняващи български фолклор, са съсредоточени най-вече в столицата, а е необходимо не само тяхното „изнасяне", но и – създаването на повече културни български програми и в провинцията. Ще добавя, че градивното „напрежение", което съществува между културния център (Будапеща) и неговата периферия, вече поражда своите положителни явления и тенденции. Участието на група „Биляна" с

художествен ръководител Янош Майор в представителния за цяла Унгария празник „Булфест” през 2009, галаконцертите в Карцаг (2009, 2010, 2011 г.) и многобройните изяви показват степен на зрелост на младежкия състав, следване на високи художествени критерии и изградени танцови умения.

Наблюдава се градивна тенденция: съхраняване, предаване и разпространяване на ценностите на общочовешко послание за красота, мир и разбирателство между хората. А според една сполучлива метафора, фолклорът се е превърнал в мигрант (Л. Стоянова), за да преодолее границите между хора и култури, да им помогне да се опознаят по-добре, да се разбират по-добре и да живеят по-добре.

Група „Джумбарлък” (Дебрецен, 2009)

Танцов състав „Биляна” (Карцаг, 2011)

Ансамбъл „Янтра” (Будапеща)

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Опита ми сред българите в Унгария потвърждава природата на фоклорната култура като хранител на непреходни стойности и осмислянето й като наследство. Заедно с това и ролята й в процесите на междукултурно взаимодействие и обмен на културни ценности. „Изнасянето" на фолклорност извън пораждащия културен контекст – в условията на модерността е възможност за кристализация на проверени от времето художествено-естетически стойности на фолклорната култура. И макар тя да е вече „нещо друго и по-различно", при обстоятелствата на съхраненост на нейната същност под такава форма тя е разбираема и достъпна за широкия възприемател. Това е възможност за самата традиционна култура да премине бариерите на времето, да се превърне в „адаптивна стабилност"[19]. Ще завърша изложението си, като изразя не само лично впечатление: наблюдаваното и преживяното сред българите в Унгария убеждават в жизнеността на българската фолклорна култура, осмисляна като изразител на хуманни стойности – наднационални, универсални, представящи ценностното богатство не само на балканската и на европейската културни, но и на човечеството изобщо.

Наред с това, обаче, бих искала да насоча мисленето и към една друга перспектива, която тук само ще маркирам: за мястото на българския език в Унгария и в унгарското училище (в ситуацията след закриването на Българското училище в Будапеща през 2011!), за ролята на българистиката в чуждестранните университети, за ролята на лекторатите по български език в чужбина, за значението на летните семинари по български език и на европейските програми за академичен обмен *Еразмус* [Русков 2005:256-268]. И особено на двуезични (унгарско-български) културни пространства като юбиляра „Хемус", ратуващи за поддържането на културната памет на българите в Унгария[20].

Приложение 1

Записът е направен на 23 януари 2010 год. в дома на Боянка и Тодор Атанасови в Печ. Освен съпругата Боянка присъстват и синът Илия и Димитранка Мишколци от Дебрецен. Регистрираното потвърждава кумулативната природа на разказването: първоначалната подкана, слушателското очакване и самочувствието на добрия разказвач естествено провокират и последващо разказване. При писменото пресъздаване на устния текст водещ е стремежът към частично отразяване на диалектната реч, към отбелязване контекста на наративното събитие, както и на

---

[19] Към амбивалентната природа на традицията насочва Дю Берже, пишейки за традицията като „адаптивна стабилност" (stabilité adaptive) и "paradox du dynamism traditional"[Дю Берже 1995].

[20] Тезисно това изложение бе представено на международна научна конференция по случай 20-годишния юбилей на сп. „Хемус" през октомври 2011 г.

слушателските реакции. На места речта е много бърза и трудна за дешифриране, което при писменото предаване се изразява с (.....).

Приказка за орешковата булка

Кат съм бил още малък... (Слушателите се смеят). Имала една майка, ражда момче и когато люляла в люлката му'й пяла: "Нани ми нани Иванчо, като порастеш, майка ше те ужени за орешкова булка". Той ни гу'й чул, но минали гудини, Иванчу расал-порасал, станал на толкуз гудини и майка му казала: "Иванчо, като беше малък мумченце кат та люлях сé съм ти пяла "ша та уженя за орешковата булка". Сега си на двайсе гудини, тръгвай по света - търси орешковата булка." Рекъл: „Мамо, къде да я търся, кво да я правя?" „Не знам, рекла майка му, ей ти турбата, сиренето, хляба, тръгвай по света, от град на град, от село на село и питай разпитвай, се някой ш'ти кажи какво'й туй орешкова булка. И де ша я намериш и кво ша я напраиш." Е, Иванчу, бил добро момче, станал, земал турбата, тоягата, тръгнал.

Отишъл в едно село, питал, у четвърто, пето, у шесто. Вървял той, много градове и села ходил, но никой нищо не знаел за орешкова булка, никой не можел да му каже. Най- подире умалял, тъй много са утчаял, седнал тука на един камък и така фанал си главъта и мислил. По едно време идва един стар дядо с бастуня, с бяла брада. „Добър ден, момче!" „Добър ден, дядо!" Седнал до него. „Защо са се отчаял? Каква ти е работата?" „Абе, дядо, рекъл, на много ора съм разправял, ше кажа и на тебе. Кат съм бил малък майка ми ма'й люляла и ми'й казвала: „Нани, нани Иванчо, кат пурастеш ша те уженим за орешкова булка." Сега съм на 20 години, майка ми ма изпрати да търся орешкова булка. Обикалям, каза, вече гудина време, питам и разпитвам, и никуй не знай, никуй не е чул за тъз орешкова булка. Туй сега съм отчаян и какво ша прая и къде да вървя." Той рекъл: „Не са плаши, момче!" Бръкнал у турбата, извадил три ореха...(Смях). Дал му трите ореха. „Тез орехи няма да ги чупиш докат не намериш кладенец с вуда, ше извадиш една кофа вуда и тогас ше счупиш ореа." И казал „довиждани" и тръгнал на друго място и Иванчо тръгнал да си отива за село. Свършил той, няма, да си отива за село.

Тъй, ама Иванчо бил киванчи[21], дет са казва. (Общ смях!), какво ше стане, вземал и счупил една орех, излиза едно хубаво момиче....се явява напредя: „Иванчо, дай ми вудичка!" „Няма!" И то умира. Няма да счупи втория той, бърза, търси вуда. Тъй ама няма вуда никъде! Са ни намира, ама пак, счупил той второто орехче. Излязло още по-хубаво момиченце. „Иванчо, вуда!" „Няма!" И то умира. А, рекъл, сега третия орех докат не намеря вуда, няма да го чупя! Вървял той, вървял, вървял и наближил вече към неговото родно село ....ливада ли какво, видя един кладенец. Отива, намества кофата, изважда една кофа

[21] Любопитен – от унгарски (kiváncsi).

вуда, туря я на чакмата[22], счупва третото орехче, излязло най-хубавото момиче. „Иванчо, дай ми вуда!" „Ей ти вуда!" Натикнал й главата в кофата, тя са напила и оживяла. Сега Иванчо са радва, намерил орешкова булка.. „Аз ша ти...ей мойто село са вижда наблизо, ша си отида, ша взема гайди, банди[23], хора, кола, ше дойда ше те зема от тука. Ти са качи на сереня[24] (Към мен. – В. Я.) *Нал знайш каквой туй „сереня"?* – на кладенеца туй дет държи кубил'цата на вилата горе. – Качи са горе и ма чакай, аз кат отида за 1-2 дена и ша са върна." Тя са качва там горе - Тудорка името й, орешкова булка, Тудорка я кръстил, казал „Скачай горе и чакай!". Иванчо си отишъл и забавил са малко.

Да ама в туй време една циганка отнякъде, млада циганка, минала от там и отишла и я видяла горе: „Ти ко прайш там горе, ма?" И тя разказала к'ва й работата - тъй тъй, от орех си станала, Иванчо.... ша земи банда, музики, ша дойди, ша земи и ша се оженят. „И, ти, рекла, ни си толкува хубава, биля!" „А, как да ни съм!" „Айди нека да са огледами в кладенеца, кой по-хубав от тебе?" Тъй, хубво момиче, слязло от сереня на кладенеца. „Ама тя хубава, ама ти, вика, си хубава, щот дрехите ти са хубави. Я да сменим дрехите!" Сменили си дрехите. И кугато са навели да са пугледат, циганката я фанала и – лумбур! – у кладенеца. Паднала, съборила я у кладенеца и са образувала на риба. На една голяма риба станала във кладенеца. И оназ са качила горе на сереня и чака.

След един ден идва Иванчу със банди, със хора, кат я пугледнал: „Ей, рекъл, Тудорке, защо си тъкваз черна?" „А, защо, вика, една седмица тука дъжд ма валя, вятър ма вее, студену'й времиту, са сбръснах, кат си утидим, ша са упъна, ша стана хубава." Иванчу бил добър мъж, зема я назад, зема я дет седи у колата. „Таз риба, каза, плющи във кладенеца." Кат пугледнали сватбарите: „Хей, каква гуляма риба, дай да я фаним – хубава ше'й за сватбата!" Хукнали, някой слязал ли, как, хванали рибата, извадили я у кофата и я занесли на сватбата и почнали да праят сватба, зели да чистят, зимали там за сватбата. Хе, ама люспите дет ги чистили хор'та, циганката се ги измитала и хич не ги изгаряла в огъня, люспите да'н, да не останат люспи от рибата. Да, ама една люспа как са запречила у туй и я изхвърлили на буклука.

Направили сватбата, вече готово, всичките си утишле и от тъз люспа да земи на буклука станала гуляма хубава топола - изкарала. Мине ли Иванчо отдолу, тя са изправя нагоре тъй права, като мине циганката, навежда са и с клоните я шиба по главата. Да, ама циганката видяла каква й работата, викала: „Няма да стане тъй!" и казала: „Иванчо, земи тъз топола да я одрежиш тука, да я направиш нещо" „Како да я напрая?" „Да я направиш един чевър." Иванчо

---

[22] „Чакма" – горна част на кладенеца (обяснение на разказвача). „Чекма" – 'издадена част от сграда' [РРОДД 1974].

[23] „Банда" – 'група музиканти'.

[24] „Серен" – 'стълб, забит в земята, държи гредата, която пуска кофата в кладенеца' (обяснение на разказвача). „Серенк" – 'кобилица на геран' [РРОДД 1974].

одрязал тополата и направил един чевър[25] от нея. Кат направили чеврата имали една кумшийка, една баба Ивана, каква са й казвала. Тя отишла: „Бабо Иванке, дай ми едно чуканче, нали да си подпирам, да си затварям на пещника вратата." Отрязал й едно чуканче от там и й гу дал и бабата си отишла и тя. И Иванчо направил тремата[26] и легнали. Къту легнали да спят Иванчу - цял ден уморен дето да работи туй онуй, бърже заспивал, а циганката седи будна и чевърчето правило: „Цигър-мигър не ми тежи млад Иван, тежи ли черна циганка." Чула циганката и се долу спяла на земята, не спи на кревата.

Ей, миналу тъй време пак, тъз баба дет земала чуканчету, са случила с нея, стара баба отива да събира гъби из гурата. Затваря къщата, заключва я, там дето й била къщата и отива за гъби да бере. Кат са връща една вечер и тях – ко да види: къщата изметена, почистена, чорбичката сварена, вътре. Не знай каква й таз работа. Отива на другия ден, пак същото са случило. Имало една комшийка, рекла: „Слушай, комшу, какво чудо има у дома, кой влиза не знам, ама кат тръгна на работа някой влиза, измита къщата, сварява чорба, всичко в ред. Не знам кой е!" „Тъй ли? – рекъл - Слушай внимателно: на тавана са качи, пробий една дупка със свредела и кат тръгни заключи вратата, ама... там на тавана, тури там окото и гледай ко ша стани през деня. Ко са случва и кой иди." Тъй напраила, пробила една дупка и турила си там окото и гледа, заключила, качва са и гледа. По едно време едно чуканче както било тъй турино качик-мачик[27] смъкнало са най-накрая и хоп!- искочила една хубава мома от него и почнала да мете, да чисти. Бабата слязла и почнала да пита, от де, накъдя си и тя тогас разказала на таз баба цялата история и казала, че тя е булката на Иванча. Завели я на Иванчо. „Иванчо, - рекли - ей ти булката!" цялата работа. Иванчо имал четири коня, земал циганката, завързал с по едно въже ръцете, краката, на едния кон, на другия – краката и на една поляна кат шибнал конете и конете разкъсали на четири парчета циганката.

И мойта майка ми казваше и сега помня на коя поляна била циганката. И сега там[28] й са костите. Туй било орешковата булка значи. Заживял...

Приказка за попа

Сега за попа ли да разправя? Хубаво! Имало един поп в туй село...(Пауза)...в Драганово (Добавя Димитранка Мишколци). Кой го знай къде'й? Може да'й било Поликраище[29]. Или Поликраище, някой село. (Слушателите се смеят.) Минава

---

[25] Креват, легло (обяснение на разказвача).

[26] Креват, легло (обяснение на разказвача).

[27] „Турино качик-мачик" = „Буташе на ляво-надясно и се притурило." (обяснение на разказвача).

[28] При повторно уточнение: „окопа е близо до къщата им и зад него е поляната." (обяснение на разказвача).

[29] Селата Драганово и Поликраище, Великотърновско, са местата, от които произхождат голяма част от българските градинари в Унгария.

един пътник от едно друго село, ама закъсал в туй село, замръкнал, заваляло дъжд, искал някъде да принущува. Питал тоз-онзи, няма къде. Един му рекъл: „Слушай – вика - има тука един дядо поп в наш'то село, а той многу добър: приема хората, нагущава ги, и им казва, слага ги да спят, храни ги, само едно му'й белъта: на сутринта кат ги изпраща, набива ги хубаво, с един кол ги упердашва." „Хей, рекъл, а сега ко да правя?" „Ей къде'й там живей, къщата къде'й!"

Той отишъл там, не смеел да чука, излязал, повъртял са, вали дъжда, студену... Почукал най-подире. Излязал дядо поп. „Добър вечер!" „Добър вечер!"Добър ден ли, не знам какво, може да'й било по-светло.."Дядо попе, тъй тъй ми казаа, че закъсал съм у туй село, можеш ли да ме приемеш за тъз вечер." „Заповядай, момче!" Тоз Иванчу бил....гледа до вратата изправен един кол. (Смях.) Каза, значи, там държи кола до вратата и като го изпраща, опердашва го и тогаз го пуща човека. Той видял кола, ама кво да прай, няма накъде.."Хайде, влизай вътре, заповядай!" Влезли в къщи, баба попадия. Дядо поп: „Баба попадийо, има ли...Иванчо, рекъл, сега една ракийка както си измръзнал да почерпи, може ли да седним.." „Както кажеш, дядо попе!" „Жена, дай тука ракийката!" Там какво'й било, налива ракийка, по една ракийка изпили, по две изпили.."Абе Иванчо, рекъл, баба попадия - гладен си - да напрай, да заколи една кокошка." „Както кажеш, дядо попе!"И дядо поп: „Жена! Иванчо - госта, една кокошка заколи, една баница да напраиш." „Както кажеш, дядо попе." И баница напраила. Кат седнали, хапнали, пийнали, нахранили са хубаво. Казал, Иванчо....седнали да почиват, там да приказвали, да спят. "Иванчо, тука ше спиш!" Легнал Иванчо, утре ше си (види на работата?). Ий, Иванчу легнал, спи, ама трипери (Смях от публиката.) – кат са събуди ше има бой. Ко ше прай сега!

И, станал на сутринта, Иванчу станал рано и дядо поп и той станал. „Иванчо, по едно кафенце да сваря." „Както кажеш, дядо попе." Сварили едно кафенце, сръбнали, хапнали и сега ще си върн Иванчо. Накрая дядо поп ще го изпраща. Кат минали край туй, на пътя отива Иванчу - ко ша прай!- дядо поп отваря вратата, ама не фаща кола. Иванчо са позачудил малко, отворил вратата, излязал Иванчо напред. „Хайде Иванчо, със здраве, отивай си, мойто момче!" Иванчо отишъл на 5-6 метра, рекъл: „Дядо попе, искам нещо да запитам..." "Питай, Иванчо." „Слушай сега: в селото се казва какво си ти, хубаво нагощаваш, храниш хората, ама на изпроводяк ги набивал, биеш ги. Мене защо не ма би, рекъл." „Ха-ха - рекъл дядо поп - ела тука, Иванчо, лошо са тъ'й (...)[30] хората, не е тъй вярно! Слушай сега – рекъл - аз пуканвам човека, искам да гу нагостя, искам да гу почерпя, казваш му: една ракийка. „А, сакън, дядо попе, недей! Сакън недей!" Казваш: „Бабо попадийо...."А, сакън недей!" Дошъл ми в къщата, аз гу гощавам, уважавам гу и той иска да ми заповяда какво да правя (пауза, реакция на публиката). Такъв човек - как да не гу бийш! А пък мойта баба попадия рекла, такваз е жина, ако госта не ще да наготви, тя не готви нищо. Разбираш ли? А

[30] Неясно, вероятно „са те осведомили".

пък ти кат кажиш, че искаш, ей го на́ със тебе – кокошка заклана, подир баница направи, вино дади, ракия – всичко. Щом иска госта - и аз край тебе си хапвам хубаво. Пък мойта баба на мене не ми готви. (Смях на слушателите.) Такваз ми'й работата, затуй ги набивам, как да ни ги убиеш така! Аз искам тъй, то: „Недей, дядо попе!" Иска да ми бърка работата. А ти - каза - къде със меня: сичку почерпи, добре, съм доволен. Кат ти са падни път, пак заповядай!"

Боянка: Дядо поп трябва да набий баба попадия да му готви! (Всеобщ смях.)

В. Я.: От къде я знаеш тази приказка? От майка си?

Тодор: Кой знай отде съм я чул?...Една друга знам, тя малко е смешна тъй..тя не е много дълга...

Приказка за дявола

Имало един (...), имал една книжарница...магазин и живеел там. Веднъж при него влязло едно момченце, едно малко момченце и искало за чираче да са пазари. „Е, хубаво, рекъл, ко можеш да правиш?" „Кот ми заповядаш, ше прая всичко." „Хубаво, рекъл!" „Ама дяул'ти й, мумченце, като свърша работата и не можеш да ми дадеш работа да прая, ша са кача на врата ти." Тъй казал. „Няма пари – не ща. Ша са кача на врата ти, докат' не ми намериш друга работа, ша стоя на врата ти." „Хубау, рекъл. Хоо, става!"

Един-два деня минало, ама то унуй момченце, сичко направило, пък мом(и)чето било дяволчето, разбираш ли? Дяволчето са превърнало на момченце. Всичко почистило, дюкяна, всичко било в ред и като няма какво да му даде дядо поп, са качва на врата му. И хората гу гледат: „Защо тоз носи туй мумченци на гърба си?"- Подсмихват му са другите хора. Минало един-два дена, секи има работа, звършва, ама ...дяволчето.

Веднъж отишъл той и седнал тъй вечерта в къщи. „Абе мъжо, какво ти'й какво има?" Той тогаз казал на жина си, намерил си едно чираче, всичко кат свърши и кат не може да дам работа, качва са на гърба и – „Носи!" „Ъй, рекъл, че си прост! Като не можеш да му дадеш работа, прати гу у дома, рекъл, аз ше му дам работа. То има у дома толкоз работа, рекъл, се ше върши и тука работа." И човека отишъл на другия ден, момченцето свършило всичко, отишъл, рекъл: „Слушай, върви у дома, жина ми ша ти даде, там има нещо друго да правиш." Отишло то във тях „Тъй тъй ма прати еди кой си, работа." „Ей тъй, каза, изчисти къщата, измети двора....ама ше иди на жината на гърба, ако не може да даде работа...на жината на врата. Сичко свърши и работа няма. И вече направил, всичко лъщи и такова...(Боянка помага с думата) почистено, няма какво да му даде. Най-подире казал: „Готово, давай ми работа! Или ше се кача на гърба ти!" Тя: „Няма!" И бръква отдолу под пулъта си – хрът! - отръгва два косъма от долницата си." Рекъл: „Тоз косъм, земи да го оправиш!" Че искам нещо да праими...И дяволчето земало косъма, седнало на цимента, лиеня с вода, топи косъма в вода и го растила по туй, по цимента. Да, ама като го пусне, той пак

са сгърчва, той пак гу топи в водата, пак го изправя..Минал един ден, два дена, три деня и най-подире жина му кат видяла каква е работата: „Какво става, не можеш ли да оправиш косъма?" Дигнала полата, глей ко има, сичките тряба да ги оправиш. (Смях от слушателите.) То като погледнало, кат видяло, шътнало косъма и избягало и повече не го видели. (Смях от слушателите.)

Минали пет години. Тоз мъж и жината отивали в друго село на сватба. Тъй ама през една река трябвало да минат, през един мост. И жината кат минали по моста, погледнала от моста на реката и ко да види: долу до реката дяволчето седнало на един камък (Смях на слушателите.) топи косъма и го разстила, топи и го разстила....Дълги години след туй...

Туй иска да каже: дявола дявол, ама жината по-голям дявол.

Езикът на животните

Ималу един....(Пауза, Боянка се опитва да помогне..) *Аз да почна...* (Смях от слушателите.) Вървял човека, един човек вървял през една гура, разбираш ли и...кат замръкнал в тая гура тоз човек..*Хм, не е тъй!...Друга й!*[31] Той вървял през една гора тоз човек и гурътa са запалила, гури. И на едно място кат вървял тъй гледа едно гущерчи на едно дърво са качило, отдолу ближи огъня и то цвърчи там, ше изгори. И той земал една сопа, подал му, то скачило гущерчето на сопата, той гу занесал накрая, турил гу на земята. И туй гущерче са изправило, проговорило с човешки глас: „Слушай, рекъл, ти ма спаси. Аз съм, рекъл, син, моя баща е главен цар на всички гущери по света. Ела ш'та заведа при него и каквото искаш, ша та награди богато. Ако искаш да ма послушаш, давам ти един съвет: карай го да та научи езика на всички диви, питомни и най-различни, на всички диви и питомни животни, домашни животни езика." „Добре." Тръгнал той ...и казал на баща си: „Татко, тоз човек ма спаси, щях да изгоря, награди го богато." Той рекъл: „Ко искаш – злато, сребро, цели казани..."(...) „Ами - рекъл - аз злато не ща нищо." „Ам какво искаш?" „Искам да ма научиш да разбирам езика на всички диви птици и на всички диви и домашни животни." „Хо – рекъл - то хубава работа, ама е много опасно! – рекъл." „Е, какво е опасно?" „Ако ти, ще те науча – рекъл - ако някога кажеш на някого, че ти разбираш тоз език и разбираш кое животно какво е казало, веднага ше умреш." Той рекъл: „И да умра, учи ма!""Добре – рекъл - само че на никого не трябва да казваш ти какво чуваш и какво разбираш, на никое животно.. Каквот да чуеш, ше мълчиш, няма да казваш, че разбираш езика. Отвори си устата!" Три пъти духнал във устата му. „Отивай си и ти ше разбираш сички..."

И той тръгнал, отишъл у тях, заминава си у тях да отива и като минавал през една гура замръкнал, качил са, *не!* – легнал под едно дърво да спи. През нощта дошле два гарваня на дървото са качили и грачат. Единия казал на другия:

[31] Разказвачът се самокоригира.

„Хей – рекъл - тоз човек дето лежи тука, да знай какво богатство, на какво богатство е легнал – цял казан жълтици има отдолу му.” И той чул и разбрал. И на другия дел, станал той, разкопал мястото и намерил жълтиците, земал ги, отишъл си в село. Млад мъж бил още, накупил хубава къща, уженил са, сичко – добитък, напраил – богат чувек станал! И на млади гудини вечи тръгнал и искарва и живей и жина му хубаво си живей и така нататък.

По едно време искали да отидат в едно друго село на гости, имали роднина, имали една кубила и един кон. На кубилата едно конче имало, ама то голям кон. Жината седнала на кобилата, а мъжа й на коня, на мъжкия кон и тръгнали да вървят. Тръгнали, ама на пътя тъй един баир малко било нанагоре и кобилата, ами стара - майка му на коня! - и той са обърнал тоз кон и казал на кобилата: „Мамо, хайде ма, какво си тръгнала, много назад оставаш!”Коня рекъл на кобилата. То по конски език, тъй ама господаря чул и той разбира езика и разбрал. А пък жената, майка му каза: „Тебе рекъл ти’й леко, ти носиш само себе си и господаря си, а пък аз нося господарката си и нейното бебенце в търбуха й и в меня другия ти брат. (...) И за туй ми’й тежко и не мога да вървя бързо.” И той чул туй нещо и са засмял, станало му смешно. Жината кат чула: „Защо са смееш?” Неговата жина пита. „За нищо, рекъл, не са смея.” Тъй ама тя не спира и се го пита: „Защо са смееш?” Ходили те от село на село, върнали са там, минало ден-два, жината: „Кажи ми защо са смея?” Той рекъл: „Няма да ти кажа, не мога да ти кажа, щото, рекъл, няма, нищо не съм са смял.” „Кажи защо са смея!” И той рекъл: „Като ти кажа, ще умра.” Жината: „И да умреш, кажи ми, искам да знам!”(Смях от слушателите.)

Мъ! И той: „Чакай, рекъл, ша отида в градината, ша си изкопая гроба, рекъл, и ше легна и тогаз ше ти кажа и ша умра и само ша дръпниш пръстта и ша ма заровиш и – готово!” Отишъл той и почнал да купай у градината гроба си. Тъй ама имали един двор кокошки и един пител. Пителa са скачил на туй и: „Кукуригууу!” Вика. Кокошките рекъл рекле на пителa: „Не та ли’й срам, рекъл, нашия господар рекъл ша мре, вечи купай си гроба, ти са разпял!” „Да ма’й срам ли, рекъл, кат е такъв прост, нека да мре кат не може! Аз, рекъл, вий сте 30 кокошки и аз само кат ви искрякам, кат ви извикам: „Сички лягайте на земята!” и едно житно зърно да’н го изяда и една не смей да ми каже лоша дума! Пък той, каза, една кокошка има и на нея не може да заповяда. Кат не може, рекъл, нека да мре!”

И той чул туй нещо, мъжа, и той казал, като скочил и са разпял „Кукуригу!” (...) отишъл във къщи, зажулил два-три шамара на жена си и казал: „Ако от сега смейш да ма запиташ какво са засмях, ша та убия, рекъл.” Тъй са утървал от нея и тя вече не смяла да го запита.

В. Я.: Каква е поуката на тази приказка? Тодор: Секи да си я смята каквато иска....

Приложение 2

Фолклорът е част от моята същност, от личността ми, от живота ми, част от моята българска идентичност вероятно. И тръгвайки от тук, това става част от твоя живот, приятели и тогава идва хобито...

Българският фолклор е един от най богатите и неповторими ценности на света според мене. С толкова носии, етнографски общности и такива ритми, на копаници, четворно и така... Все едно е връзка с Бог и небето! Защото кой измисля такива ритми и как може на гъдулка или на кавал такава музика да се свири! Както всяко изкуство е връзка с нещо, което е над нас, което дава и смисъл на живота – това е едната страна, малко спиритуално – това са енергиите, които получаваме за всекидневния живот. Само това, че играем хоро, хванати за ръце, е колко по-различно отколкото да са хванати двама – ти предаваш енергия и на другите! Вероятно това ни е запазило българите и през турско робство.

В Унгария това е връзката с българската идентичност – фолклорът - бариера в процеса на асимилация! С няколко десетилетия изтикахме този процес. Много семейства, вече трето поколение деца идват в Българския културен дом, представяме България по света - имаме право да представляваме България!.... Богатството и магията на българския фолклор – колко музиканти, професионални унгарски музиканти свирят при нас и това за тях е предизвикателство – почти няма голям унгарски музикант от Кодай насам, който да не е харесвал българската музика...С „Янтра" и „Росица" създадохме малки общности... Деца на 5-6 годишна възраст участват. Създава се приятелска общност....Ако няма финанси, тогава със собствени пари ще платим бензина и ще отидем да играем!

(Д-р Данчо Мусев, председател на Републиканското самоуправление на българите в Унгария и главен художествен ръководител на танцов ансамбъл „Янтра". Интервю от 21 октомври 2011. Будапеща)

ЛИТЕРАТУРА И ПРИЕТИ СЪКРАЩЕНИЯ

Асман 2001: Асман, Я. Културна памет. Писменост, памет и политическа идентичност в ранните високоразвити култури. София: Планета, 2001 [Asman, Yan. Kulturna pamet. Pismenost, pamet i politicheska identichnost v rannite visokorazviti kulturi.. Sofiya: Planeta3, 2001

Барток 2007: Барток, Б. Така нареченият български ритъм. – В: Барток днес – рефлексии и практики. Международна теоретична конференция по случай 125-год. от рождението на Бела Барток. София: Orange factory, 2007 74-81. [Bartok, B. Taka narecheniyat balgarski ritam. - Bartok dnes – refleksii i praktiki. Mezhdunarodna teoretichna konferenciya po sluchay 125-god. ot rozhdenieto na Bela Bartok. София: Orange factory, 2007]

Дег 1966: Dégh, Linda. Approaches to Folklore Research among Immigrant Groups. -The Journal of American Folklore, Vol. 79, No. 314 (Oct. - Dec., 1966): 551-556

Дю Берже 1995: Du Berger, Jean. Tradition et constitution d'une mémoire collective. - La mémoire dans la culture. Sous la direction de Jacques Mathieu. Les Presses de l'Université Laval: 43-77. - http://www.erudit.org/livre/CEFAN/1995-1/000419co.pdf

Кандо 2001: Кандо, Ж. Антропология на паметта. София: ИК „Одри", 2001. [Candau, J. Antropologiya na pametta.. Sofiya: IK "Odri", 2001]

КБП 1994: Даскалова-Перковска, Л., Д. Добрева, Й. Коцева, Евг. Мицева. Български фолклорни приказки. Каталог. София, 1994. [Daskalova-Perkovska L., D. Dobreva, Y. Kotseva, Evg. Mitseva. Balgaski folklorni prikazki. Katalog. Sofiya, 1994]

Кръстанова 2008: Кръстанова, Кр. Конструиране на наследство и предизвикателствата на идеята за културните коридори. – В: Културните коридори в европейския югоизток. Предизвикателствата пред повишаване на капацитета. София, 2008.[Krastanova, Kr. Konstruirane na nasledstvo i predizvikatelstvata na ideyata za kulturnite koridori. - Kulturnite koridori v e ropeyskiya yugoiztok. Predizvikatelstvata pred povishavane na kapatsiteta. Sofiya, 2008]

Миков 1995: Миков, Л. Труд и празник – два фактора за междуетнична толерантност в Унгария. – В: Българите в Средна и Източна Европа. София: УИ „Св. Климент Охридски", 1995, 109-116. [Mikov, L. Trud i praznik – dva faktora za mezhduetnichna tolerantnost v Ungariya. - Balgarite v Sredna i Iztochna Evropa.. Sofiya: UI "Sv. Kliment Ohridski", 1995, 109-116]

Неклюдов 1995: Неклюдов, С. Ю. После фольклора. – В: Живая старина, 1995, 1, 2-4. [Neklyudov, S. Yu. Posle folklore. - Zhivaya starina, 1995, 1, 2-4]

Нювел 1987: Newall, Venetia J. The Adaptation of Folklore and Tradition (Folklorismus). - Folklore, Vol. 98, No. 2:131-151

О Жиолаиан 2005: Ó Giolláian, D. The national and the local – practices of de- and retraditionalization. - For the Folklore Fellows. N28, 10-13, 16-18. - http://www.folklorefellows.fi

Петкова-Пападопулос 2005: Петкова-Пападопулос, Адр. Разговори с българи от Унгария. Български културен форум. Будапеща, 2005. [Petkova-Papadopulos, Adr. Razgovori s balgari ot Ungariya. Balgarski kulturen forum. Budapest, 2005].

РРОДД 1974: Речник на редки, остарели и диалектни думи в литера-турата ни от XIX u XX век. София, 1974. [Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX I XX vek. Sofiya, 1974]

Русков 2005: Русков, Ив. Език и Родина. Своето в контекста на юбилейния спектакъл. – В: Български календар. Дружество на българите в Унгария. Будапеща, 2005, 244-268. [Ruskov, Iv. Ezik i Rodina. Svoeto v konteksta na yubileyniya spektakal. - Balgarski calendar. Druzhestvo na balgarite v Ungariya. Budapest, 2005, 244-268]

Сантова 2005: Сантова, М. Фолклорът днес – европейски превъплъщения на идеята за „фолклор". – В: Проблеми на българския фолклор. Т. 10. Фолклор, идентичност, съвременност. София: БАН, 2005, 23-37. [Santova, M. Folklorat dnes – evropeyski prevaplashteniya na ideyata za "folklor". - Problemi na balgarskiya folklor. T. 10. Folklor, identichnost, savremennost. Izd. BAN, Sofiya, 2005, 23-37]

Сикала 2005: Siikala, Anna-Leena. Folkloristics and Globalization. // FF Network. For the Folklore fellows. June. N28:2. - http://www.folklorefellows.fi

Симеонова-Харгитаине 1991: Симеонова-Харгитаине, Р. Издания на дружеството. – Хемус, 1991/1:26-27. [Simeonova-Hargitaine, R. Izdaniya na druzhestvoto. - Hemus 1991/1:26-27]

Симеонова-Харгитаине 2004: Симеонова-Харгитаине, Р. Градинарската култура и дейност на българските градинари в Унгария. Българско републиканско самоуправление. Будапеща, 2004. [Simeonova-Hargitaine, R. Gradinarskata kultura i deynost na balgarskite gradinari v Ungariya. Balgarsko republikansko samoupravlenie. Budapest, 2004].

Събева 1995: Събева, А. Народни обичаи на българите-градинари в Унгария. // Българите в Средна и Източна Европа. София: УИ „Св. Климент Охридски", 1995, 103-108. [Sabeva, A. Narodni obichai na balgarite-gradinari v Ungariya. // Balgarite v Sredna i Iztochna Evropa. Sofiya: UI "Sv. Kliment Ohridski", 1995103-108]

Събева-Юричкай 2003: Събева-Юричкай, А. Добра среща! Учебник по народознание. Croatica. Budapest, 2003. [Sabeva-Yurichkay, A. Dobra sreshta! Uchebnik po narodoznanie. Croatica. Budapest, 2003]

Чангова-Менихарт 1989: Чангова – Менихарт, П. Под слънцето на Унгария: очерк за стопанската дейност на българските градинари (1720 – 1980). София: Земиздат, 1989. [Changova-Menihart, P. Pod slantseto na Ungariya: ocherk za stopanskata deynost na balgarskite gradinari (1720 – 1980). Sofiya: Zemizdat, 1989]

НЯКОЛКО АСПЕКТА НА ПАРИЧНОТО ОБРАЩЕНИЕ В АФРИКА ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Красимир Кръстев

SEVERAL ASPECTS OF THE COIN CIRCULATION IN BLACK AFRICA DURING THE MIDDLE AGES

Krasimir Krustev

Summary: The Arab conquest of Northern and Eastern Africa brings large changes. The 8th century can be considered as a borderline between Antiquity and the Middle Ages. The Islamic conquest changes the coin circulation in those parts of Africa which fall in the area of Islamic influence.

We suggest that the African continent can be divided into three major areas. They are sharply differing not only in terms of monetary circulation but in a whole range of other factors: political, religious, historical and cultural. The nations in the three areas have different development in the Middle Ages.

The first area includes of the north (i.e. Mediterranean) coast of the continent.

The second area incorporates the east coast of Africa. This is an area of strong Arab-Muslim influence (especially since 10th century). The Comoros must be assigned to this area as well.

The third area includes the rest of the continent. In it (with some exceptions) coins appeared only in the colonial era and were brought out by Europeans.

Key words: Middle Ages, coin circulation, colonization

На африканския континент монети започват да се секат рано. Различни предмонетни знаци също се използват от дълбока древност. Най-старите данни за парична размяна на територията на африканския континент са от Египет. Свидетелство за това е известното съкровище от Тел ел-Амарна, датирано в XIV в. пр. Хр. То съдържа разнообразни по форма сребърни и златни слитъци, които без съмнение са изпълнявали ролята на разменно средство. Но, както личи от изображение на везни и операции, извършвани с тях от една гробница в Тива от същия век, формата на предметите не е от значение, а е важен благородният метал, от който са изработени. В Древен Египет са се използвали и каменни тежести за претегляне на благородни метали. На тежестите е изобразен йероглифът за злато. В Египет монети започват да се секат малко преди завоюването на страната от Александър Македонски. Това са златните монети на фараона Нектанебо II

(359 – 343 г. пр. Хр.). Върху тях срещаме отново изобразен йероглифът за злато. След създаването на държавата на Птолемеите сеченето на монети в Египет се превръща в истинско изкуство. Голямото разнообразие на мотивите е съчетано с изкусни портретни изображения на владетелите и владетелките на страната. Именно по това време египетските монети получават широко разпространение в целия елинистически свят.

Но Египет не е мястото, където най-рано се появяват монети на африканския континент. Това става в територия, разположена недалеч на запад – в древногръцката колония Кирене (днешна Либия), в самото начало на V в. пр. Хр.[1] Постепенно монети предимно от сребро започват да се секат по цялото северно африканско крайбрежие – от Мароко до Египет. В тази територия като втори много важен център на монетно производство се оформя Картаген. След завладяването на тези земи от римляните, регионалните специфики се запазват дълго. Монетните дворове в римска Северна Африка секат продукция със свой собствен облик – тенденция, която се запазва и по времето на Византия. Близки по облик са и монетите на вандалите[2], които ползват римски образци. Вандалската държава възниква на мястото на античния Картаген.

Монетите в северната част на африканския континент през Средновековието са сравнително добре проучени: африканските монетни дворове на Византия, арабите и Османската империя; монетите на вандалите и други варварски племена, европейските монети, участвали в паричната циркулация по африканския средиземноморски бряг и т.н. В тази статия ще се спрем по-подробно на териториите, разположени на юг от пустинята Сахара – т.нар. Черна или Субсахарна Африка. Тя влиза в досег с европейците сравнително късно – едва в епохата на Великите географски открития и по своето развитие рязко се отличава от северната част на континента. Въпреки че европейците разполагат с известна информация за тези земи, тя е получена предимно от остарели полулегендарни известия на финикийски, гръцки или римски пътешественици, или пък от арабски източници. В тези разкази за различни герои, мореплаватели и авантюристи, изпреварили своето време, действителните факти се преплитат с легендарното. Така трудно се откроява истината от мита. Ето защо представата за тази част на Африка преди епохата на Великите географски открития е крайно неточна.

Огромни промени в северната и източната част на африканския континент внася завладяването на част от тези земи от арабите и навлизането на ислямската религия върху една значителна част от континента. Ето защо осми век може да се приеме за граничен между античността и средновековието, що

[1] J. Kribb, B. Cook, I. Carradice. The Coin Atlas. The World of Coinage from its Origins to the Present Day. Singapore, 2003, 158-159.

[2] W. Wroth. Catalogue of the Coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards and of the Empires of Thessalonica, Nicaea and Trebizond in the British Museum. London, 1911, 15-28; G. Berndt, R. Steinacher. Minting in Vandal North Africa: Coins of the Vandal Period in the Coin Cabinet of Vienna's Kunsthistorisches Museum. – Early Medieval Europe, 16 (3), 2008, 252-298.

се отнася до монетната циркулация в тези части на Африка, които попадат в зоната на ислямско влияние.

На тази основа считаме, че африканският континент може да се подели на три големи зони. Те се отличават рязко не само по отношение на паричната циркулация, а по цяла редица фактори от политическо, религиозно, историческо и културно естество. Народите в трите зони имат различен път на развитие не само през Средновековието, а и в предходните и следващите епохи.

Към първата може да отнесем северното (т.е. Средиземноморското) крайбрежие на континента. Това е областта, която в най-голяма степен е свързана с Европа и Предна Азия. В редица отношения тази област има много по-общи черти с останалите земи в Средиземноморието, а не с останалата част от Африка. Към тази област може да причислим и цялата пустиня Сахара, а в известна степен и част от областта Сахел – обширната суха територия, разположена на юг от най-голямата пустиня на Земята. От VIII в. нататък през пустинята Сахара са прокарани множество керванни пътища, чиято цел е да се прекара златото от находищата в Западна Африка до северното африканско крайбрежие, където то било насичано на монети. Това злато е транспортирано и с кораби до Европа, където било използвано със същата цел. Връзките със Субсахарна Африка датират от по-ранна епоха[3], но са много по-ограничени. Едни от най-разпространените златни монети са тези на династията Муахид-бербер, сечени през XIII в.[4] В Судан през XIX в. е регистрирано използването на особени златни халки с кръгла форма и сечение, които били използвани при различни разплащания. Не е известно кога точно започва тяхното използване, но по всяка вероятност и тези предмонетни форми трябва да се свържат с времето на прокарването на керванните сахарски пътища скоро след арабското завоевание на Северна Африка.

Към втората зона спада почти цялото източно крайбрежие на Африка. Това е зона на силно арабо-мюсюлманско влияние (особено след X век). Към нея трябва да се причислят и Коморските острови, които попадат също под силно ислямско влияние, а мюсюлманските монети получават разпространение тук още през XI в. По източното африканско крайбрежие под арабско влияние започват да се секат монети доста по-рано от останалата част на Субсахарна Африка. Така например на територията на днешна Танзания през XV в. се разпространяват т.нар. монети суахили. Тези медни монети с надписи на езика суахили (с арабски букви) се секат в големи количества от султаните на Килва през XV в.[5] Голямо количество злато е добивано и изнасяно от Зимбабве. То било

---

[3] A. Dowler, E. Galvin (eds). Money, Trade and Trade Routes in Pre-Islamic North Africa (British Museum Research Publication). London, 2011; A. Wilson. Saharan Trde in the Roman Period: short-, medium and long-distance trade networks. – Azania: Archaeological Research in Africa, Vol. 47, Issue 4, 2012, 409-449.

[4] D. Krib. Pari. Sofia, 1995, 54.

[5] Ibid., 55.

използвано за насичане на монети, но не в Африка, а от арабите в Азия и по-късно от португалците в Лисабон[6]. Част от него се връщало в Африка вече под формата на монети, а друга част поемала към различни близки и далечни земи.

Всъщност в крайбрежната зона на Източна Африка монети се срещат още през VI в. В музея в Занзибар се съхраняват две византийски медни монети: на Юстин I и на Юстиниан I, които произхождат по всяка вероятност от о. Пемба[7]. Предислямски монети са откривани и другаде на острова, както и в Кения[8]. Но монетите от тази част на африканския континент, които привличат най-голямо внимание и предизвикват оживени дискусии вече няколко десетилетия не са византийските, а китайските.

Китайски бронзови и сребърни монети от X – XV в. се откриват (макар и рядко) по източното африканско крайбрежие[9]. Първите такива монети са известни отдавна. Липсваха обаче такива, открити при археологически разкопки и тяхната автентичност се оспорваше, а точното им местонамиране си оставаше недоказано. Едва през 2010 г. съвместна китайско-кенийска подводна археологическа експедиция, чиято цел е издирване на потъналите кораби на Джен Хе, откри такива монети. Подобно откритие бе направено и на сушата при разкопки на селище на местното население. Става въпрос за бронзови китайски монети, сечени по времето на династията Мин.

Експедицията е предизвикана от местни легенди в няколко села в Кения, според които хората в тях са наследници на древен китайски народ[10]. В село Мамбруй (провинция Малинди) са открити китайски бронзови монети от XV в., както и китайски порцелан от същото време. Последният принадлежи на групата Лонг Куан Килн и се е произвеждал само за императорското семейство на династията Мин. Дъно на глинен съд е открито от рибари и край древното кенийско пристанище Ламу. Монетите са от периода Йонгле на династията Мин. От китайската легенда за Джен Хе е известно, че по време на своето пътешествие към Западните морета той носел със себе си големи количества монети. През 1418 и 1431 г. китайският адмирал достигнал до владенията на султана на Малинди. Всички открити по време на археологическата експедиция китайски монети в Кения са от управлението на император Ченджу (1402 – 1424).

От китайски извори научаваме за седем експедиции на Джен Хе в периода 1404 – 1430. Флотът му бил съставен от 300 кораба, а страните, които посетил са обект на големи дискусии. Счита се, че той посетил Сомалия, а вероятно и Франция, Холандия и Португалия. Съществува предположение, че през 1421 г.

---

[6] J. Kribb, B. Cook, I. Carradice. Opp. cit., 167.

[7] G. Freeman-Granville. Coinage in East Africa before Portuguese Times. – NC, 6th Series, vol. XVII, 1957, 172.

[8] H. Mattingly. Coins from a Site-Find in British East Africa. – Numismatic Chronicle, 1932, 175.

[9] J. Kribb, B. Cook, I. Carradice. Opp. cit., 139.

[10] Те всъщност са негри, но според някои с монголоидни черти

Джен Хе достигнал Карибите, т.е. той открил Америка преди Колумб. Дали експедициите на този китайски мореплавател действително са достигнали брегoвете на Европа и Америка, все още е трудно да се твърди със сигурност. Но до Африка той очевидно се е добрал, защото занесъл на китайския император като подарък един жираф. Всъщност много преди него друг китайски офицер от династията Тан (618 – 907) – Ду Хуан, посетил Нубия и Абисиния, а първите посещения на китайци в Африка датират от времето на династията Хан (202 г. пр. Хр. – 220). В своето *Описание на варварските народи* (1226) Чао Джукуа описва страни, които се отъждествяват със Занзибар и Сомалия.

Откритите в Кения китайски материали биха могли да са дошли до африканския източен бряг и посредством търговски операции, като не е задължително да са донесени от китайци, а например от арабски търговци. Добре известно е, че арабите достигат до Китай още през IX в. Освен това китайски търговци навлизат в Индийския океан още при династията Сун през XII в. Китайски материали (монети и порцелан) се откриват и във вътрешността на Африка (Кения и Танзания). Те достигат и по-навътре към Велико Зимбабве. Китайски монети са открити и в пристанището на Могадишо (Сомалия) и Килва (Танзания). Действително по-голямата част от откритите в Африка китайски монети са от династията Мин, но има и по-стари (от династията Сун), както и по-нови (от династията Цин). Към това трябва да добавим и различните типове китайски порцелан, откриван на различни места в Източна и дори Южна Африка (Зимбабве, ЮАР – от династията Сун), най-стария от които е от времето на династията Тан.

Към третата зона спада цялата останала част на континента. В нея (с някои малки изключения) монетите се появяват едва през колониалната епоха и са внесени механично отвън от европейците. За сметка на това тук широко разпространение получават най-разнообразни предмонетни форми, изработени от различни метали, сол или раковини. Тези разнообразни по форма, приложение и материал предмонетни форми в Африка получават изключително широко разпространение. Дори и след навлизането на монетите африканците много трудно и изключително късно изоставят своите стари „парични знаци".

Може би най-широко разпространение сред всички тях получават раковините *каури*, наричани и *раковини пари*. Те са използвани масово до XIX, а в някои райони и до XX в. Счита се, че началото на използването им като разменно средство е поставено в Китай още в средата на II хил. пр. Хр.[11] Китайският йероглиф за раковина се използва и като равнозначен на пари и влиза в състава на още няколко йероглифа (съкровище, продавам, разменям и др.). Всъщност като разменно средство се използвали не само раковини каури, а и много други видове. Най-често срещани сред тях са Cypraea, Marginellidae,

[11] D. Krib. Ibid., 9

Olividae, но може би най-разпространения вид (наред с каури) е Cypraea moneta. Самото му латинско име дори е многозначно. На територията на Африка няколкостотин различни разновидности на отделните видове били използвани като пари. Трябва да се подчертае, че същите видове раковини се срещат и на други места, като Бразилия и Индия например, но там те никога не били използвани като пари.

Каури и другите видове раковини били използвани като разменно средство в почти цяла Африка. До XVI в. те били разпространени и в Египет. Някои изследователи дори чертаят различни ареали на използването на отделните видове раковини. Според големият бенински икономист Феликс Ироко най-разпространен в Черна Африка бил видът Olivancillaria nana. По крайбрежието на Луанда е неговото най-голямо находище – истинско *„монетно находище"*, използвано само от владетелите на средновековната африканска държава Конго до пристигането на португалците[12]. Тази раковина се цени в Конго дори и днес и е известна под името *нзимбу.* Тя била използвана в един ограничен ареал около извивката на река Нигер, докато *каури* били разпространени в цяла Африка.

От друга страна, раковините от вида Olividae били използвани единствено от народите банту и никога извън територията на Конго[13]. Интересно е хрумването на португалците в началото на колониалната епоха в Западна Африка, които докарали с кораби огромни количества от същия вид раковини от брегoвете на Португалска Бразилия с цел да разорят краля на Конго, който държал монопола върху находищата. Акцията се оказала изключително успешна.

Раковините пари не успели да се наложат никога като разменно средство в южна, северна и източна Африка. Всъщност що се отнася до последните две области, те отдавна са монетизирани. В останалата територия на Африка раковините изпълнявали практически всички функции на парите: били натрупвани като богатство (дори били укривани като съкровища), използвали се като стойностен еквивалент, като мерна единица при определянето на цените и т.н. Стойността им всъщност не била висока. Така например през XIX в. в Северна Гана една кратунка сол струвала 2000 раковини, а сто зърна кола – 1000. Раковините пари били нанизвани на гердани с точно определен брой раковини.

С началото на колониалната епоха използването на каури като разменно средство постепенно намаляло. Но те сравнително широко се използвали на много места до края на XIX век. Днес, макар и в много ограничени райони, те продължават да играят ролята на пари в югозападната част на Буркина Фасо и северна Гана.

На същите територии, в които се използвали раковини, като разменно средство са застъпени многобройни и разнообразни други предмети. Така

[12] F. Iroko. Mollusc Money. – The Unesco Courier. The Fortunes of Money. 1, 1990, 22-25; F. Iroko. Skapotsennite afrikanski rakovini. – The Unesco Courier, 2, 1990, 22.

[13] F. Iroko. Ibid., 22.

например в Западна Африка от XV в. широко се използват предмонетни знаци във формата на медни гривни. В Нигерия те са били използвани чак до 1948 г. от племето ибо[14]. Всъщност раковините *каури* се срещат в най-големи количества на Малдивските и Лакадивските острови, откъдето се разпространяват на п-ов Индустан и Африка[15]. Счита се, че на територията на африканския континент те се разпространяват от началото на V в.

В Конго до края на XIX в. връзопи от големи железни пръстове се използвали като разменно средство[16]. На територията на днешната Централноафриканска република са били използвани особени домонетни форми, наподобяващи местните ножове за хвърляне, но нефункционални[17]. За всички предмонетни знаци в Африка е много трудно да се каже кога започва тяхното използване. По всяка вероятност началото е поставено преди колониалната епоха, но точно кога е неизвестно. Обикновено се сочи периода IV – VI в. В Етиопия като разменно средство се използвали специално оформени и обвити в тръстикови стъбла пръчки сол. В Либерия и съседните страни на Западна Африка чак до 30-те години на XX в. били използвани особени късове желязна жица, сплескана от двете страни. Англичаните наричали тази предмонетна форма на разплащане *пени на киси* по името на племето, което ги е използвало[18]. В днешна Ангола се използвали медни пръчки пари, които се наричали *макута*, както и колониалните монети за тази колония[19]. Интересен момент от африканската парична история е, че добитото на територията на континента злато е било изнасяно за Европа, Азия или в най-добрия случай за арабските северноафрикански владения, където е било използвано за насичане на монети.

Западна Африка за пръв път влязла в досег с европейците през XIV в., когато генуезците достигнали до Азорските, Канарските острови и Мадейра. По-рано (около 1300 г.) генуезците достигат по суша до Тимбукту в средновековната държава Мали по добре познатия път през Фез (Мароко). Следващи са френските търговци от Диеп (1364 г.), които достигат до Кабо Верде. Но първите, които цялостно изследват африканското атлантическо крайбрежие, са португалците след завладяването на Сеута през 1415 г. До 1486 г., когато достигат до нос Добра надежда, те постепенно проучват цялото западно африканско крайбрежие. В годините след 1446 г. за пръв път са отсечени монети, предназначени специално за разплащане в колониите.

---

[14] D. Krib. Ibid., 9.

[15] H. Fengler, G. Girou, V. Unger. Slovar numizmata (perevod s nemetskogo). Moskva, 1982, 109-110; F. Iroko. Ibid., 21-22.

[16] Zh.-M. Serve. Poyavata na monetite. – The Unesco Courier, 2, 1990, 12.

[17] Ibid., 10-11

[18] D. Krib. Ibid., 54.

[19] Ibid.

Португалското колониално монетосечене[20] е най-ранното в Африка. Първата португалска колониална монета тук се появява през 1446 – 1449 г. Тя се нарича *сейтил* и се сече в Сеута в големи количества, ако се съди по големите количества монети, които са открити. Сейтилът се сече до 1568 г. Първите сребърни и златни монети тук са сечени (1450 – 1457) по арабски тегловен стандарт. Златното *крузадо* (проба 989,6) се сече в Лисабон и Порто, но с африканско злато и също е предназначено за колониите. Върху някои от тези монети португалският крал е титулуван и като *лорд на Гвинея*. По време на испанското владичество в Португалия (1580 – 1640) спира сеченето на всички монети (в Португалия и Африка), предназначени за колониите. След освобождението от испанско владичество монетите само са контрамаркирани. Нови монети за колониите в Африка са отсечени едва през 1693 г. при Педро II (1683 – 1706). Монети от 5, 10 и 20 *рейс* са отсечени в Порто за колонията Ангола[21]. Преди това се използвали монети на Португалия и Испания още от установяването на португалски контрол по това крайбрежие през 1482 г.[22] Монетите, сечени за Португалска Африка (Ангола и Мозамбик)[23], са в обращение и в Португалска Бразилия. Колониалните монети на Португалско Конго (разположено на крайбрежието на днешна Ангола), сечени след 1762 г. се наричат *макута* по името на добре познатата тук домонетна форма[24]. Една макута се равнявала на 50 рейс. Екземплярите от ¼ и ½ макута се секли от мед, а от 2, 4, 6, 8, 10 и 12 макута от сребро. Тези монети са с легенда Португалска Африка (Africa Portuguesa)[25].

За разлика от Португалия Испания участва твърде ограничено в ранното колонизиране на Африка. След овладяването на някои от Канарските острови кастилците създават през 1476 г. на отсрещното сахарско крайбрежие форта Санта Крус де Мар Пекеня. Тази крепост оцелява сравнително кратко време и през 1524 г. е разрушена от местните племена. Липсват данни за това, какви монети са били използвани в тази ранна европейска колония. В следващите столетия испанската активност е насочена в други посоки и испанците ще се завърнат на сахарското крайбрежие едва в края на XIX в.

По северното африканско крайбрежие испанците се установяват също много рано. Още през 1469 г. те завладяват от мюсюлманите крепостта Мелиля, разположена срещу нос Гибралтар (тогава също испански). Постепенно целият

---

[20] C. Almeida do Amaral. Catalogo descritovo dos moedas Portuguesas: Museu Numismatico Portugues. Lisbon, 1990.

[21] J. Kribb, B. Cook, I. Carradice. Opp. cit., 175.

[22] Ibidem.

[23] A. Mahieu. Numismatique du Congo (1485 – 1924). Imprimerie Médicale et Scientifique. Brussels, 1924.

[24] D. Krib. Ibid., 54

[25] J. Davenport. World Crowns and Talers 1484 – 1968. Vol. IX. Dollars of Africa, Asia and Oceania. 1984, 524, No 3-8.

средиземноморски бряг на Мароко става испанска сфера на влияние, призната от Португалия, но след освобождението на последната от испанско владичество (1640 г.) Сеута, както и островите Чафариняс стават португалски.

Друга точка, в която испанците се опитват да се наложат, е остров Фернандо По (днес владение на Екваториална Гвинея). Между 1641 и 1740 г. този остров фактически се владее от холандските търговци на черни роби. През 1777 – 1778 г. испанците се опитват да създадат тук своя колония, след като се споразумяват с португалците. Испанските заселници действително пристигат и се установяват тук, но редица причини, главната от които е жълтата треска, водят до напускането на колонията през 1781 г.

По северното африканско крайбрежие французите развиват голяма търговска активност, но не им се отдава да създадат свои колонии чак до 1830 г. От друга страна, още през XIII в. френски търговци от Марсилия създават редовни търговски връзки с редица градове по крайбрежието на Алжир и Тунис. През XVI в. са създадени няколко френски компании за търговия с корали и други редки материали. Най-голямата от тях Companie Royal d'Afrique контролира голяма част от френската търговия в Западното Средиземноморие между 1560 и 1710 г. Нейната главна квартира е в Марсилия. От името на различни френски компании са сечени различни медали и други монетовидни знаци[26], които се използват при търговските операции. Отделно от това се сече и сребърната монета *квадрубъл* (от 1786 г.).

Освен по северното африканско крайбрежие французите проникват и в други части на континента. През 1662 г. необитаемият остров Реюнион (открит от португалците) бил заселен от Френската източноиндийска компания (Compagnie des Indes). Той бил преименуван на Ил дьо Бурбон (заради френската кралска династия). Тук първоначално били използвани испански сребърни монети от 8 реала. Наред с тях навлезли и индийски златни и сребърни монети. По-късно се появяват френски билонови и медни монети с контрамарка B (Bourbon) или ILR (Île de la Réunion). От 1723 г. започват да се секат медни монети в главния град на Френска Индия – Пондишери. Те веднага навлизат и в Реюнион, както и на съседния остров Ил дьо Франс (Маврикий)[27], откъдето по това време бил администриран Реюнион. Това са дребни монети от 1 и 2 су с изобразена корона и лилия. Сребърните монети със същото оформление, сечени също в Пондишери, били използвани само във Френска Индия и никога не навлизат в монетната циркулация на френските територии в Африка.

Британската колониална активност започва рано. Първата английска колония е Нюфаундленд (1583). Още при управлението на кралица Елизабет I (1558 – 1603) през 1600 и 1601 г. е отсечена специална серия търговски монети,

---

[26] J. Lecompte. Monnaies et Jetons des Colonies Françaises. Ed. V. Monaco, 2000.

[27] J. Cribb, B. Cook, I. Carradice. Opp. cit., 170-171.

които да бъдат използвани от търговците в Източните Индии[28]. Тези монети са един вид конкуренция на испанските и по размер и тегло дублират *реалите*. Въпросните английски монети са с номинал 8 тестерна, т.е. напълно имитират испанските осем реалови монети (еквивалентни на талерите). През 1642 г. Английската източноиндийска компания започва сеченето в Бомбай (Индия) на медни и сребърни монети, предназначени специално за владенията. Те бързо навлизат в обращение във всички колонии на компанията. Освен това в английските колонии се позволява използването на златни, сребърни и медни монети на други държави. Английските едри сребърни монети, сечени специално за колониите или в самите тях практически са предшественици на по-късните британски търговски долари (British Trade Dollars), които са с големината на старите талери и се секат в Лондон, Калкута и Бомбай.

Малко познат епизод от историята на Черна Африка е колониалната активност на Нидерландия, Швеция, Дания и някои германски държави. Холандците (експедицията на Барент Ерикзоон) се появяват за пръв път по западното африканско крайбрежие (Гвинея) през 1593 – 1595 г. В следващите няколко десетилетия те създават двадесет военни форта и няколко търговски фактории. През 40-те години на XVII в. холандците започват мащабни военни действия по море срещу португалците и превземат (временно) много от техните колонии като Луанда в Ангола (1641 – 1648), остров Сан Томе и за кратко Мозамбик. Много по-успешни са техните действия в Гвинея и Златния бряг, където успяват да овладеят всички португалски фортове, като най-дълго се държи Форт Антонио (до 1642 г.). Най-голямо значение за холандците има Капската колония, създадена през 1652 г. Най-дълго оцеляват фортовете по Златния бряг, но и те в крайна сметка са продадени на англичаните (1873 г.). Холандско-английският конфликт започва още в средата на XVII в., като се водят четири мащабни войни. Първоначално двете морски сили, които по принцип са съюзници, са само конкуренти и британците създават на Златния бряг 15 форта. На територията на Африка в този конфликт участие вземат и датчаните. Но през 1665 г. холандците превземат най-важния датски форт в Златния бряг Кап Корсо. Само година по-късно той е превзет от англичаните, които го наричат Кейп Коуст и се превръща в тяхна основна база за повече от два века. Но останалите фортове са превзети отново от холандците. Тяхна главна търговска и военна база на африканския континент става замъка Елмина на Златния бряг.

Холандците дълго време не използват специално предназначени за африканските им колонии монети. Едва през XVIII век те отсичат сребърни монети за Холандската източноиндийска компания. Металът е придобит посредством търговия или е от превзети испански кораби, идващи от Южна Америка. Златото, добито на територията на Златния бряг, е пренасяно в Холандия, където било насичано на дукати. През първата половина на XVIII в.

[28] J. Davenport. Opp. cit., 545, No 406-407.

холандците използват в техните колонии в Африка златни дукати и сребърни льовенталери, като последните постепенно изместват испанските песос, сечени в Мексико и използвани не само от испанци, но и от португалци и англичани. По това време монетите в обращение в холандските африкански колонии са в доста ограничено количество и сделките са най-често бартерни. Най-ранните холандски монети за колониите са отсечени през 1601 г. Те са еквивалентни на испанските 8 реала, които били по онова време най-популярните колониални монети, сечени в Испанска Америка. Тези колониални холандски монети били наричани даалдери (от талер) или долари. Те били сечени в монетарниците на Дордрехт (1601 г.) и Миделбург (1602 г.)[29]. Първите подобни монети, сечени в провинция Холандия, се появяват през 1728 г.[30] В Капската колония също се използвали редовните холандски монети, както и тези на Холандската източноиндийска компания. Холандските златни дукати стават много популярни не само на територията на самата колония, но и в съседните страни като Португалски Мозамбик (където били контрамаркирани от португалската администрация с контрамарка РМ) и бъдещата Германска Югозападна Африка (днешна Намибия).

Създадената през 1626 г. Шведска източноиндийска компания се появява по западния африкански бряг през 1645 г., когато шведите превземат един от най-старите португалски фортове Осу (днешна Акра). Шведите го превръщат в своя главна база през 1652 г. и му дават името Кристиансборг. През същата година те създават още няколко свои форта по Златния бряг близо до Кабо Корсо (на територията на днешна Гана). Техните колонии постепенно са превзети от различни колониални сили, а част от фортовете са продадени на Дания. В крайна сметка шведите, които започват така активно своята колониална политика, се задържат само за кратко време в Африка. Подобна е участта и на американските им колонии, най-значителната от които е Форт Кристина (на територията на днешния американски щат Делауър). Шведското колониално присъствие в Африка се заключава в краткото владеене на четири опорни пункта: Форт Витцен (1650 – 1657), замъка Карлсборг (1652 – 1659), Вилям (1657 – 1659) и Кристиансборг (1652 – 1659). Много по-голям успех има шведската левантийска компания, чиито бази в Алжир оцеляват до 1791 г. Те, обаче, не са със статут на колонии, а на търговски представителства или фактории.

Началото на датската колониална активност е поставено от крал Кристиян IV (1588 – 1648), когато са основани първите датски колонии в Индия[31]. Първите колонии на тази скандинавска държава в Африка са създадени по бреговете на Гвинея и Златния бряг през 1657 г. Част от тях са бивши шведски и английски владения, а някои от тях оцеляват чак до 1851 г., когато

---

[29] J. Davenport. Opp. cit., 546, No 413-414.

[30] Ibidem, No 417.

[31] Датска колония е основана в Транквебар в кралство Трангекур. През 1845 г. датската източно-индийска компания е продадена.

са продадени на Англия[32]. Фактически с това се слага край на скандинавското колониално присъствие в Африка. Шведи и датчани водят търговия в разрез със законите, установени от старите и големи колониални сили, като Португалия, Холандия и Англия. Ето защо скандинавските търговци често са обявявани за контрабандисти и в Африка думата скандинавец става синоним именно на контрабандист. Във всички колонии, подопечни на Датската източноиндийска компания, били в обращение монети, сечени специално за целта: с номинал един и два *специедалера*[33]. Те били сечени от сребро с висока проба и бързо стават популярни и извън датските колониални владения. Появяват се единствено през управлението на крал Кристиан V (1670-1699) и са сечени през 1671 и 1672 г. Освен това Датската азиатска компания пуска в обращение монети от един *пиастър* през 1771 (сечени в Копенхаген) и 1772 г. (сечени в Кьонигсберг)[34]. В Африка датчаните създават следните колонии: Витцен (1657 – 1659); замъка Кап Кост (1659 – 1661); Роял (1658 – 1685); Вилиам (1659 – 1674); Кристианборг (1659 – 1679; 1695 – 1851); Аугустенборг (1787 – 1851); Фрийденсборг (Фредерикборг) (1734 – 1851); Кьонигщайн (1784 – 1851) и Принценщайн (1784 – 1851). В тези колонии се заселвали не само датчани, а и етнически немци от Шлезвиг и Холщайн (тогава владения на Дания).

Колониалната активност на германските държави също започва през XVII в., въпреки, че опитите и резултатите им са повече от скромни. Задморски амбиции всъщност имат само две от стотиците германски държавици по това време: Бранденбург и Курландия.

Колониалната активност на немците започва при курландския граф Якоб III (1610 – 1681), който създава голям търговски и военен флот. След множество неуспешни акции по гвинейския бряг през 1651 г. немците създават форт на о. Сейнт Андрюс в устието на река Гамбия и наемат от местния крал Комбо малко парче земя при Джуфур на северния бряг на реката. През същата година курландците придобиват и о. Тобаго в Карибския басейн. Така тази малко известна германска държавица, разположена на балтийския бряг, става първата колониална сила в германския свят по това време. Твърде скоро, обаче, въпреки обявения неутралитет, графството е превзето от шведските войски по време на полско-шведската война през 1658 г. След войната шведите връщат държавата на граф Якоб, но не и флота му. Последният е принуден да отстъпи правата си върху селищата в устието на река Гамбия на Холандската източноиндийска компания. Една година по-късно англичаните превземат острова и през 1664 г. Якоб им

[32] Датчаните създават свои колонии и в други континенти. В Карибския басейн те овладяват о. Сен Томас и о. Сен Джон. През 1733 г. те купуват от Франция о. Сен Круа за 738 000 ливри. В средата на XIX в. всички датски колонии на Карибите са продадени на Франция или САЩ.

[33] J. Davenport. Opp. cit., 545-546, No 408-410.

[34] Ibidem, 546, No 411-412.

отстъпва правата върху него. В замяна на това англичаните му гарантират владеенето на о. Тобаго. На територията на курландските владения в Африка се използвали редовните монети на графството[35], както и редица чужди монети. Ето защо и днес на територията на Гамбия се откриват много монети от XVII в., принадлежащи на различни германски държави.

Фридрих Вилхелм I създава през 1651 г. Бранденбургската източноиндийска компания. Първият африкански форт на тази компания е създаден едва през 1683 г. в Златния бряг (на територията на днешна Гана). Гросфридрихсбург е последван от още няколко бази, разположени в различни точки на Африка[36]. Една от тях е разположена на о. Аргуин в днешна Мавритания, а останалите са по Златния бряг: Такрама (Такарари) и форт Доротея (форт София-Луиза). Тези постове официално се владеят от Бранденбургската африканска компания. През 1701 г. владетелят на Бранденбург придобива титлата крал на Прусия, а многобройните войни изтощават държавата, която изпитва големи финансови затруднения. Така през 1717 г. бранденбургската африканска компания с владенията в Африка, както и базите в Емден и Берлин са продадени на Холандската западноиндийска компания. Германското присъствие на африканския континент е прекъснато за повече от век и половина. В периода 1682 – 1688 г. в Берлин са сечени т.н. *шифдукатен*, т.е. корабни дукати. Златото за тях произхожда именно от бранденбургските африкански владения.

Към всичко това трябва да добавим и белгийските опити за създаване на колонии. Белгия възниква като държава едва през 1830 г., но векове преди това хора от тези земи правят задморски експедиции по различни причини. Още през 1466 г. фландърски търговци създават своя колония на Азорските острови. Тя е съставена от 1200 човека, бягащи от територията на Фландрия (днешна Белгия), заради тиранията на бургундския херцог Филип Смели. Първоначалната цел на експедицията е Луанда (в днешна Ангола), но тя така и не достига целта си. За сметка на това изгнаниците се установяват на Азорските острови. За по-нататъшната им съдба не се знае нищо. През 1479 г. Юсташ Делфос достига до брегове на Гвинея, последван от няколко йезиутски експедиции през XVI и XVII в. Те си поставяли предимно религиозни цели – да християнизират местното население. Всички тези опити в крайна сметка се оказват неуспешни, а белгийците придобиват колония на африканския континент едва през 1885 г. (Белгийско Конго).

В епохата на късното Африканско средновековие се появяват първите африкански долари. Тяхното начало е поставено в британската колония Сиера Леоне, създадена за освободени африкански роби. Първите екземпляри са отсечени през 1791 г.[37], а по-късно доларът става официална парична единица на

---

[35] E. Kruggel, G. Gerbasevkis. Die Münzen des Herzogtums Kurland. Riga, 2000.

[36] Освен африканските фортове бранденбургците създават форт и на датския остров Сен Томас в Карибско море.

[37] D. Krib. Ibid., 54

друга африканска държава – Либерия. Тази държава е създадена от освободени от САЩ роби негри, на които им е „позволено“ (всъщност наредено) да се завърнат в „родната им Африка“ (практически повече от 90% от тях са родени в САЩ).

Дълго време монетите на африканския континент се използвали най-вече от белите европейски колонисти. Извън териториите на фортовете и колониите те така и не получават широко разпространение. Търговските операции с местното население се осъществявали предимно натурално. Като цяло коренното население на Африка трудно възприема паричните знаци. Монетите много рядко били използвани и от живеещото край колониите коренно население. Повечето от местните африкански жители по това време изобщо не си представяли богатството по този начин. За тях златото и среброто просто нямали стойност. За разлика от това медта се ценяла много повече. В огромни територии от Африка желязото като метал е открито много по-рано от медта. Така последната се считала за изключителна ценност. Неслучайно по-голямата част от африканските предмонетни знаци са изработени именно от мед. Срещат се и железни. Обаче такива от злато или сребро изобщо няма.

Монетите навлизат масово сред коренното африканско население едва към края на колониалната епоха. Значителни територии от африканския континент така си и остават немонетизирани чак до средата на XX век. Въпреки че монетата е позната в „Черния континент“ още от античността[38], тя в продължение на дълги векове си остава нещо чуждо. Дори откритото от местното население злато в по-голямата си част се е изнасяло. Както споменахме, африканското население имало съвсем различна представа за богатство. То не намирало нищо в жълтия метал. Тези разбирания на места се запазили много до късно. Ето защо в Африка все още има територии, в които монетите са практически непознати.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Iroko 1990: F. Iroko. Скъпоценните африкански раковини. - В.: *The Unesco Courier*, 2, 1990, 21-25. [F. Iroko. Skapotsennite afrikanski rakovini. - In: *The Unesco Courier*, 2, 1990, 21-25]

Криб 1995: Д. Криб. Пари. София, 1995. [D. Krib. Pari. Sofia, 1995]

Serve 1990: Ж.-М. Серве. Появата на монетите. - В.: *The Unesco Courier*, 2, 1990, 10-15. [Zh.-M. Serve. Poyavata na monetite. - In: *The Unesco Courier*, 2, 1990, 10-15]

Fengler et al. 1982: H. Fengler, G. Girou, V. Unger. Словарь нумизмата (перевод с немецкого). Москва, 1982. [H. Fengler, G. Girou, V. Unger. Slovar numizmata (perevod s nemetshkogo). Moskva, 1982.]

[38] Първите монети в Африка са отсечени в древногръцката колония Кирене около 470 г. пр. Хр.

Almeida do Amaral 1990: C. Almeida do Amaral. Catalogo descritovo dos moedas Portuguesas: Museu Numismatico Portugues. Lisbon, 1990

Berndt, Steinacher 2008: G. Berndt, R. Steinacher. Minting in Vandal North Africa: Coins of the Vandal Period in the Coin Cabinet of Vienna's Kunsthistorisches Museum. – Early Medieval Europe, 16 (3), 2008, 252-298

Cribb, Cook, Carradice 2003: J. Kribb, B. Cook, I. Carradice. The Coin Atlas. The World of Coinage from its Origins to the Present Day. Singapore, 2003

Davenport 1984: J. Davenport. World Crowns and Talers 1484 – 1968. Vol. IX. Dollars of Africa, Asia and Oceania. 1984, 523-554

Dowler, Galwin 2011: A. Dowler, E. Galvin (eds). Money, Trade and Trade Routes in Pre-Islamic North Africa (British Museum Research Publication). London, 2011

Iroko 1990: F. Iroko. Mollusc Money. – The Unesco Courier. The Fortunes of Money. 1, 1990, 21-25

Freeman-Granville 1957: G. Freeman-Granville. Coinage in East Africa before Portuguese Times. – NC, 6th Series, vol. XVII, 1957

Kruggel, Gerbasevkis 2000: E. Kruggel, G. Gerbasevkis. Die Münzen des Herzogtums Kurland. Riga, 2000

Lecompte 2000: J. Lecompte. Monnaies et Jetons des Colonies Françaises. Ed. V. Monaco, 2000

Mahieu 1924: A. Mahieu. Numismatique du Congo (1485 – 1924). Imprimerie Médicale et Scientifique. Brussels, 1924

Mattingly 1932: H. Mattingly. Coins from a Site-Find in British East Africa. – Numismatic Chronicle, 1932

Whroth 1911: W. Wroth. Catalogue of the Coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards and of the Empires of Thessalonica, Nicaea and Trebizond in the British Museum. London, 1911

Wilson 2012: A. Wilson. Saharan Trde in the Roman Period: short-, medium and long-distance trade networks. – Azania: Archaeological Research in Africa, Vol. 47, Issue 4, 2012, 409-449

АРХИМАНДРИТ ЙОАН НИКОЛОВ КАТО НАБЛЮДАТЕЛ НА ЧЕТВЪРТАТА СЕСИЯ НА ВТОРИЯ ВАТИКАНСКИ СЪБОР (14.IX – 8.XII.1965 г.)

Румен Ваташки

ARCHIMANDRITE JOHN NIKOLOV AS AN OBSERVER OF THE FOURTH SESSION OF THE SECOND VATICAN COUNCIL (14 September – 8 December 1965)

Rumen Vatashky

Summary: The article studies the Second Vatican council and more specifically its fourth session where different fractions were formed by the participating delegates. Archimandrite John took part as a Bulgarian observer in this council. The council discussed topics of religious freedom and accepted a declaration in this respect – this was the first document of that kind issued by the Roman Catholic Church. It also discussed the economic and social activity of the church, considered questions of its missionary activity, looked at the problems of world peace. The author of the study examines also the relationships between the Roman Catholic Church and the Orthodox Church.

Key words: council, Catholics, Orthodox Christians, the Pope, archimandrite, microfilms

Вторият ватикански събор (XXI вселенски събор за Римокатолическата църква) е едно от важните събития в историята на християнската църква. Широкият кръг от въпроси, които се разглеждат, очертава до голяма степен развитието на богословската мисъл през втората половина на XX век. Обсъжданите теми намират отзвук в целия християнски свят, защото Римокатолическата църква има сериозен интелектуален и богословски потенциал, за да бъде водеща. Някои православни църкви, като гръцката например, се опитват да показват външна незаинтересованост, но същевременно следят събитията внимателно и водят интензивен диалог с останалите сестри църкви по въпроси, които се отнасят до решенията на събора.

Колкото и да не ни се иска, тук откриваме „българска следа", която има отношение към църковната ни история. Вторият ватикански събор е дело на папа Йоан XXIII (архиепископ Анджело Джузепе Ронкали), апостолически посетител и делегат в България от 1925 до 1934 г. Той е вдъхновителят и организаторът на този събор, който оставя трайни следи в живота на Римокатолическата църква през XX век.

Още от първите заседания проличава желанието на съборните отци да разискват въпросите открито, без неудобни теми и ограничения, т.е. да има свобода при изказванията и при вземането на решения. Голяма част от делегатите заявяват готовност за реформи в Римокатолическата църква, за да отговорят на новите предизвикателства на модерния свят. Показвайки откритост, отвореност към актуалните проблеми на обществото, тези делегати получават наименованието „отворени" (прогресивни). В подобни случаи винаги се оформят две крила – консервативно и прогресивно.

Първата сесия на Втория ватикански събор е открита от папа Ронкали (Йоан XXIII) на 11 октомври 1962 г. и продължава до 8 декември същата година, когато се провеждат общо 36 генерални заседания. Важността на тази сесия е безспорна, тъй като на нея се гласуват въпросите и схемите, които предстои да се разглеждат. Именно на нея се осъществява т.нар. среща на силите. Оформят се различни крила, чиито мнения най-често са противоположни, но се търсят и приемливи решения.

Втората сесия е проведена от 29 септември до 4 декември 1963 г. и включва 43 генерални заседания. През този период е изработена Конституцията на светата литургия и Декретът за средствата, за социална комуникация.

Третата сесия започва на 14 септември 1964 г., а като времетраене продължава 68 дни, с 48 генерални заседания. Приключва с приемането на Догматичес¬ката конституция за Църквата и на декретите „За икуменизма" и „За Източните католически църкви".

След III сесия става ясно, че резултатите от първите три сесии не са задоволителни и тежестта на събора ще падне върху IV.

Поради тези обстоятелства папа Павел VI определя поредната сесия за заключителна. Тя е най-натоварената от всички, тъй като големият интерес на съборните отци към съдържанието на схемите е причина те да бъдат преработени и допълнени преди публикуването им. Някои от основните документи са редактирани многократно. Налице е желание за открито обсъждане на богословските и социалните проблеми в Църквата.

На IV сесия на Втория ватикански събор се разглеждат 11 схеми. По-важните са "Догматичната конституция за Божественото откровение", "За апостолството на миряните", "За пастирската служба на епископите в Църквата", "За обновлението на монашеския живот", "За подготовката на свещениците", "За християнското възпитание", „За отношението на Църквата с нехристиянските религии".

Най-обсъжданите и в много отношения определящи в живота на Римската църква са схемите "За религиозната свобода", "Пастирската конституция за Църквата в съвременния свят" (т.нар. „Схема 13"), "За мисионерската дейност на Църквата" и "За служението и живота на презвитерите".

„Чудесната драма" започва, и то с българско участие. Наблюдател на IV сесия на Втория ватикански събор е архимандрит Йоан, който е представител

на Българската православна църква. Поканени са над 3000 съборни отци[1].

Архимандрит Йоан пристига в Рим в полунощ на 12 септември 1965 г. с влак от София. На гарата няма посрещачи. Отсяда в хотел „Castel Sent'Angelo, piazza Adriana 12. Там са настанени и другите наблюдатели на събора. На другия ден е приет от епископ Вилебрадс и от отец Дюпре. На приема двамата ватикански сановници изказват радостта си, че БПЦ изпраща наблюдател на събора[2].

Четвъртата сесия е открита на 14 септември 1965 г. със св. литургия, отслужена от Негово Светейшество папата в храма "Св. Петър" във Ватикана в съслужение с 26 кардинали и източни патриарси – униати, които придават своеобразен колорит на богослужението[3].

---

[1] След завръщането си в България архимандрит Йоан пише подробен доклад за IV сесия на Втория ватикански събор до Негово Светейшество патриарх Кирил в обем 70 машинописни страници. В своя доклад българският клирик успешно отразява най-съществените моменти от работата на II Ватиканум. От зоркия му поглед не убягват ключови изказвания на важни делегати на събора и интересни подробности. ЦДА, Ф. 549, оп. 3, а. е. 92, л. 7-77.

Архиманрит Йоан (Кръстю Петров Николов) е роден във Варна на 24 юни 1925 г. Основното си образование получава в немското училище във Варна. От 1939 до 1945 г. учи в Софийската духовна семинария. Същата година приема монашество и става брат на Рилския манастир. През 1949 г. завършва Богословския факултет на Софийския университет. На 16 февруари 1946 г. е ръкоположен за йеродякон. През периода 1949-1952 г. е книговодител в Рилския манастир. На 17 февруари 1952 г. получава йеромонашеско ръкоположение, след което е назначен за протосингел на Ловчанската митрополия. На тази длъжност остава до 1 януари 1956 г. През 1953 г. е въведен в архимандритско достойнство. От 1 януари 1956 г. до 31 октомври 1968 г. архимандрит Йоан е протосингел на Софийската митрополия. По време на това послушание е изпратен от Св. Синод на БПЦ в Рим като наблюдател на Втория ватикански събор. През периода 1968-1970 г. е игумен на Рилския манастир. През 1969 г. пулучава епископска хиротония. От 1970 до 1973 г. е викарен епископ на Софийския митрополит, а от 1974 до 1979 г. е ректор на Духовната академия „Св. Климент Охридски" в София. През 1980 г. е назначен за викарен епископ на Великотърновския митрополит Стефан. На този пост остава до 1983 г., когато е назначен за председател на църковното настоятелство при патриаршеската катедрала „Св. Александър Невски". На това отговорно служение остава до 1988 г., когато отново става игумен на Рилския манастир. Вж. Цацов, Б. Архиереите на Българската православна църква. С., 2003, с. 114-115.

Драговитейски епископ Йоан се представя в Господа на 13 ноември 2005 г. Вж. Църковен вестник, 2005, бр. 20, с. 1.

[2] Писмо на архим. Йоан от 18 септември 1965 г., адресирано до патриарх Кирил. Ф. 1318 к, оп. 1, а. е. 3142, л. 6.

[3] Подробно изложение от 18 февруари 1966 г. върху IV сесия на Втория ватикански събор, подписано от архимандрит Йоан в качеството му на наблюдател на IV сесия на Втория ватикански събор, адресирано до Негово Светейшество патриарх Кирил, председател на Св. Синод на БПЦ. Изложението е допълнение към негов доклад от 21 декември 1965 г., адресиран до Негово Светейшество патриарх Кирил, председател на Св. Синод. ЦДА, Ф. 549, оп. 3, а. е. 92, л. 7-77.

Наблюдателите присъстват на заседанията всеки ден. След обяд участват в пресконференции, където могат да се изказват и да правят предложения върху разглежданите схеми. На 18 септември архимандрит Йоан посещава кардинал Беа.

По настояване на патриарх Кирил архим. Йоан разговаря с Вилебрандс и Дюпре за фотокопиране на документи, за които двамата обещават да съдействат.

Отец Йоан има на разположение една възрастна монахиня, която говори добре руски и немски, но до 18 септември не успява да се запознае със забележителностите на Рим[4].

Наблюдателите на събора са настанени на първия ред от дя¬сната страна на централния престол. Подредени са по достойнството и древ¬ността на църквите, които представляват. За разлика от предишните сесии папа Павел VI не слага на главата си тиара и не позволява да бъде носен на трон.

В приветствието си към съборните отци той споменава за учредяването на епископски синод. Очакванията са, синодът да бъде в помощ на Св. Престол. В следобедните часове е проведена покаянна процесия до храма "Сан Джиовани ин Латерано", водена от папата, в която той носи честния кръст.

На 15 септември 1965 г. се провежда първото генерално заседание на IV сесия на Втория ватикански събор, което се явява 128 от откриването му. Заседанията се провеждат при закрити врата. За всеобщо учудване папа Павел VI се настанява в Президиума сред дванадесетте кардинали. На миналите заседания римският първосвещеник стои сам върху подиум над гроба на св. ап. Петър.

Няма съмнение, че с учредяването на епископския синод Римската църква се доближава до Източноправославната. Според митрополит Емилианос, представител на Константинополската патриаршия, този акт е приет добре от Православната църква.

Константинополският патриарх Атинагорас изпраща до папа Павел VI поздравителна телеграма, прочетена пред съборните отци от генералния секретар архиепископ Перикъл Феличи.

Обсъждането на схемата за "Религиозната свобода" започва на 15 септември и продължава до 22 септември. Изказват се 64 съборни отци. След петдневни разисквания съборните отци са единодушни, че никой не трябва да бъде насилван да приеме определена религия, както и да му се пречи да изповядва вярата си. Нужна е свобода на съвестта. На 21 септември по предложение на кардинал Агаджианиян разискванията са прекратени, а архиепископ Феличи предлага за гласуване следния текст: "Одобряват ли отците преработеният текст за религиозна свобода да служи за основа на окончателната "декларация", която

[4] Писмо на архим. Йоан от 18 септември 1965 г., адресирано до патриарх Кирил. Ф. 1318 к, оп. 1, а. е. 3142, л. 6.

ще бъде усъвършенствана в съгласие с католическото учение за истинската религия, и на съответните забележки, които се направиха от отците през време на дискусиите и които ще бъдат приети според правилата за вътрешния ред?" От присъстващите 2222 отци 1997 гласуват с "да", 224 с "не", а една бюлетина е недействителна.

Очевидно така формулираният текст е приемлив за мнозинството и този умел ход на модераторите позволява да бъде гласуван[5].

На 26 и 27 октомври работна комисия от 120 души – професори, богослови предоставя преработен текст. При гласуването схемата получава необходимото болшинство от 2/3, след което отново е върната на комисията, за да се разгледат и новите поправки. Окончателният текст е гласуван на 19 ноември и представен на папата. Промулгацията е извършена на 7 декември 1965 г. по време на последното открито заседание. Схемата придобива популярност като „Декларация за религиозната свобода". Приемането й е исторически акт, тъй като за първи път Римокатолическата църква гласува за религиозна свобода[6].

Патриарх Кирил продължава да настоява за микрофилми или фотокопия, които са нужни за научните му изследвания. Поради това архим. Йоан пише писмо до епископ Вилебранс, което му предава лично. Разговаря отново с отец Дюпре, който го уверява, че ще съдейства. На 24 септември архим. Йоан провежда разговор по този въпрос с Вилебрандс. Ватиканския сановник го уведомява, че писмото му е изпратено до Ватиканската библиотека. Архим. Йоан изказва предположение, че ще се затруднят с журнала на отец Галаберт, тъй като от него ще трябва да се извлече само онова, което се отнася за България. На епископ Кирил Куртев не може да разчита, понеже той живее извън града и както всички съборни отци е много зает. Според българския наблюдател условията за научна работа във Ватиканската библиотека са отлични. Отсъствието на Иван Софранов е причина отец Йоан да смята, че той е гузен[7].

Документът, озаглавен „Църквата в света днес", известен още като „Схема 13", тъй като в първоначалния списък на схемите е поставена на 13-о място,

[5] ЦДА, Ф. 549, оп. 3, а. е. 92, л. 19-29.

[6] Архимандрит Йоан дава подробно описание за схемата, за да се добие представа за самата процедура. Той не превежда на български декларацията, а прилага към доклада си латинския и неслужебния немски тест за ползване. Официалният превод на съответните европейски езици към датата на написването на доклада все още не е готов.
Докладът на архимандрит Йоан в качеството му на наблюдател на IV сесия на Втория ватикански събор представлява интерес за историците, които се занимават с църковна история, тъй като той съдържа информация за атмосферата на събора и за неща, които по разбираеми причини не са издадени по времето на комунизма. През 1966 г. архимандрит Йоан публикува в „Духовна култура" статията си „Втори ватикански събор", в която ползва отчасти споменатия доклад, на който попаднах в ЦДА в София и сега публикувам изцяло в приложението на настоящата си книга. ЦДА, Ф. 549, оп. 3, а. е. 92, л. 30-32.

[7] Писмо на архим. Йоан от 24 септември1965 г., адресирано до патриарх Кирил. Ф. 1318 к, оп. 1, а. е. 3142, л. 12.

е най-новият съборен документ. Интересът към него е изключително голям. Потвърждава го и броят на изказалите се съборни отци, а той е 169. Обемът на предложените поправки възлиза на 830 страници. Като че ли значението му е отразено най-добре в изказването на д-р Фрнц Хенгсбах, епископ на Ессен: ”Църквата трябва да намери начин за диалог и с нехристияните, защото нейният Основател и Господ стана човек не само за вярващите, но за всички човеци”.

За важността на схемата мога да отбележа и факта, че преди самото й обсъждане в зала е преведена на всички основни езици, за разлика от останалите, които са разисквани въз основа на документи на латински език. На 21 септември започват същинските обсъждания по съдържанието на документа, които продължават до 8 октомври. Изказвания правят 162-ма съборни отци.

На 23 септември разискванията са преустановени и се пристъпва към обсъждането на увода и първата част на схемата, която носи заглавието „Църквата и призванието на човека”. Правят разисквания и по въпроса за атеизма. Отчетено е, че и Църквата носи известна отговорност за съществуването му. Начините за премахването на атеизма е главната тема при обсъждането на този въпрос.

Твърде интересно е изказването на виенския архиепископ Франц Кьонинг, който е и председател на Секретариата на невярващите. Според него „Трябва да се приканят атеистическите управления по примера на събо¬ра да издадат документ за религиозната свобода, която се основава на есте¬ственото право. В страните под комунистическа власт се препоръчва на вяр¬ващите да свидетелстват за живия Бог чрез честна съвместна работа за икономическия напредък на отечеството, за да докажат, че религиозният живот дава по-голям импулс, отколкото безбожието. Над всичко обаче трябва да стои братската любов. Трябва да се търси и молитвената помощ на Св. Богородица”.

Архиепископ Кьонинг се ангажира с изготвянето на нов текст, който да бъде по-компромисен в отношението му към комунизма. След основна преработка е приет с голямо мнозинство.

От втората част на „Схема 13” първо се обсъжда въпросът за „Достойнството на брака и семейството”, където се изказват 29 съборни отци. По въпроса за „Съдействане на културния напредък” се изказват 13 делегати на събора.

Сериозни дебати се провеждат и по въпроса за „Икономическото общество”. По темата голям интерес проявяват делегати от Южна Америка, където съществуват сериозни икономически и социални проблеми. Изказалите се 21 съборни отци настояват за нова преработка на текста. Постъпва предложение за създаване на папски секретариат, който да координира социалната дейност на Римокатолическата църква.

По темата за „Политическия живот” е показан слаб интерес. Изказванията са само 4. Обсъжданите въпроси се отнасят до взаимоотношенията между Църквата и държавата и отношението на християните към държавността.

Началото на обсъждането на главата „Народите и мирът" е поставено на III сесия. След посещението на папа Павел VI в ООН и неговия апел за мир въпросът започва да придобива нови измерения. Схемата е одобрена на 7 декември 1965 г. и продобива популярност като „Пастирска конституция за Църквата в съвременния свят".

"Мисионерската дейност на Църквата" е схемата, която съборните отци обсъждат от 7 до 13 октомври 1965 г. По нея отношение вземат 49 съборни отци. В изказванията надделява становището, че мисионерската дейност е основна задача на цялата Църква, а не индивидуална дейност на пастирите. Схемата е приета на послед-ното публично заседание, проведено на 7 декември 1965 г. под заглавие „Декрет за мисионерската дейност на Църквата".

На 11 октомври архиепископ Феличи прочита пред делегатите писмо от папа Павел VI, адресирано до кардинал Тисеран, председател на президиума. Става ясно, че до Негово Светейшество е постъпила информация за това, че някои делегати имат намерение да поставят на дневен ред въпроса за премахването целибата в Римокатолическата църква. Поради това папата предварително изказва становище по този въпрос чрез споменатото писмо и счита, че обсъждането му е неуместно.

Преди откриването на II Ватиканум покойният папа Йоан XXIII не позволява публичното обсъждане на този въпрос, въпреки че по същността си е чисто дисциплинарен и подлежи на промяна[8].

Сагата с микрофилмите продължава и архим. Йоан разговаря отново с отец Дюпре. Последният засвидетелства уважението си към патриарх Кирил, а положението с микрофилмите представя по следния начин: „Документите са изписани с лош, нечетлив почерк на тънка хартия, а при фотографирането е излязла и обратната страна. Затова сега ги преписват на пишеща машина, след което ще ги заснемат". Отец Йоан изказва пожелание при преписването да не станат грешки[9].

Архим. Йоан уверява дядо Кирил, че ще направи всичко възможно да не бъде изигран: „...Нищо не ми струва да бъда по-нахален, щом те не са много честни в обещанията. Вече съм месец и половина тука и под лустрото започна да се вижда ръждата".

Отец Йоан се запознава с кардинал Кьонинг. Той дава съгласието си българския наблюдател да получава специалния бюлетин „CIC", който се издава за немските епископи. Освен това получава и „Kathpresse". По този начин архимандрит Йоан става един от най-добре информираните наблюдатели на събора.

---

[8] ЦДА, Ф. 549, оп. 3, а. е. 92, л. 33-66.

[9] Писмо на архим. Йоан от 13 октомври 1965 г., адресирано до патриарх Кирил. От него става ясно, че по това време дядо Кирил е в Париж. Ф. 1318 к, оп. 1, а. е. 3142, л. 14.

Заедно с наблюдателите от Русия и Сърбия архим. Йоан е поканен на обяд в частния дом на епископ Вилебрандс. Разговорът е главно върху икуменизма. На срещата се споменава, че през следващата година патриарх Атиногорас има намерение да посети Рим, за да продължи диалога с папата. Епископ Вилебранс не отрича тази възможност, но смята, че патриархът не може да разреши този въпрос без одобрението на Синода и на останалите православни църкви.

По време на работата на последната сесия в Италия пристига делегацията от Йерусалимската патриаршия, за да получи мощите на св. Сава Освещенни от Венеция. Във връзка с посещението на делегацията православните наблюдатели са поканени на официален обяд. Делегацията е водена от архиепископ Василий Йордански. В нея влизат още архим. Серафим, игумен на манастира на св. Сава, архим. Германос, представител на Гроба Господен и архим. Теодосий от Витания[10].

На 28 октомври 1965 г. са одобрени декретите „За пастирската служба на епископите", „За обновлението на монашеския живот" и „За подготовката на свещениците", както и декларациите „За християнското възпитание" и „За отношението на Църквата с нехристиянските религии".

В последната декларация на преден план се откроява това, което обединява хората, а не това, което ги разделя, за да послужи за основа на градивен диалог между различните вероизповедания.

На 18 ноември 1965 г. са приети "Догматическата конституция за Божественото Откровение" и „Декретът за апостолството на миряните".

"Декретът за служението и живота на презвитерите" е последният въпрос, разглеждан на II Ватикански събор, който е одобрен на 7 декември 1965 г.[11]

За пореден път архим. Йоан говори с епископ Вилебрандс за микрофилмите. Последният го изпраща при отец Дюпре. Два пъти посещава Секретариата и все му отговарят „Geduld". Обещанията са да получи нещо към края на събора[12].

Разбирайки, че няма да получи нищо, патриарх Кирил успокоява архим. Йоан с думите: „Ватиканските власти трудно ще ти дадат микрофилми от техните архиви. Те ще ти обещават, ще разтакават въпроса и най-сетне ще ти кажат, че ще потърсят възможност да ги изпратят в София. Това е познат маниер, който не ме изненадва. Аз съм работил в няколко държавни архиви в чужбина и знам колко бърже се уреждат подобни въпроси. Но това са държавни архиви, а не Ватиканският, в който могат да проникват само правоверни католици, които

---

[10] Писмо на архим. Йоан от 20 октомври 1965 г., адресирано до патриарх Кирил. Ф. 1318 к, оп. 1, а. е. 3142, л. 19.

[11] Архимандрит Йоан подробно описва четирите схеми, промулгирани на последното заседание, проведено на 7 декември 1965 г. Обсъжданията по останалите 7 схеми се провеждат по време на III сесия на събора. ЦДА, Ф. 549, оп. 3, а. е. 92, л. 70-75.

[12] Писмо на архим. Йоан от 1 ноември 1965г., адресирано до патриарх Кирил. Ф. 1318 к, оп. 1, а. е. 3142, л. 23-24.

въз основа на подбрани архивни материали ще правят история на католическата църква, на нейните институти и органи. Не ги осъждам, защото и времето, в което живеем, е лукаво. Правя само разсъждение, за да се не тревожиш и ти, ако трябва да потеглиш от Рим с празни ръце. Гледай обаче да дойдеш с по-голяма документация относно дейността на Втория Ватикански събор. Това е не по-малко важно, като се има пред вид значението на самия събор"[13].

Въпреки многобройните настоявания пред Вилебрандс и Дюпре за микрофилмите архим. Йоан не получава нищо повече освен голи обещания. Накрая дори отец Дюпре започва да го отбягва[14].

Усещайки лицемерието на ватиканските сановници, архимандрит Йоан споделя: „Никога не съм се чувствал по-православен и патриот отколкото тук в Рим, след като видях толкова срамни за моя мир неща"[15].

На 9 ноември архим. Йоан посещава българското посолство в Рим и разговаря с посланика около 2 часа. Отец Йоан предоставя на българския дипломат подробен доклад за работата на събора. Според думите на архимандрита „... посланикът остана много доволен, понеже можа „от първа ръка да научи неща, за които не се писа, или се писа тенденциозно във вестниците. Изказа и радостта си, че Българската православна църква е изпратила наблюдател на събора, за да има непосредствено впечатление от хода на работата"[16].

Премеждията с фотокопията (микрофилмите) в крайна сметка намират своя логичен завършек в края на пребиваването на архим. Йоан в Рим. В разговор с ректора на Ориенталския институт в Рим отец Йоан узнава, че Ив. Софранов е издал първи том на френски език от докторската си дисертация за католическото движение на Балканския полуостров за периода от 1855 до 1865 г. и работи върху втори том, в който засяга и Македония. Д-р Софранов използва документи от Ватиканския архив, които му предоставя кардинал Тисеран. Архимандрит Йоан прави извода, че Софранов е заинтересованото лице, което пречи да му дадат фотокопията.

Отец Йоан е доволен от себе си и това проличава най-добре от думите му: „Тук съм на много голяма почит, не само защото съм представител на една Църква, но защото им се наложих с моята работливост, интерес и честност в мненията. Така са ме охарактеризирали в Секретариата".

„...А на епископ Кирил Куртев казали: „Българската Църква е изпратила много мил и добър архимандрит, но и голям диалектик". А както ме представи

---

[13] Писмо на патриарх Кирил от 16 ноември 1965 г., адресирано до архимандрит Йоан. Ф. 1318 к, оп. 1, а. е. 3142, л. 27.

[14] Писмо на архим. Йоан от 17 ноември 1965 г., адресирано до патриарх Кирил. Ф. 1318 к, оп. 1, а. е. 3142, л. 28.

[15] Писмо на архим. Йоан от 24 ноември 1965 г., адресирано до патриарх Кирил. Ф. 1318 к, оп. 3142, л. 30-31.

[16] Писмо на архим. Йоан от 9 ноември 1965 г., адресирано до патриарх Кирил. Ф. 1318 к, оп. 1, а. е. 3142, л. 25.

професор Хоргом (методист от USA) на приема на американските епископи в „Гранд хотел" и всички започнаха да ръкопляскат, стана ми неудобно и се измъкнах от залата. Бях поканен на приема, който дадоха принц Колона в Рим и принц Одескалки в замъка им край Бречано, а на 30-ти, този месец, съм поканен от Presidente della Republlica в Palazzo del Quirinale. Това е не моя чест и похвала, а за нашата Българска Православна църква, понеже не всички се удостояват с такова внимание. Направи ми се предложение, че ако искам, папата може да ме приеме на частна аудиенция. Благодарих и казах, че ще получа благословението му на общия прием, когато ще ни раздаде и медали. Кардинал Кьониг ме покани да говоря по Виенската телевизия за впечатленията си от събора. Отказах"[17].

На 25 ноември архим. Йоан е уведомен от Секретариата, че на 27 ноември (събота) е поканен заедно със сръбските наблюдатели на частна аудиенция при папа Павел VI. Нашият наблюдател е смутен от тази вест, тъй като не е инструктиран за подобна среща, но с българския посланик в Рим бързо урежда нещата.

Така на 27 ноември в 11 ч., придружени от епископ Вилебрандс и секретаря на кардинал Беа, по народност хърватин и преводач на сърбите, посещават Ватикана. Папата ги приема в работния си кабинет много радушно и дори не позволява да му целунат ръка.

Сърбите дариват на Павел VI скъпа икона на Спасителя в сребърна ризница, подарък от патриарх Герман. Папата води разговора на италиански. На отец Йоан превежда епископ Вилебрандс. Негово Светейшество удостоява наблюдателите със сребърния медал на III сесия. После се фотографира първо със сърбите и иконата, после с архим. Йоан. Накрая предлага да направят обща снимка. След като Павел VI разцелува сърдечно гостите си по 3 пъти, наблюдателите напускат кабинета му. Приемът трае 20 минути. Според българския наблюдател между Константинопол и Рим е постигнато писмено споразумение за вдигане на схизмата от 1054 г.[18]

След края на събора делегатите и наблюдателите на този представителен форум са приети от президента на републиката и от кмета на Рим. На 4 декември в базиликата "Св. Павел" папа Павел VI се среща с наблюдателите на събора. Аудиенцията е предшествана от кратка икуменическа вечерня, на която протестантски пастор прочита паримията, един старокатолически епископ прочита апостола, а Евангелието е прочетено на гръц¬ки от православен архимандрит. За първи път в присъствието и с участието на папата се допускат "отделените братя" да вземат участие в католическо богослужение. След това е даден прием, на който папата се ръкува персонално с всеки един от наблюдателите

[17] Писмо на архим. Йоан от 24 ноември 1965 г., адресирано до патриарх Кирил. Ф. 1318 к, оп. 1, а. е. 3142, л. 30-31.

[18] Писмо от 27 ноември 1065 г. на архимандрит Йоан, адресирано до патриарх Кирил. Причината за това поредно негово писмо е „важно събитие". Ф. 1318 к, оп. 1, а. е. 3142, л. 34.

и им дава за спомен по една камбанка, на която са гравирани симво¬лите на четиримата евангелисти, и по един сребърен медал с грамота.

От своя страна на 6 декември наблюдателите дават в салоните на Валденския факултет прием на кардинал Августино Беа и на ръководни лица от Секретариата за християнско единство, като всеки от наблюдателите прави по един скромен подарък на кардинал Беа. Българският делегат му дарява икона с образа на Спасителя и от името на наблюдателите държи благодарствено слово. Съборът е закрит на 8 декември 1965 г.

За цялостната атмосфера на събора можем да съдим най-добре от финалните думи на архимандрит Йоан, написани в цитирания негов доклад до патриарх Кирил:

„Раздялата беше сърдечна, искрена, топла. Едва тук разбрахме колко много сме се сближили и взаимно опознали чрез съвместната работа през те¬зи три месеци. Макар че наблюдателите принадлежахме на различни църкви, а съборът беше строго католическа акция, нас ни третираха едва ли не като равноправни съборни членове, понеже присъствахме на всичките им тайни заседания, получавахме същите поверителни текстове и имахме право да из¬казваме нашето мнение по решенията на събора при срещите със Секретариата”[19].

[19] ЦДА, Ф. 549, оп. 3, а. е. 92, л. 77.

СПОМЕНИ И ДОКУМЕНТИ

КРЪЖОКЪТ ПО КРИТИКА В ШУМЕНСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ: ОТ КАСТАЛИЯ ДО НЕВИДИМИЯ ГРАД КИТЕЖ

Христо Трендафилов

SHUMEN UNIVERSITY'S CLUB OF CRITIQUE: FROM KASTALIA TO THE INVISIBLE CITY OF KITEZH

Hristo Trendafilov

Je est un autre
Артюр Рембо, писмо от 1871 г.

Научният кръжок като неофициално обединение на група от люде с общи интереси и възгледи има стара история. Особено много такива обединения има в предреволюционна Русия през XIX-XX в., самият термин *кружок* е превод на немското *kreis* и е пренесен у нас. Могат да се отбележат кръжоците на *Петрашевците*, на *Любомъдрите*, *Московският лингвистичен кръжок*, Петербургското литературоведско обединение *ОПОЯЗ*, *Пражкият лингвистичен кръжок*, *Копенхагенски кръг*, идейните кръгове около авторитетните френски списания *Les Temps modernes*, *Tel Quel*, *Poétique*, тартуските *Труды по знаковым системам*. Понякога кръжокът надхвърля изначалните си рамки и се превръща в школа, но за да остави забележими следи, той трябва да отговаря на три щастливо съчетани условия:

1. Да носи нови и задължително опозиционни идеи.
2. Да се предвожда не просто от многостранно надарена и озарена персона, но и от личност с организационни умения и апостолска жертвоготовност.
3. Да има специализирано свое издание, в което да се публикуват главните идеи на неговите членове.

У нас кръжочна дейност започна да се развива след *Народната победа* в *Софийския университет "Св. Климент Охридски"* като част от образователния процес. В хуманитаристиката тя бе предимно плод на партийно-мероприятиен

подход и идеологическа енергичност, но по-късно в работата й неминуемо започнаха да се долавят силуетите на Ив. Шишманов, Й. Иванов, М. Арнаудов, Б. Пенев, а с изрядно закъснение – на П. Мутафчиев, д-р Кръстев и Вл. Василев. Своята роля изигра и традицията на научните семинари в елитните руски университети, която практически не бе преставала и през най-суровите години на диктатура на пролетариата. След като по време и между двете световни войни българският учен и преподавател бе откъснат от нея, сега тя се възобнови с пълна сила чрез специализации, научни командировки, аспирантури и докторантури, „съветският опит" стана крилата фраза. От Софийския университет тази тенденция започна да се предава чрез командировани преподаватели в новопоявилите се висши педагогически институти извън столицата, днес претрансформирани в университети. Пренесе се и традицията на творческите кръжоци, по-късно преименувани в клубове – в СУ това бе клубът *Дебелянов*, ръководен с възхитителна енергия от покойния Г. Черняков (с дъщерно лятно образование под безспорно респектиращия наслов *Национална поетична академия "Хр. Ботев"*) и литературните четения в култовата 65-та аудитория. През *Застоя* обаче те загубиха своя чар, вече доминираше *тихата лирика* на Ив. Цанев и неговите следовници, между които се открояваха Ив. Матанов и учещият в Багдат Цв. Теофанов. Във ВПИ-Велико Търново през 60-те години блесна твърде одарено лирическо ято – К. Ковачева, Б. Христов, М. Георгиев, Т. Клисуров, а в Пловдив студентският клуб *Гео Милев* с ръководител О. Сапарев даде през 70-те много пишещи, начело с незабравимия ми приятел, и което е далеч по-важно - незабравим поет Д. Тонев. Спроти горчивата констатация в забележителната му дебютна книга *Белег от подкова* (1979):

Градът – раиран и кариран
проспа и моя рецитал...

А още и А. Хранова, В. Сариев, Т. Трайкова, Н. Славов, М. Иванова, училият преди това при нас Т. Чонов. Така и в създадения през 1971 г. в Шумен безименен *Висш педагогически институт (ВПИ)* скоро след учредяването му закипя и кръжочен живот, в който по силата на скрепени случайности взех участие. Но преди това да уточним, че в своя първоначален вид ВПИ (мога да говоря само за *Филологическия факултет*, по-късно преименуван с немалка доза ***остранение*** на *Факултет по хуманитарни науки*) представляваше нещо като *Факултет по славянски филологии А* на СУ. Тук преподаваха тогавашните титуляри в Университета – доцентите и бъдещи професори Д. Петканова (създател на дисциплината *Стара българска литература*), Н. Драгова, П. Пашов, Е. Константинова, Б. Симеонов, Хр. Първев, П. Илчев, К. Бабов, В. Смоховска, Т. Бояджиев, М. Бочева, Й. Цонев, Т. Стоева, Ст. Калбасанов, Л. Ницолов и Ст. Димитрова (БАН), професорите Л. Андрейчин, С. Русакиев и Ж. Авджиев. Не говоря за преподавателското съзвездие, което дойде малко по-късно и за

кратко: Б. Велчева, Ив. Добрев, Н. Георгиев, О. Сапарев, Р. Коларов, Д. Тилков, Т. Ив. Живков. Освен на знания по съответните дисциплини, те ни учеха на университетска етика и неусетно, стъпка по стъпка внедряваха най-трудното за налагане и най-лесното за разсейване в един ВУЗ – академичните традиции.

В началото на 1975 г. като първокурсник бях поканен от асистента по *Стара българска литература* Пейо Димитров да посещавам неговия *Кръжок по литературна критика*. Прелюдия към поканата бе заръката му да прочета наскоро излязлата в списание *Септември* новела на Радичков *Страх*: *И обърнете повечко внимание на* ***Монголоида*** – добави Пейо.

Това и сторих, обръщайки се повече към **Монголоида** в себе си, чийто силует долавям и до ден днешен, за жалост без да стигам до пълна идентификация с него.

Първата сбирка на *Кръжока*, на която дойдох, се състоя в стая 209, в днешния *Първи корпус* на ШУ. Присъстваха обичайните около 50 човека, а темата бе обсъждането на нашумелия тогава роман на П. Вежинов *Нощем с белите коне*. Шумните, продължителни и безпардонни дебати, несекващите иронии – както по адрес на рецензиите и отзивите на официалната литературна критика, така и спрямо самия роман, окачествен с присъщата за *Кръжока* саркастична снизходителност като четивен, но с посредствена художественост; странната сплав от вежливо-изискана салонност и улична агресивност, вилнееше с пълна сила в почерка на *Кръжока*. За всяка обсъждана книга се възлагаха по две рецензии, обикновено на утвърден критически колос и на аджамия с видими мераци (не винаги в критиката).

И така бе на всяка сбирка, от 18 ч. до полунощ, когато идваше кроткият портиер и финализираше дискусията с вик да си ходим.

Но кои бяха тези 50 души? Постепенно осъзнах, че са обособени в три групи. Ще отпочна с втората и третата.

2. Гости студенти от различни филологически курсове и други специалности, те не се изказваха или го правеха много рядко и стеснително, подбирайки внимателно всяка дума и избягвайки каквато и да е специализирана терминология. Обикновено това бяха будни студенти, забелязани на упражнения и поканени от Пейо Димитров. Тяхното по-нататъшно интелектуално и кариерно развитие бе пъстроцветно, но зная, че някои станаха не само предприемчиви организационни работници и съвестни блюстители на реда, но и достойни учители и адаптивно-енергични журналисти. Сред гостите се забелязваха и преподаватели като физикът Григоров, с него и с покойния археолог проф. Рашо Рашев се сближихме през 1990 г., чакайки три месеца на опашка за хитовия тогава телевизор *Електрон-Велико Търново*. Бяхме обаче двойно ощастливени - не само ни дойде редът, но и тогава се откри *Великото народно събрание*. И от самата опашка неизбежно се стелеха политически конотации: веднъж край нея се спряха двама руснаци, единият я посочи и каза с тревожна компетентност на другия: *Это называется СДС!*

3. Гости от града, които не бяха студенти или преподаватели, заниманията им не изглеждаха съвсем ясни, но очевидно имаха сериозни интереси в определени области и искаха да впишат в тях съвременната българска литература и критиката за нея. Почти не се изказваха по време на заседанията, теоретично-концептуалната им подготовка изглеждаше дискусионна, ала в кратката суетня след сбирките демонстрираха весел нрав, склонност към политически вицове, нескрито любопитство и подчертано задоволство от чутото и видяното.

1. Основното ядро на *Кръжока* съставяше кръг от неговия ръководител и петима изявени студенти. Нека кажем по нещо за всички от тях.

***Пейо Димитров** (1944-1992) се формира като студент по *Българска филология* в СУ и най-вече в литературоведските кръжоци, функциониращи по това време във *Факултета по славянски филологии*. Безспорно най-авторитетният от тях тогава е *Кръжокът по стара българска и възрожденска литература и фолклор* на акад. Петър Динеков, който реставрира традициите на най-големите наши литературоведи от първата половина на XX в. Този кръжок формира на практика цялата наша литературно-историческа и фолклористична наука от 50-те до 80-те години, там получиха начален тласък и най-известните ни литературоведи-теретици. Усвояване на родната традиция, грижлива работа с фактите, но без да се фетишизират, запознанство с нашумелите концептуални изследвания (напр. тези на Лотман, Успенски, Проп, Гуревич, с авторите от поредицата *Исследования по фольклору и мифологии Востока*, наричана на жаргон *Библиотеката на костенурката*, редактирана от Елеазар Мойсеевич Мелетински и включваща имена като Проп, Неклюдов, Фрайденберг, Пермяков, Рошиану, Путилов, по-късно Дандес, Лорд, Търнър и т.н.) и изобщо с всичко ново и отдавна жадувано, намиращо по руските книжарници (да речем поезията на Аполинер или романите на Кафка), научни екскурзии със студенти извън София, при което акад. Динеков плаща подобно пък на своя учител в старобългаристиката акад. Й. Иванов всички разходи на групата. Под ръководството на Динеков Пейо Димитров написва дипломна работа на тема *Поезията на Ботев и народното творчество.*

Същевременно Пейо посещава *Кръжока по теория на литературата* на проф. Г. Марков, където изнася реферат върху сръбския превод на *Теория на литературата* на Рене Уелек и Остин Уорън. И третия кръжок, на който любознателният студент е член, е този по *литературна критика* на доц. Ст. Елефтеров. Обаче опитите на напористия Пейо, възприел почерка на своя учител, а чрез него и на Ив. Шишманов да спечели някой от асистентските конкурси в СУ (по *Стара*, *Възрожденска*, а по-късно и по *Нова българска литература* приключват безрезултатно, както и следва да се очаква за едно убого момче, произхождащо от малкото поповско село Миладиновци (с корени от Елена) и завършило не, не английска гимназия в София, а горски техникум във Велинград. Но на бедността като благодатна основа за професионална и човешка реализация той гледаше с иконично рвение. Мисля, че и тук следваше повече

Учителя, но не друг, а Динеков, отколкото императивите на Православието или (Боже сохрани!) на по-нови социално-футуристично-благоутробни доктрини.

Пейо Димитров и Сава Сивриев като асистенти - на конференция по старобългаристика в аудитория 202 на Шуменския университет.

Но манната небесна е безкрайна, макар да маносва различни хора по различно време и по различен начин: П. Димитров печели асистентски конкурс по *Стара българска литература* в новооткрития в Шумен ВПИ. От 1972 г. е на работа в него и възпроизвежда наученото в кръжоците на СУ, като освен описвания тук *Кръжок (по критика)* води и друг, доста по-малоброен *Кръжок по стара българска литература*. Всички членове на кръжоците, както и други впечатлили го на занятия или просто в разговор, (понякога дори и с една дума, побрала дадена душевна идеосинкразия) студенти, преминаваха през литературните дялове на неговата домашна библиотека: *антична, западноевропейска, руска, стара, възрожденска, нова и най-нова българска литература*, философия и психология (от Лосев до Пиаже). От теоретичните книги абсолютно задължителни бяха две: *Морфология на приказката* на Владимир Проп и *Поетика на композицията* на Борис Успенски. Те бяха незаменим увод в анализа на текста. Следваха безконечни разговори върху прочетеното и в домашния полигон на Пейовия апартамент, и в Катедрата, и на улицата. Имаше обаче и нещо друго, върху което П. Димитров държеше изключително много – отличното познаване на литературната периодика като фундамент за бъдеща критическа и литературно-историческа деятелност.

Така още през първи курс на следването си във ВПИ изчетох в библиотеката на известното шуменско читалище *Добри Войников* всички годишнини на сп. *Мисъл* (1892-1907) на д-р Кръстев, а през втори курс – годишнините на другите водещи журнали като *Златорог* на Вл. Василев (1920-1943), *Хиперион* на Ив. Радославов, Т. Траянов и Л. Стоянов (1922-1931), *Нов път* на Г. Бакалов (1923), *Изкуство и критика* на Г. Цанев (1938-1943). Пред мен се разкри един съвсем нов свят на българската литература и една друга нейна история, в която зад привидния хаос на приждащите една след друга полемични вълни и наслагващи се мнения постепенно кристализираха автентичните измерения на художествения процес.

В *Периодиката* се раждаше **Творбата**, преселваше се в **Текстът** на *Книгата* и накрая, приспан от Ролан Барт, **Авторът** заспиваше във вечния сън на *Литературната история*.

Председател и душа на *Кръжока* бе ямболията **Любомир (Любо) Котев** (1950) от първия випуск на ВПИ (1971-1975). Изключително колоритна личност, за самочувствието му няма да говоря, защото не само той, но и всички споменати по-долу го имаха в излишък. То често преминаваше в самомнение и ще го приемем като константа. Артистичен и ироничен (второ задължителни качества на людете, които изреждам), склонен към ефектни предизвикателства, ерудиран и егоцентричен. Този почти завършен критик (но критик на едно вехто и ексцентрично време, време на течения, спорове и кафенета, на нонконформистки порив и неизбежно снишаване в соцтраншеите) се установи след завършването на ВПИ в родния си град, стана основно журналист и белетрист, но без да забравя критиката и днес е автор на 30 книги с проза, критика и публицистика.

Като втори по ред в *Кръжока* ще посоча **Мариус Теофилов** (1952-1993). Роден и израснал в Копривщица, съвсем близо до светилището на *Априлското въстание*. Той бе закодиран с гена на необозримо българолюбие. Но не само това – Мариус бе бляскав интуитивист, способен профетически да прониква и в най-сложната и енигматична художествена тъкан. Пишеше с моцартовска лекота както за Бозвели и призрачния роман в стихове на Ботев (в чието съществуване бе убеден), така и за Достоевски и Тургенев. Като аспирант във Воронеж защити дисертация на тема *Документално и художествено в "Записки от мъртвия дом" на Достоевски*. Досега този значим труд, както и други негови научни и художествени творения стоят неиздадени. Не говоря за хумора му, за умението му да пише пародии, да рисува и пее. Между любимите ни герои бе Капитан Христофор Врунгел (от чудесната детска книжка на Андрей Некрасов; от сериозната класика ние любими герои нямахме) и писмата си до мен в Москва той адресираше така: *Капитану 1-го ранга Христофору Бонифациевичу (Бонифатьевичу) Трендафилову*. Вахтьоршата в общежитието, която раздаваше писмата, при първото от тях ме изгледа с уважение и респект и с приглушено-заинтересован тон попита: *Пожалуйста, обяснете ми защо се отказахте от флота?*

Най-много му тежеше липсата на печатна трибуна и затова той почти всекидневно изливаше пороя си от идеи в писма, чиято специфика се колебаеше между научния трактат, сатиричния опус, карикатурата, афоризма, имитацията или изобретяването на някакъв език или стил, обикновено макароничен, достъпен често пъти само за мен, на който дни наред импровизирахме по начин, изглеждащ за околните изцяло невразумителен. И останалите от *Кръжока* не бяха много по-различни, писма, писма, писма пълни с две неща – идеи и иронии. Само писмата на Пейо бяха по-наставнически и обикновено зашлевяваха някакъв наш недостатък и формулираха неотложни научни задачи. През 2003-та С. Сивриев публикува част от тях с обстоен коментар.

Мариус си отиде си през 1993, бидейки отявлен монархист, толкова разочарован и отвратен от ставащото, че понякога не бе чужд и на мисълта за установяването на ***абсолютна монархия*** като оптимална за Балканите форма на управление. Когато му помагах да подреди първата царска изложба в Шумен, забелязах, че лицето му просто сияеше. Старият режим? За него той сякаш бе изчерпателно описан в *Чумата* на Камю; Новия – в *Погнусата* на Сартр. Бе на 40 години, в процедура за доцент, с текст отново посветен на Достоевски. И къде ли е текстът?

Знаем само къде е той. В свещената Копривщица, в гроба на майка си и недалеч от гробовете на баща си, писателят Петко Теофилов, и на Димчо Дебелянов.

Сбирката на кръжока продължава във фоайето на хотел "Мадара".
Отляво надясно: Сава Сивриев, Иван Карадочев, Александър Йорданов, проф. Елка Константинова, Константин Делов, Мариус Теофилов.

Сава Сивриев е роден също през 1952 г. във Велико Търново. В *Кръжока* чрез критиката и дипломна работа върху романите на Ем.Станев формира най-представителните качества на бъдещото си амплоа на класически литературен историк. Досконално запознаване с фактите и анализирането им в широк културно-исторически контекст, буден интерес към теорията и умерената й експлоатация. Защити в Москва дисертация върху трудния за проучване стил на Леонид Андреев. Последната заръка на Пейо - да четем и използваме трудовете по *логика и методология на науката* той възприе с голяма охота, пресне много от тях на микрофилми и употреби идеята за ***интенционални светове*** още в дебютната си книга *Чудесното раждане* (на Чардафона) по отношение на илюзорните идейни проекти по време на нашето Възраждане и през първите десетилетия след Освобождението. През 2012 г. бе избран за професор и сега готви с ново горене нови трудове.

И **Иван Карадочев** (1951) е от Балкана, Троян. След като Любо Котев завърши Университета и започна работа в Ямбол, той стана председател на *Кръжока*, а аз бях титулован като секретар, без тази длъжност да ме кара да изнемогвам. Карадочев имаше подчертано философска нагласа, склонност към философски обобщения и саркастично изобличаване на посредствеността. Когато казваха за някого, че бил лингвист, Иван тутакси уточняваше: *Лингвист е Сосюр.*

Стреми се да съчетава, доколкото е възможно, културата, бизнеса и критиката; това, което той може да стори най-добре, струва ни се, е да напише монография за Ивайло Петров, един от големите ни белетристи след Втората световна война, чието творчество почва безшумно да се загърбва. Иван вече е писал по повод на *Хайка за вълци* за "обратния епос" на писателя във в-к *Литературен фронт*, познаваше го добре и лично.

Александър Йорданов е роден през 1952 г. и е от Варна. Написа дипломна работа с научен ръководител Елка Константинова на тема *Йордан Радичков и световният литературен процес*. В нея своеобразният свят на твореца бе поставен в контекста на магическия реализъм, шевстващ триумфално из латиноамериканската литература и провокиращ подражания, но започващ от Фокнър, митическата селска вселена *Черкаски* застана редом не само до *Сорочински панаир*, но и до *Йокнапатофа* и *Макондо*. Сашо (Сандьо) пръв дебютира със статии в извънстоличните алманаси *Простори* и *Тракия*, пръв издаде литературнокритическа книга (*Личности и идеи*, 1986). Стори много за възкресяването и популяризирането на умишлено пренебрегвани от *Статуквото* критици като Вл. Василев, Д. Кьорчев, Ив. Радославов. За политико-организационната дейност след 1989-ма не мога и не искам да говоря, но не ще отмина работата му като главен редактор на в-к Век 21 през периода 1990-1998. Тогава бяха публикувани много интересни материали из всички зони на културата. Недостигът на традиции, а вероятно и други липси зачеркна ведно с неизбежната, но винаги смъртоносна за Културата политизираност

този крайно необходим орган на културната алтернатива и България остана само с вечния си следдеветосептемврийски културен седмичник. Същата съдба сполетя и усърдно списвания от Марин Георгиев *Литературен форум*. А култура, лишена от Божията благодат на вътрешната противопоставност и съмнението, е неизбежно осъдена на посредственост и тление.

Божидар Кунчев, Христо Трендафилов и Александър Йорданов на една от първите национални срещи конкурс на студентите литературни творци в Шумен.

Ще припомня един епизод от битността на Сашо и Кръжока. През есента на 1975-та във ВПИ започна да чете лекции по *Теория на литературата* легендарният още тогава главен асистент в СУ Никола Георгиев. Вече в *Кръжока* бе разглеждана полемиката му с Т. Жечев по повод на Хайтовите *Диви разкази*. Заедно с лекциите той отпочна и спецкурс *Анализ на лирическа творба* с разбор на Дебеляновите *Скрити вопли*. Още на първото занятие се стече калабалък народ, начело с топтан представителите на *Кръжока*. Вече си бяхме въобразили, че сме ВИП литературоведски персони. След уводните думи лекторът начена разбора си и в един момент попита отривисто стоящия на първата банка Ал. Йорданов: *Моля, кажете каква е функцията на съюза и в творбата? – Е-е-е, ама ние с такива дребни неща не се занимаваме - отговори с видимо отегчение Сашо.*

Силно изненадан Н. Георгиев се почеса по ухото и отрони, че "още малко и щял да подсвирне" и че "подобни реплики обезсмисляли курса", явно бе подразнен най-вече от досадата на Сашо. Скоро обаче се овладя, както и аудиторията, за която подобно апострофиране на дошъл от София литератор бе обичаен поведенчески топос. Това кратко изначално разграничаване роди почти пълното бъдещо покриване, макар че с изключение на Александър Йорданов никой от *Кръжока* не кръжеше около Н. Георгиев, май само Пейо го покани веднъж на гости, но иначе често спореше с него по време на спецкурса. Ето един такъв кратък спор. След твърдението на Н. Георгиев, че чуждите думи в едно произведение не са *език*, а *стил* (напр. френските в романа *Война и мир*), Пейо запита: *Ами ако тези думи са на китайски?* Лекторът се поозадачи, но отговори: *Поне досега българската литература е стигала най-много до немски*. Дебат възникна и за „полуграматичния" израз на Далчев *нощните кучета*, при което поетико-асоциативният щорм стигна и до *нощна смяна*. Към Н. Георгиев се отнасяме с почит, особено към ерудицията, знанието на езици и иронията, четяхме алчно всичко и голямо събитие за всички ни бе, че някъде е публикувана негова статия. Да не говорим за вълнението, предизвикано от излизането на книгата му *Българската народна песен. Изобразителни принципи. Строеж. Единство* (1976). Обаче до фетишизиране на когото и да е не стигахме: бяхме *Кръжок по критика*.

Обща черта на всички кръжочници бе, че са от Балкана (и аз съм от Габровския по майчина линия от Ичера, Котелско и Батак – по бащина). Не криеше ли това перспективата на бъдещ литературоведски хайдутлук? Мариус с нескривана гордост се зовеше ***хайдутин***, макар и да не бе ясна персонификацията на *Супостата*. Веднъж ми идвал на гости от Воронеж в общежитието на МГУ, но аз си бях още в България. Когато се върнах, заварих картичка с изглед от родната му Копривщица (пред която благовееше повече и от дядо Либен), а на гърба й - негово стихотворение, чиято първа строфа гласеше:

*Един **хайдутин** тук нощува*
подгонен от врага свиреп.
Принуден бе да си кротува,
Защото нямаше те теб.

Наричаше гальовно Кръжока **ШОПОЯЗ**, по-късно се появи и названието *Deliorman Semiotic School*, но то не се отнасяше за нас. Друга обща черта на всички посочени дотук кръжочници бе ниският успех, с който бяха завършили средно образование – движеше се между **3.80** и **4.50**. С частична гордост ще уточня, че със своите **4.08** все пак не бях последен, а стремлението ми към постоянство бе сигурно причината да завърша с точно такъв среден успех и ВПИ. Изобщо високият успех в рамките на *Кръжока* се смяташе за изключително компрометираща атестация. Ще допълня, че на сбирките дейно и запомнящо се

участие вземаше с доклади и изказвания съпругата на Ал. Йорданов Валерия, а също и творци като поетите Р. Боянова (тогава Димитрова), К. Делов и Д. Миланов (+2012) и прозаикът Начо Христосков (написа проникновена рецензия за втората книга на белетристична книга на Г. Марковски *Успоредни светове*, бележеща прехода на автора към философска проблематика). Днес всички те са автори на по 5-6 книги. Между първите участници бяха и Павел Хайтов, Едуард (Едик) Хашхожев (син на тогавашната доцентка по *Антична и Западноевропейска литература* във ВПИ и днешна професорка в *Кабардино-Балкарския университет* в Северен Кавказ Раиса Халифовна Хашхожева) и за една година - бъдещият фолклорист Георг Краев.

Сбирките, както се спомена, се провеждаха в стаята на днешната *Катедра "Български език"*, но имаше и неофициално литературоведско сборище - кръчмата на ***Толума*** на пазара, където дискусиите се придружаваха не само със сравнително евтина мастика и гроздова, но и със сухо шкембе в масло и червен пипер, дробчета, бъбречета, варени крачета, супа от охлюви…Руйни идеи се лееха на раблезиански фон, никой не споменаваше за диети и соцреализъм. Нехаехме и комай не знаехме за *La Closerie des Lilas, Quin's Lane, Grec*, за *Привал комедиантов, Бородячая собака* и роденото във въображението на Жилбер Беко и превърнато много по-късно в действителност кафене *Пушкин*.

Но имахме **Толума**, както и допълващите го по изисканост „заведения" *Бай Данчо*, *Странджата* и понякога *Любовта на шофьора*.

На първата сбирка, на която присъствах (през март 1975), Пейо Димитров ми възложи да напиша рецензия за излязлата през същата година книга на Васил Попов *Кореният. Хроника на едно село*. На председателя Любо Котев и на мен, на първия и последния член на *Кръжока*. Поставяйки ме до лидера, вероятно Пейо искаше да ми вдъхне някаква увереност, че мога да работя. Книгата на В. Попов представляваше солиден опит за навлизане в националната митология и в съвременността, интуитивно обединяване на *Митологиите* на Леви-Строс и тези на Барт (само ги бяхме чували) в художествения синтез на магическия реализъм. Опит силно зависим от *Сто години самота* на Маркес, шедьовър, който обаче тогава още не познавахме. На обсъждането всички се държаха доброжелателно, изказаха се Пейо, Савата, Иван, Мариус и Роза, също Д. Миланов и Начо, и двамата от нашия първи курс БФ. Бяха дошли да ме защитят приятелски от евентуални нападки и да ми дадат кураж; забележителният метафорик Бате Мити Миланов (автор на дивния стих *Била си лъч, по който е сиял прашец от полски макове*) лежи погребан в уникално китното си родно селце Кладница край Перник, а големият ми приятел Начо, носещ много от пластиката, епиката и психологическите колизии на именитите си земляци Г. Райчев и автора на *Снаха* и *Татул*, живее и работи в Пловдив. Любо като достоен лидер сигурно ме пожали и не ме атакува или провокира (това го правеше винаги с всички, включително и с преподаватели), а тактично произнесе няколко позитивни словца – дебютът ми бил категоричен. По-нататък написах в *Кръжока* рецензии

за третата белетристична книга на Д. Коруджиев *Нощната улица* (1975), която утвърди безапелационно дарованието му, и за сборника с осем дебютиращи поети *Лирично ято* (1975). В него откроих трима – К. Кадийски, Ал. Томов и Ян. Петров (+1999).

Ала дните на *Кръжока* бяха вече преброени по няколко причини. В него видимо се очертаваха застрашителни психологически и методологически пукнатини: стигащо до самозабрава самочувствие на призвани, непознаване в нужната степен на западни езици, опасно фаворизиране на интуицията и на ирационалния, родения усет за изкуство. Към повечето школи и направления в литературната теория се отнасяхме като истински дженабети, а към най-новите – както *Таралежа* към профучаващите по шосето таратайки. Каза си думата, може би дори със закъснение и социалната конкретика. През пролетта на 1976-а *Кръжокът* бе напълно разгромен, Пейо и още няколко от изредените членове от IV-ти курс станаха обект на специален интерес и бяха разпитвани в определено време и в съответни помещения. Обвиненията, както се изясни, били следните:

– привързаност към структурализма и други упадъчни западни течения (как местните милиционери се ориентираха така бързо и безпогрешно в материя, която бе и нам доста неясна и предизвикваше постоянни спорове помежду ни, да не говорим за пиперлия дебатите във Франция и Съветския съюз?);

– отхвърляне на социалистическия реализъм като метод; насмешка и издевателства над неговите най-добри представители (ала дори в СССР отдавна никой вече не пишеше за соцреализма, у нас неговите опустели фортове се бранеха комай само от В. Колевски);

– разпространяване на политически вицове (имаше естествено, но те можеха да се чуят и по бахчи и свинеугоителни комплекси);

– битова разложеност;

– публикуване на модернистични творби, които не отразяват постиженията, а петнят социалистическата действителност – във в-к *Студентски глас*, издаван по това време във ВПИ. Пейо бе главен редактор, Ал. Йорданов – заместник-главен в оставка, а ние с Н. Христосков отговаряхме за творческия отдел. Вестникът бе единственият ни орган за изява, тук всички понапечатахме нещо, ще спомена поне рецензията на Любо за първата стихосбирка на Биньо Иванов *До другата трева* (1973), озаглавена *Безспорното в една спорна поезия*, или на Мариус за дебютната книга на Росен Босев *Напред през росата* (1973). Но те нямаха отзвук и някои броеве дори липсват в университетската библиотека. Вузовският партиен комитет дори организира специално обсъждане (на практика – **съд**) на вестника, като асистент от катедра *"Литература"* бе натоварен да съсипе колегата си Пейо и вестника, което той стори с отговорно настървение. В атака се понесоха и членовете на парткома, единствено доц. Ал. Александров от *Катедрата по български език* защити Пейо. Но за да бъде погромът цялостен особено попречи писмото, изпратено

от Елка Константинова до ректора на ВПИ и до вузовския парткомитет. В него се даваше висока журналистическа и естетическа оценка на материалите, публикувани в *Студентски глас* и на дейността на Пейо като главен редактор. И не можеше да се очаква друго от наследничката на кръга *Златорог*. И чрез лекции, и чрез публикации и разговори Елка наложи у нас ***златорожкото писане и мислене***, зад което стояха фигурите на баща й Г. Константинов, на вуйчо й Н. Лилиев и разбира се, на самия Вл. Василев. И най, най-важното - внуши ни ***златорожкото оценяване*** на литературните явления. А то бе **чисто естетическо**, на всички останали компоненти **за** оценка и анализ гледахме в идеалния случай с добродушна снизходителност и мълчаливо презрение. (Такива сме и до ден днешен и не можем да бъдем други). Много по-често обаче реакцията ни бе анекдотично-пародийно-кощунствена.

Все пак обсъждането съд не мина без последствия – на Пейо бяха отнети упражненията по *Най-нова българска литература* и бяха дадени на асистента, който написа охулващ доклад за вестника. А на тези упражнения Пейо – независимо, че водеше основно Стара българска литература – държеше много, защото на практика представляваха продължение на сбирките на Кръжока по критика.

И до днес никой не знае истината, и защо ли? След 1989-та опиянени от лесния достъп до *Антрето на Демокрацията* (Г. Величков) журналисти молеха Пейо да им разкаже нещо повече, но той не им уйдисваше и пресичаше рязко кандармите. Говореше се, че последствията биха били далеч по-тежки, ако не била намесата на Елка Константинова, а чрез нея и на шефа й, тогавашния директор на *Института за литература* Тончо Жечев, произхождащ от недалечното село Дивдядово (Ченгел) и което е значително по-съществено като съображение – имащ необходимото влияние в ЦК. Всички (без Любо, чието ново ямболско *Кресчендо* бе вече отпочнало) излязоха с променен живот и поеха някакси по някакъв път. На Мариус се струпа много – той се грижеше за безнадеждно болната си майка, заедно с това развод и засилващи се епилептични кризи, ужасяваща беднотия, задълбочаващо се пиене (с което по-късно се пребори), покруса от връщаните от редакции статии, нов брак. Той прекъсна за две години следването си, работи като строител в шуменските села Ясенково и Върбак, после възстанови студентските си права и се озова в нашата група. Савата работи по разпределение като учител не много дълго време (три дни) в Тервелско, а после с помощта на достатъчно здрави връзки намери работно място в една търновска фабрика за мебели; Сашо Йорданов се установи като критик и журналист на свободна практика в София, ходеше всеки ден в прословутото *Кафене на писателите* на ул. *Ангел Кънчев 5*, започна да се появява все по често в специализираната литературна периодика, роеше познанства. Иван Карадочев стана за известно време учител в едно село със смесено население. Абсурдно бе обаче дори да се помисли, че самоувереността му поне малко ще спадне. Веднъж го срещнах, след като се бе върнал от селското училище и той се спря

авторитетно върху проведеното от него занятие с петокласници: *Обясних им какво е кубизъм*.

После работи известно време в *Съвета за култура* в Шумен и в отдел „Критика" на сп. *Пламък*.

В края на 1976-та *Кръжокът по литературна критика* бе окончателно ликвидиран. За няколко години бяхме щастливи поданици на **Педагогическата провинция**, описана в Гьотевия *Вилхелм Майстер*, *Години на странстване* (Wilhelm Meister, Wanderjahre, 1807) или не, бяхме емигрирали в омайната **Касталия** на Хесе и се бяхме унесли в неговата упоителна *Игра на стъклени перли* (Das Glasperlenspiel, 1943). Но към нас препускаше подивял **Монголоид**, свиден наследник на добре известния **Верблюд**.

И всичко призрачно потъна в езерото, скри се като **Невидимия град Китеж** пред взора на стъписаните татаро-монголски орди.

А Пейо? След погрома той изненадващо бе изпратен на 5-месечна командировка в *Института за световна литература* в Москва, вероятно като някаква форма на извинение. Тук настъпи и неговата истинска старобългаристична инициация. В Москва той осъзнава, че литературният анализ в медиевистиката е безсмислен, ако не се предхожда от досконално археографско познаване на ръкописите, от задъбочена извороведска и текстологическа работа. Пейо донесе и станалата впоследствие митична **торба** със значителен брой микрофилми на стари славянски манускрипти и класически славистични трудове от XIX в., по-голямата част от които ги нямаше в България. Те положиха фундамента, върху който израстнаха палеобългаристичните разработки на членовете на учредения през 1977 г. *Научен център "Преславска книжовна школа"*. Упоритостта му нямаше граници: *Пейо нито* **кандиса**, *нито* **сандиса** и след завръщането си във ВПИ реанимира *Кръжока по критика*, като го претрансформира в *Кръжок по теория и стара българска литература*. Игнорирана бе съвременната литература и критика и в него действително се разглеждаха книги като *Поетика на мита* на Елеазар Мелетински, *Категории на средновековната култура* на Арон Гуревич, *Човекът в староруската литература* на Дмитрий Лихачов, *Византийска естетика* на Виктор Бичков. Бях председател на този *Кръжок*, в който освен Мариус идваха и днешните професори В. Панайотов и Я. Милчаков, покойният вече доц. Кр. Кунчев, доц. В. Русева, днес преподавател във ВТУ, гл. асист. Ст. Симеонов, преподавател по *Антична и Западноевропейска литература*, по своему популярен водещ в Радио Шумен и колопътешественик. На отделни сбирки присъстваше и Ахмед Доган, тогава второкурсник в специалност БФ.

А Сава? От есента на 1977 г. след спечелен конкурс той вече бе асистент по *Нова българска литература* и първата му работа бе не да си подготви упражненията, а да организира *Кръжок по литературна история*, който просъществува до заминаването му като аспирант (докторант) по *Теория на литературата* в Москва през 1982-ра. Освен посочените по-горе Милчаков,

Кунчев и Симеонов, в него участваха и Св. Стойчева, след като се отказа от алпинизма (днес е проф. по *Детска литература* в СУ и лектор в Пекин), Цв. Георгиева (сега проф. в *УниБИТ*), Пл. Шулеков (изстрадал сравнително успешен бизнеспериод, днес е доцент, водил и водещ различни дисцилини в различни катедри на ШУ), Ал. Бозаков (сега крупен медиен експерт в Хасково и София), друг хасковец, Марин (Делчев ?). Този кръжок бе също продължение на *Кръжока по критика*, израз на вече почти вкоренения кръжочен континуитет, може би защото още *Еклесиастът* ни внушава в девети стих на първата си глава: *Каквото е било, пак ще бъде, и каквото се е правило, пак ще се прави…*

РЕЦЕНЗИИ

И ВЛОЖИ СВОЯТА ЛЕПТА В СЪКРОВИЩНИЦАТА

Николай Николов

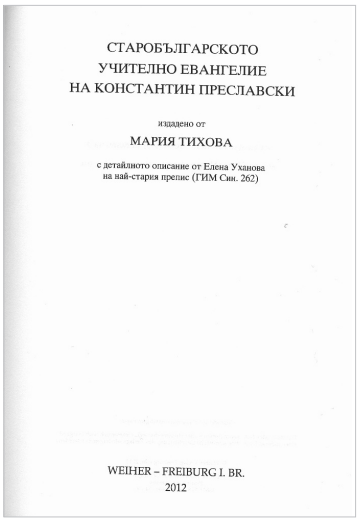

Старобългарското учително евангелие на Константин Преславски. Издадено от Мария Тихова с детайлно описание от Елена Уханова на най-стария препис (ГИМ, Син. 262). – In: Monumenta Linguae Slavicae Dialecti Veteris. Fontes et Dissertationes. T. LVIII, Weiher – Freiburgi Brisgoviae, 2012, 571 стр.

През лятото на миналата 2012 г. световната славистична общност се сдоби с едно дългоочаквано издание на паметник от Златния век на българската книжнина – Учителното евангелие на високо ерудирания старобългарски книжовник Константин, епископ Преславски. Дългогодишният научен труд на един от доайените на старобългаристиката в ШУ ”Епископ Константин Преславски” – доц. д-р Мария Тихова – бе публикуван в престижната поредица MONUMENTA LINGUAE SLAVICAE, в която се отпечатват текстове на стари славянски писмени паметници, старобългарски граматики и речници, монографии за средновековната славянска книжовност и култура.

Не забравяйки уроците на своя учител – видния български езиковед старобългарист проф. Иван Гълъбов, комуто с благодарност посвещава своето дело,– запазвайки в научните си дирения духа си на съоснователка на НЦ ”Преславска книжовна школа” в ШУ, М. Тихова с всеотдайност, компетентност и научна отговорност ден след ден е разчитала старобългарските букви от микрофилмите на пергаментните листи, за да ни дари с прецизно издание (дипломатичен тип) на пълния текст на ”първия систематичен проповеднически сборник на славянски език”.

Както посочва българската медиевистка във *Въведението*, досега в славистиката са известни четири непълни публикации на учителните беседи на Константин Преславски: на В. Ягич, който през 1873 г. издава текста на уводните и заключителните части на осем беседи според открития от А. Гилфердинг сръбски препис на Учителното евангелие от 1286 г.; на архимандрит Антоний, издал общо 18 беседи през 1885 г. и 1895 г., вкл. с вписване на разночетения между различни преписи на Учителното евангелие; на А. Михайлов, издал през 1895 г. десет беседи от Виенския сръбски препис на Учителното евангелие от XIV в. Именно поради тази хронологически отдалечена непълнота при публикуване на старобългарския паметник настоящото издание респектира модерния ни забързан и клиентелистки свят не само с отдадеността, с която на 474-те страници максимално точно в компютърен набор е предаден текстът на най-стария пълен руски препис на Константиновото съчинение (ГИМ Син. 262),

представени са разночетенията по другите известни преписи, успореден е подходящият гръцки текст на проповедническите слова, но и с вещината и научната прецизност при представяне на палеографското описание на ръкописите с преписи на Учителното евангелие – графика, украса, инициали, орнаменти, приписки (посочващи годината на създаване на конкретния ръкопис, владетеля и/или църковния йерарх, името на преписвача и поръчителя на ръкописа), бележки (съдържащи автографи, молитви, посочки, номерация на тетради) и рисунки (с растителни мотиви и орнитоморфни орнаменти). Всичко това издава личната и професионалната ангажираност към автора и текста на старобългарския паметник, обект на изследване в предходни статии на доц. д-р М. Тихова, напр. във връзка с анализиране на употребата на елови причастия в несвидетелски наратив и модалната трансформация на перфекта при зараждането на преизказния модус като езиково-стилна особеност на съчиненията на Константин Преславски и на плисковско-преславските книжовници.

Осведомеността за четирите преписа (Синодален, Дечански, Виенски и Хилендарски) на ръкописния кодекс, съдържащ не само Учителното евангелие, но и Константиновите съчинения **Сказаные црковьное** и **Историкии**, позволява на българската медиевистка да интерпретира споровете около съдържанието на сборника, личността на автора, датирането на труда, гръцките източници на катените, езиковите особености и наличието на българизми. Изхождайки както от известието в прозаичната част от Пролога към беседите, в която се споменава името на Кирило-Методиевия ученик Наум, по чието настояване Константин Преславски започва превода на Учителното евангелие, така и от алюзиите в заключителните части към някои беседи със събития по време на управлението на Владимир-Расате, първородния син на замонашилия се княз Борис-Михаил, доц. д-р М. Тихова предлага конкретизиране на датирането на старобългарския антиграф на проповедническия сборник в периода 889 – 893 г.

Изданието на Учителното евангелие е предшествано също така от изключително информативната студия на Елена Уханова *"Палеографические и кодикологические особенности древнейшего списка Учительного Евангелия Констнатина Преславского (ГИМ, Син. 262) и история его создания"* (с. LVI – LXXVII). Последователно руската изследователка разглежда историята на изучаването на паметника, кодикологическите и палеографските особености на ръкопис Син. 262, атрибуцията на светия княз от миниатюрата, киевския произход на единния комплекс от ръкописи Син. 262 с Учителното евангелие, Чуд. 12 със Словата на папа Иполит Римски и Син. 108 с Богословието на Йоан Дамаскин, художествения контекст на миниатюрите от Син. 262 и Чуд. 12, историята на библиотеката на Владимир Мономах.

Е. Уханова припомня, че от момента на намиране на кодекса през 1846 г. изследването на Син. 262 е свързано с кирило-методиевската проблематика, особено що се отнася до атрибутирането, датирането и локализацията на целия паметник, до текстолотичното изучаване на съставящите паметника Учително евангелие, Азбучна молитва, Църковно сказание и Историкии, до интерпретирането на златописната миниатюра с изображението на княза светец. Отбелязвайки, че за А. И. Соболевски по своите кодикологични и палеографски особености древноруският кодекс Син. 262 е създаден в Ростов в кр. XII – нач. XIII в. и е един от седемте ръкописа от библиотеката на ростовския епископ Кирил I, че за В. С. Голишенко миниатюрата в Син. 262 изобразява българския княз Борис-Михаил и като цяло ръкописът се отнася към голям (княжеско-)епископски скрипторий в Ростовско-Суздалска Рус от XII – XIII в., че за Г. И. Вздоров разкошният кодекс Син. 262 с Учителното евангелие е създаден по заръка на великия княз Константин (1207 – 1218 г.) непосредствено от български оригинал на границата

между XII и XIII в., авторката заключава, че днес ръкописът се датира вт. пол. XII – първ. трет. XIII в., а въпросът за мястото на създаване или не се коментира, или се подкрепя ростовският му произход.

Проследяването на палеографските особености на паметника насочва Е. Уханова да конкретизира, че макар и да се откриват общи типологически признаци, характерни за една калиграфска школа, по стила на почерците в създаването на кодекса може последователно да се диференцират 13 книжовници (видно с просто око и в поместените илюстрации на с. LXXXI –XCIV), при което деветият в две приписки е оставил името си ”Михаил поповец”. Разпределението на труда по изписване на кодекса пък предполага, че ръкописът е създаден в голям скрипторий при наличие на специален организатор – протокалиграф (според Е. Уханова това е 5-ият книжовник), координиращ изпълнението на всеки един копист и общия колективен труд. По наличието на четирите графеми за носовите гласни – ѧ ѫ, ѩ, ѭ – Син. 262 може да се свърже със староруските ръкописи, копирани от старобългарски (преславски) оригинали, напр. Остромирово евангелие, Изборник от 1073 г., Слова на Григорий Богослов, Огласителни поучения на св. Кирил Йерусалимски и др. Високият статус на кодекса, качественият пергамент, направената разлиновка в един център, наличието на организатор, участието на високопрофесионален миниатюрист свидетелстват за голям за своето време централизиран скрипторий, където е изпълнена поръчката. Безпрецедентното число на копистите, но и съществената разлика в калиграфската им подготовка и спазването на различни правописни правила, дават възможност този колектив да бъде определен като временен, т. е. оформен само за създаването на този кодекс по височайша повеля. Кодикологическият и палеографският анализ позволяват на Е. Уханова да датира Син. 262 с един век по-рано, т.е. кр. XI – нач. XII в.

Интересни, но не така безспорни и неопровержими са наблюденията на руската изследователка във връзка с атрибуцията на светия княз от миниатюрата. Отбелязвайки, че княжеските изображения са редки в староруските ръкописи (в Изборника от 1073 г., в Трирския псалтир от 1080 г., в Словата на Иполит, папа Римски, в Син. 262 – според авторката в последните два кодекса миниатюристът е един и същ), Е. Уханова маркира факта, че в Син. 262 изображението е официален ”портрет” на млад княз светец, с надпис ”Свети Борис”, идентифициран в редица предходни изследвания с българския княз покръстител Борис-Михаил (а в Словата на Иполит, папа Римски – тъй като държи в лявата си ръка модел на християнски храм, на княз Бирис-Михаил или на цар Симеон, изградил Златната църква в Преслав). Авторката последователно представя становищата на В. И. Лесючевски, според когото в Словата на папа Иполит Римски и в Син. 262 изображението е на руския княз Борис Владимирович, и на В. С. Голишенко, който подчертава, че и двата паметника представляват безспорен български превод, т. е. миниатюрите са копирани от българския протограф от кр. IX – нач. X в. и изобразяват българския княз Борис-Михаил, поръчителя за създаването на проповедническия кодекс с Учителното евангелие, но докато в Син. 262 е изобразен само като *просветител*, то в Словата на папа Иполит Римски е изобразен и като *строител на църкви*.

За руската палеографка идентификацията на княза светец от миниатюрите в Син. 262 и в Словата на папа Иполит Римски е определящият критерий за характеристиката на цял комплекс от ръкописи, съдържащи философско-догматични съчинения – учебник по догматика (Богословието на Йоан Дамаскин), тълкование на Новия Завет (Учителното евангелие), есхатологически и тълковни текстове на Стария Завет (Словата на папа Иполит Римски) и тълкование на църковната и литургическата символика (Църковното сказание и Историкиите, включени в Син. 262),– създадени от

киевски калиграфи. И тъй като княжеските изображения не са свързани с основния текст, то те свидетелстват само за поръчителя, чиято библиотека ще обогатят. Опонирайки на В. С. Голишенко, Е. Уханова изказва мнението, че локализацията на създаването на кодексите в Киев в кр. XI – нач. XII в., когато се формира култът към руските свети князе Борис и Глеб, указва атрибуцията на миниатюрите, за което насочват също така изображенията на руските князе на енколпиони от същото време и от същото място. Макар че в Русия от този период голямото число от разпространяваните ръкописи да са южнославянски преводи, за руската изследователка е проблематично предположението, че староруските книжовници всеки път механично са копирали и миниатюрите на малкоизвестни в Киевска Рус български князе просветители. Поддържайки същата линия на разсъждения, Е. Уханова определя, че в миниатюрата орнаментът от княжеската одежда не само че не може да се разглежда като български по произход (както е според В. Иванова-Мавродинова и Г. И. Вздоров) или по употреба, но трябва да се интерпретира в контекста на староруските паметници, свързани с княжеската династия на Владимир Мономах. За руската изследователка най-значими аргументи за атрибуцията на изображението се явяват датировката и локализацията на ръкописа. Създаването на комплекс от тържествени кодекси с княжески изображения в Киев на границата между XI и XII в. съвпада по време с кулминацията при формиране на култа към св. св. Борис и Глеб, най-вече след пренасянето на мощите им през 1072 г. в новия храм на Изяслав, при което до 1115 г. руските князе се стремят всеки от тях да даде своя принос за прослава на новите светци. Според Е. Уханова комплексът от кодекси е създаден около 1115 г. по време на управлението на Владимир II Мономах, осъзнаващ св. Борис за свой небесен покровител, а ръкописът с текстове с тълкования и коментари е предназначен за билиотека на просветен християнски владетел или монах-книжовник, т.е. предназначен е за библиотеката на великия княз или на княжеския манастир.

Последните постановки на Е. Уханова едва ли може да се приемат безрезервно. Трябва да се спомене, че староруските книжовници, благоговеейки пред светото славянско слово, не само че са копирали точно и в голяма степен механично старобългарските текстове, но са копирали и приписките, оставени от старобългарските книжовници, срв. приписката към "Четири слова против арианите", в която е копирано и името на великия княз Борис, с християнско име Михаил, и годината на смъртта му по прабългарския календар (*ет бехти*). Имената на българските владетели Борис I и Симеон Велики, покровители на просвещението и книжовността в Първото българско царство след приемането на християнството през 864 г., са били известни на формиращата се руска знат (срв. множеството руски преписи на "За буквите" на Черноризец Храбър, където е упоменато името на Борис в поредица от имена на съвременни нему владетели), а в определени кодекси, попаднали в Древна Рус, имената им целенасочено са били изтривани в текстове, възхваляващи просветеността на българския владетел християнин, напр. в Симеоновия (Светославовия) изборник от 1073 г.

По отношение на иконографията също трябва да се отбележи, че след като първоначално са канонизирани като мъченици страстотръпци, а впоследствие са осъзнавани като застъпници на Руската земя и небесни ходатаи на руските князе, в по-голяма част от средновековните изображения присъстват образите и на двамата светци Борис-Роман и Глеб-Давид, срв. напр. иконата от Савино-Вишерския манастир от XIII в., Псковската икона от XIV в., иконата от Борисоглебската църква в Коломна от кр. на XIV в., миниатюрата от Силвестровия сборник от XIV в., голямата икона в константинополския храм "Св. София", описана от Антоний Новгородски в произведението му "Сказание за светите места в Цариград" от 1200 г. При това в староруската иконопис композициите

на изображенията на светите князе се изграждат симетрично (стоящи един до друг или огледално обърнати един към друг, Борис-Роман винаги е вдясно на иконите, изобразяван винаги с брада), което ги прави лесно разпознаваеми.

Миниатюрата в Син. 262 обаче представя образ на княз покровител и просветител, идентифициран от повечето учени (В. С. Голишенко, К. Куев, В. Иванова-Мавродинова, Г. И. Вздоров) като българския княз Борис I Михаил. Важно е да се отбележи, че изображения на българския княз покръстител освен в Учителното евангелие се откриват в западнобългарските предели на Първото българско царство, напр. в манастира "Св. Наум" на Охридското езеро, в манастира "Трескавец" край Прилеп.

Тези факти, илюстриращи канонизирането на българския княз за светец, се съгласуват със сведенията от писмени извори: от писмо на Цариградския патриарх Николай Мистик до цар Симеон Велики от 923 г. научаваме, че по това време вече покойният княз е канонизиран; в нач. на XII в. Охридският архиепископ Теофилакт възхвалява Борис-Михаил като светец и отбелязва чудотворната сила на неговите свети мощи. Всичко това насочва към извода, че в X в. е съществувала икона на българския велик княз покръстител и просветител, което е предпоставка за присъствието на миниатюрата и в кодекса с Учителното евангелие. Именно в този аспект трябва да се разглеждат мненията на В. Иванова-Мавродинова и Г. И. Вздоров за разпространяван в Slavia Ortodoxa български иконописен архетип на култа към княза светител, което се вписва в цялостния контекст на влиянието на средновековна християнска България след покръстването на Киевска Рус при княз Владимир Велики през 988 г., вкл. с присъствието на български свещеници при изграждането на църковната институция в Древна Рус (презвитер Григорий, митрополит Михаил, Марко, Киприан, Григорий Цамблак), и за изграждането на старорускатa книжовност и духовност (срв. постановките на Д. Лихачов, Б. Успенски).

***

И като завършвам тези редове, ми се ще да се опра на думите на Константин Преславски към неговия духовен събрат Наум, вписани в прозаичната част на Пролога на Учителното евангелие, и да кажа: "Поради това и ние, недопросветените, след като бяхме пленени, драга Мария, от твоята всеотдайност към духовността българска, със смирение се прекланяме пред твоето златозарно дело! Благодарим ти, че успяваш да ни въвличаш в златотканото пространство на българския дух!"

ДА ПРѢБѢЖДЄТЪ

ЗА ПЪТИЩАТА НА ВЯРАТА И ЗНАНИЕТО

Надежда Цочева

Сава Сивриев. Екзегези. (Из историята на българската литература). София:. "Карина – Мариана Тодорова", 2012

Писателят е фигура, притежавана и моделирана исторически от литературната институция, която чрез критическия оценъчен дискурс и систематизиращия дискурс на литературната история летитимира присъствието на текстовете и авторите, за да станат те част от литературния канон. Ако критическият дискурс създава около творбата някаква въображаема рецептивна същност, с която се оценяват, инвентаризират значенията, то литературният историк систематизира явленията, търси закономерностите на културните процеси. Книгата на С. Сивриев *Екзегези* (Из историята на българската литература) е оригинален начин за систематизиране на явленията в литературната история: една своеобразна реконструкция на българската литература, мислена като процес в нейната историчност, градяща се около понятията *сакрално - светско*, представена през погледа на литературоведа, културолога, богослова. Заглавието Екзегези може да се възприеме като *тълкувания* през призмата на богословското, потърсената оценъчност и систематичност в духа на сакралното и неговите трансформации. *Сакрално - светско, теоцентрицъм - антропоцентризъм, религиозно -естетическо, вяра - знание* са концептите, около които се строи сюжетът за процеса на секуларизация - отделянето на българската култура от християнството и последиците върху българската менталност. Систематизиращият поглед на литературния историк търси особеностите на българската литература с оглед процеса на разпадането на връзката *вяра - знание* в процеса на изковаване на понятието за естетическото. Поставя се въпросът за вътрешните движения във възрожденската и новата българска литература, като се търсят проявите на *сакралното* в сферата на литературата, изтъква се за основна особеност на българската литература преди Освобождението изграждането на нова национална митология чрез трансформация на библейското и се откроява пораждането на естетическото и неговите прояви в контекста на българските идеологии в началото на 20 век. Историята на българската литература се мисли чрез процеса на отделянето на културата (литературата в частност) от християнството, загубата на равновесието между знание и вяра; чрез обвързването на естетическото с тъгите ни, защото сме забравили Бог; чрез липсата на религиозно чувство - диагнозата на Далчев - у българина. Литературната история като сборник от текстове - фрагменти в своята самодостатъчност ¬(48 статии), но и като разказ синтез на идеи; разночетения, пресичания на смисли и текстове и смислови полета. Историята на българската литература започва от основополагащ текст на българската средновековна книжнина, за да се потърсят преображенията на съотношението *вяра - знание* във възрожденската литература и новата българска литература. Реконструкцията на историческото мислене е с цел домогване до критичност на възгледите за отделните творци и за общите тенденции на литературното развитие.

Започвайки от българското средновековие, чийто обект на обглеждане е логико-семантичната организация на реторичния текст, визиран чрез *Венецианската реч* на св. Кирил - защита на идеята за богослужение на роден език, на правото на писменост на свой език, основаващи се на евангелския текст, се коментира съотношението *реторика - вяра - знание - истина*. Търсят се възможностите за боравене с езика при експликация на идеи, основаващи се върху доказателства на Вярата.

Оттук нататък книгата на Сава Сивриев поставя следните въпроси:

• Как и какви метаморфозите претърпява християнска културата при прехода си към светска?

• Какво от християнството остава в светската култура и текстове при тези метаморфоза?

• Как, по какъв начин и чрез какво като тип културна система българското християнско средновековие продължава да съществува в изграждащата се възрожденска култура?

Чрез отговора на тези въпроси се прави опит да се обяснят процесите в българската култура от края на 18 - началото на 19 век, свързани със *секуларизацията на културата*, като се проследява формирането на възрожденската метафора при П. Хилендарски и смислопораждащите я механизми в корпуса от възрожденски текстове. Възрожденските текстове се тълкуват чрез инструментариума на омилетиката - като проповеди на националната идея (метаморфоза на църковната проповед като благовестие за човешкия род в проповед на светски национални идеи). Търси се пресичането на сакралното и светското при изработването на възрожденската (Паисиевата) метафора за своето като център на света, явяваща се пораждащ механизъм за създаване на възрожденски възможни светове, първо ядро на възрожденското предание, ново осъществяване в световете на Духа. Паисиевата история се разглежда и в контекста на модерната идея на 18 в. за историята и другите истории, излезли по това време (напр. на А. Нескович). Сивриев спира основно вниманието си на Паисий Хилендарски и Софроний Врачански, заради основополагащото им място през Възраждането. Образът на историческата идея - за националната историческа идентичност на българите, която е модерна идея на европейския 18 век, е сътворен от преп. Пайсий, докато другата - просветителската идея - от св. Софроний Епископ Врачански. Сборниците на Софроний Врачански са видени като слова за възкресението, за новото раждане, но от Духа на човека. Философията на живота е дадена от гледна точка на християнството, но се тълкуват светски събития - светския исторически материал се преосмисля през погледа на християнската антропология. Създава се нов тип проповед, съобразен с променения нравствен статус на българската общност, но отново над човека стои волята на твореца на всичко видимо и невидимо, за която воля проповядва Софроний Врачански. Той търси нови пътища за българската святост. "Житие и страдание на грешния Софроний" се възприема като част от бъдещата, отделена от християнството книжнина на 19 век. Показват се начини за служене на Бога и човека, открива се философията на богатството и парите - изпитания не за вярата, а за придобиване на богатство; запазване на живота чрез просвещение, пари и богатство. От тук нататък културната история на българите е известна и позната.

Възрожденският корпус от текстове включва Софроний Врачански, разгледан през призмата на анекдота, понятията: пари - богатство, вяра – истина -спасение; Неофит Рилски, вписващ в концепта на българското положителни стойности; Неофит Бозвели, свързващ образа на Ханаанската земя с градящата се през Възраждането идея за светостта на дома и на българската земя; К. Огнянович, написал житието на преп. Алексий, в което знанието допълва вярата; П. Р. Славейков, утвърждаващ любовта

към отечеството като една от най-важните ценности на Българското възраждане; В. Друмев, свързан с идеята за съграждането-съхраняване на родовия космос и с идеята за мъченичеството, като се проследява раждането на нова светска култура, отделяща се от християнството, основаваща се на няколко ключови мотива:

- своето като сакрален център,
- символиката на раждането, парите и богатството,
- мъченичеството и жертвата.

Създаващата се светска култура на Възраждането носи в себе си отпечатъците на християнската култура, което личи и в книжното наследство на П. Р. Славейков и В. Друмев. Първоначално идеята на Ранното възраждане е за допълване на светското и духовното (знание и вяра), но в хода на времето в българското общество знанието и културата се отделят от вярата. Според Сивриев Славейков говори за началото на една нравствена криза, за което свидетелства тълкуването на "Не пей ми се" чрез съизмерването с Псалмите (136). "Изворът на белоногата" е видяна като редактиране на образа на верността в любовта към българските възрожденски ценности: идеологически и светски. Културата се отделя от християнството - до представата за служене на Бог в центъра на публичното пространство са съградени възрожденски ценности - верността към род и отечество, което се среща още в житието на К. Огнянович и после при Славейков. *В. Друмев* е разгледан чрез "Нещастна фамилия", снемаща възрожденски културни категории като *свое и чуждо*, жертвата за рода, отечеството, културният герой, видян не като мъченик за вярата, а мъченик за род и бащино огнище, което е и новата светска антропоцентрична и етноцентрична святост. В съграждането на родовия космос литературата създава образците за личното поведение на човека - тя е предписание чрез художество за правилния начин на живот в света. Това е една светска литература, създаваща възрожденската национална митология - сакралните предания за рода, за своето и за чуждото, за мъченичеството, за измиването на срама и позора на робството с кръвта на българските мъченици герои - жертвата като изкупление на свободата. Раковски открива мъченичеството в името на националната идеология, идея, която се чете в текстовете на Друмев и до края на Българското възраждане - мъченическата идея се превръща в светска. Мъченичеството след ср. на 19 в. се преобразява в мъченичество за националната идеология, а не за Христовата вяра.

Светското придобива национални и исторически измерения. Паисий сакрализира българския род и история, работи за създаването на нова представа за родовото и историческото. След него започва изместване на ценностите на християнското Средновековие от центъра към периферията на възрожденското културно пространство. След сакрализацията на племето от Паисий, Неофит Бозвели представя културния образ на Мати Болгария, заменена с културния знак - Отечество, носещ нова святост. Подобен на светеца и мъченика за вярата е новият тип културен герой, борещ се за свобода. Отечество и културен герой изграждат нов свещен език, на който говори културата на Възраждането. Сивриев проследява функционирането на възрожденските стереотипи и след Освобождението в плана на високото (Вазов) и на ниското (З. Стоянов), като се заиграва в "Кръчмата на хъшовете" с пространствата на *кръчмата* (иконопис посвещаване в историята, разиграване като текст в епохата на Възраждането) и *кафенето* (претендиращо за нова сакралност, посвещаване в новата история с деянията на трикстерите - Чардафон Велики). В статията "Епопея на забравените" - *метафорите на християнството*" се изследва ценностният културен език в процеса на съграждане на свещения разказ за късната история на рода, за героиката и ежедневието му, за съюза на рода с Отечеството, в чиято основа е жертвата на човека - лична и колективна. Вазов създава светското, новото (възрожденското) по подобие на

сакралното (християнското). Съграждането на възможни въображаеми високи светове - на идеалното българско време (героично минало или видения за свободата) е съграждане на нови митове на общността. От своя страна философията на ежедневието се свързва с ниското обикновено време. В "Чудесното раждане на Чардафон" се разглеждат метафорите, с които се назовава мисълта за раждането - плодородието като част от езика на Възраждането, пренасящ светски представи в речевите светове от Паисий до Ботев, обвързан със света на своето, и се стига до раждането на Чардафон, до раждането на новите метафори в следосвобожденската действителност - създаване на нови митове, но не чрез мъченичество, а чрез мошеничество и хитрост: нова тиркстерска представа за социално и личностно добро. С историята на трикстерите започва и правенето на новата история, с нова философия за нея.

В средата на книгата е поместена статията "За християнството, за културата и за лириката", която се оказва смислов център, свързан с взаимоогледването на епохите. След поредицата текстове, проследяващи раждането на възрожденските метафори, се появява текст, систематизиращ фрагментите, бележещ процеса на отделянето на знанието от вярата в граничната зона между традициите на Възраждането и модерната епоха (90-те г. на 19 в.), докато се стигне до 20 в., когато в периферията са изтласкани християнските добродетели, последните отгласи от които се долавят при Св. Минков. Културата създава свое собствено поле, герои, мъченици. Проследява се трансформацията на библейския канон в литературен канон. В статията *"Литературният канон на Възраждането"* се говори за раждането на литературния канон - Възраждането като поетизация на националната идеология и идея; за създаването на нова реалност - възрожденски сакрален разказ от пресичането на класовете на светското и сакралното; за появата на нова аксиология - раждането на новото битие за съзнанието: естетическото, въвеждащо текстове на Възраждането в нова социология и в нови светове, непознати дотогава - светът на τεχνη. В "Из историята на канонизацията на поета" се откроява като първи опит да се подредят ценностите в българската литература "Българска христоматия" на К. Величков и Ив. Вазов - налагане литературността като норма на писане, като се достига до извода, че духът на Възраждането не е естетически, а идеологически. Сивриев говори за представата за τεχνη в литературната ситуация; за образа на твореца и творчеството в лириката на Вазов. Коментира се създаването на нова ценност и святост, на нов тип културно поведение, свързано с разрива на певеца с обществото и с ценностите на културата, станали все по-автономни, с преживяването на света чрез културата, а не чрез граждански състояния и обществено мислене. Правенето на канона е изведено чрез принципа на подобието - свети хора на културата по подобие на светите хора в историята. Първообразът на културната мисъл за новия тип идентичност с художеството, с естетиката като състояние на душевен живот, за ценността на твореца е видян при Вазов ("Италия"). Откроява се и съграждането на нов тип персонаж - *скиталецът* като културен герой, който е преназован: сам с душевната си драма, който намира своите нови превъплъщения след Вазов (в "Скитникът и времето" скиталецът в поезията на К. Христов, изживяващ живота като опиянение и красота сам по себе си, като виталност; керванджията в "Несретник" на Петко Тодоров в контекста на преизпълнеността на литературното пространство със скиталци - скиталец към новото, скиталец по Европата, скиталец към Острова на блажените, към вина и жени, към бездните на душевното, към драмата на съществуването). Вазовите "песни" са показател на променящите се представи за поета и света - нова идентичност, несвързана със съзнанието за служение, а с идеята да се търси личната философия за съществуването.

Така се стига до ценността на естетическото - текстът като интенционален свят в модерната култура, като първоначално се откроява полемиката за същността

на новата българска литература, започнала още от 80-те г., и на все още несъздадения български литературен канон в края на 19 в. и механизмите на създаването му. Сивриев сблъсква две представи за литературност в статията си "Ив. Шишманов и д-р Кръстев за тенденциозното изкуство": изкуството като нравствен регулатор в българското общество (проф. Шишманов) и изкуството в служба на развитието на духа (д-р Кръстев), като откроява новата отговорност на изкуството - да запълни необходимостта от духовност, да създава сакралност, която е антропологична. След секуларизацията на културата идеологиите в края на 19 в. изместват традиционната православна вяра в периферията на общественото пространство и приемат ролята да задоволят нуждата от духовен глад на обществото ("Българските идеологии - в края на 19 и нач. на 20 в."). Културата, отделила се от християнството, предполага отсъствието вътре в себе си на коректив от религиозно нравствено естество. Следствие ориентацията към национални, исторически, социални, политически, етични, индивидуалистични, художествени и други проблеми, т. е. в резултат на преодоляването на теоцентризма и утвърждаването на антропознанието и антропомисленето в определен исторически момент се стига до разрушаване на равновесието в дълбините на човешката психика, а оттам – до своеобразни вътрешни катаклизми: невъзможност чрез идеологическата идентичност да бъдат решени проблемите за смисъла на живота. Културата се наема да даде отговор на нравствени проблеми, вместо християнството.

Сивриев разглежда различните преображения на естетическото: културната ситуация, видяна през отношението на *Ст. Михайловски* към медийното слово - несъвместимостта на религиозното естество на нравствените му представи с новата отделена от християнството култура и тази на следосвобожденските идеологии; коментира новия тип герой - *Алековия* герой Бай Ганьо чрез мотива за пътуването, през призмата на историята на търговците, историята на българската свързаност с немската зона в Средна Европа, материал, чрез който се гради реалистичната символика; *Ел. Пелин* в контекста на развойните процеси, свързани с българския разказ, съизмерен с европейските образци. Коментира се усвояването на късия разказ в българската литература - жанрът на новото модерно писане в края на европейския 19 век, културното многогласие в текстовете на Ел. Пелин и универсализацията на написаното като приобщеност към литературната ситуация от края на 19 - нач. на 20 в. Разпознава се езикът на псалмите в "Под манастирската лоза" в един свят, в който християнството вече не е източник на културата, а писателското поведение се възприема като част от налагане на представата за ценността на естетическото, установена от "Мисъл", от прагматиката на антропоцентричното - да предписва нравствен път ("Под манастирската лоза" като въведение в една практическа антропоцентрична святост).

В статията "Вазов, Ст. Михайловски и П. Славейков - щрихи към историята на българския индивидуализъм" се говори за различните форми и степени на литературно познание: трите различни начина за сътворяване на световете на модерната българска литература на базата на отношението между твореца и обществото. В "К. Христов или П. Яворов - към историята на един литературен спор" се дават два типа решения за "философията" на индивидуализма, две представи за субективното - погледът навън и погледът навътре, и изборът - тръгването на модерната българска лирика по пътя на Яворов. Отделя се важно място на кръга "Мисъл" в градежа на естетическото и конкретно на Яворов, представен чрез отношението на д-р Кръстев към него - *Младият П. Яворов, четен от д-р Кръстев, За канонизацията на Яворов и За религията*. Поставя се въпросът за начините за институционализиране на твореца. Яворов се полага в контекста на идеята за новомъченичеството – преименуване/преидеологизиране на културната памет според изживяванията на модерния човек от началото на 20 в., израз на обществената тъга. На

Яворов като изразител на новия индивидуалистичен дух на времето се отделя особено място чрез критическия оценъчен поглед на д-р Кръстев, чрез коментара на "Чудак", "Подир сенките на облаците", в контекста на "Сънищата и безсъниците" - асиметриите на аксиологиите. Коментира се представата за правилност след 1901 г., свързана със свободата на индивида, която съгражда по-нататъшната българска лирика в контекста на интереса на "Мисъл" към знанието за душата, за религията, за Богопознанието като висш духовен градеж на човека. Направен е културологичен прочит на образа на Чудака като част от смисловите тансформации на образа на скиталеца от Възраждането до модерността на кръга "Мисъл" - чрез симетриите с противоположен знак в творчеството на Славейков и Яворов. Стига се до извода, че в поезията си Яворов пише едно стихотворение и разказва една история - за скиталеца чудак. *Сивриев* разгръща проблемите около "Сънищата, безсъниците или симетрия на аксиологията", говорейки за единството на кръга "Мисъл" в плана на една културна антиномичност - вътрешна диалогичност и основаност на предлаганите представи за ценностност. В плана на тази динамика у Славейков при цялата му модерност се доизживяват остатъците от културата на Възраждането; а у Яворов се сътворява модерната драма на мисълта и личността (съграждането на реалност, която живее без своя Създател) и се гради нов поетичен език и нова символика на поетичните форми. В "Подир сенкитена облаците" (1910) се връща на въпроса за превръщането на лириката в "изящна литература", в τεχνη и разглежда сп. "Художник" като нов тип художествен текст, антология на българските представи за художество в началото на 20 век - културно и литературно, търсене синтез на изкуствата, превръщане на естетическото преживяване в религия. Книгата е видяна като разказ за историята на едно духовно скиталчество и драма на човека, която нарежда Яворов до Вазов, Ст. Михайловски като начало на подреждане чрез вътрешните драми изпитания на българския литературен канон.

Сивриев изследва отношението *знание - вяра*, начина, по който естетическото гради пространствата на българската култура в нач. на 20 в.: доколко то може да бъде допълнение на религията, да бъде в нейна полза. Чрез коментара на статията на д-р Кръстев "Религия и философия" се откроява новото разбиране за религиозността чрез знанието (антропоцентрично, а не теоцентрично), за религията като най-възвишена емоционалност за човешкия дух. Антропоцентризмът и възвишеното говорене за религията е според културната норма от нач. на 20 в., чието лице е д-р Кръстев, според когото религията служи на човека, а не човекът служи на религията; знанието, а не вярата е ценно. Вярата в знанието става една от ключовите идеи от началото на 20 век, както и ценността на универсалното, утвърдена чрез идилиите П. Тодоров, създал нов модел на българския разказ, разгледан в контекста на родните традиции и на модерното литературно писмо: сюжетът е мит или разказ от Св. Писание, въвеждащ случващото се във "вечното" време в контекста на идеята на кръга "Мисъл" за универсалистичността на художествения текст, създаващ корпус от нови представи, работещ до 30-те г. на 20 в. В новия модел на разказа се наблюдава ориентация на художественото изказване към символиката на поетичните форми, принципи, доразвити от символистичната естетика на Н. Райнов и Й. Йовков.

След "Мисъл" норма за културата е естетическото: пълно служение посвещаване на културата, изкуството като религия, но криещо нов трагизъм - на човека, останал без своя Създател. Книгата минава през наблюденията върху Д. Подвързачов - *тегобата на поезията* като форма на определен тип културно поведение, демонстрирано от Подвързачов, работещ срещу образа си на поет в публичното пространство: *присъствието като отсъствие*. Откроява се вписаността на текстовете му в стилистиката на времето - душевни преживявания, обърнати към тъмни състояния на вътрешното време, но

и наличието на текст-освобождаване от принудата на културата в контекста на едно време, в което трябва да се направи избор между култура и вяра. Проследяват се преображенията на естетическото: лириката на младия Йовков, създаващ генериращ модел в своето творчество - израз на сецесионно преекспониране на емоционалността, в контекста на съграждането на новата художествена култура в "Художник" като феномен на естетичното, синтез на изкуствата в търсене на естетическото преживяване като религия. Извежда се същността на красотата като религиозно преживяване - ако красотата е религия, то във времето на символизма преживяването на света чрез естетичното е екзистенциално и културно правило; концепция, която остава непроменена: единствено възможното преживяване на света и душевните състояния на човека е чрез красотата. Йовков намира новия език, на който душевните състояния да бъдат изказани, достигащи до универсалния читател (в 30-те г.), докато елетарността на сецесиона и символизма е достъпна за избрани. Символизмът е представен чрез две статии: "Френският символизъм на *Ем. Попдимитров*" с оглед феноменологията на светската духовност и на изкуството в кр. на 19 век.; и с оглед на епитета (*Н. Лилиев*, разгледан в контекста на идеята на Веселовски за историята на епитета като история на поетическия стил, на поетическото съзнание). Културата, събрана в "Художник", културата на българския символизъм и по-нататъшното й превеждане/преобразуване уяснява културното строителство след 20-те г., което е представено чрез Далчев. Сивриев теоретизира върху механизмите на пренасянето, особеностите на психологическия паралелизъм в Далчевата лирика, като конкретизира наблюденията си в контекста на идеята за изчерпване възможностите на символистичния език (топика и символика на абстрактното и универсалното), за необходимостта от нов поетичен език (конкретност, предметност, митологичност), говорещи за вместването на културата, съзнанието в друго време, търсещо символиката си и себеосъзнаването си в поетичните форми на езика. *Далчевата* лирика се разглежда през призмата на антиномиите, като се търси причината за тях във влиянието на Яворов, въвел този тип поетическа изказност, чиято логика се разпознава и при символизма - съединяване на противоположности. В контекста на статиите "Д. Дебелянов" и "Религиозното чувство в българската лирика" се извеждат два типа отношение към религиозното, което е и основен обект на обговаряне в книгата на Сивриев: наличие на религиозно чувство у Дебелянов и липсата на религиозно чувство в българската лирика след войните, въпреки наличието на религиозни мотиви и жестове, които са следствие на естетически съображения. Сивриев говори за философската ориентация на религиозното знание и вътрешна необходимост у Далчев - във времето след войните, когато културата в своята самодостатъчност вече е създала свое собствено поле, герои мъченици, представи за нравственост, поетът прави опит да съедини вярата и културата. Служението на културата на Далчев в опита да съедини вяра и знание във време, когато те са несвързани помежду си същности, е другата причина за антиномичността на лириката му. Накрая се налага следният извод при представяне на развойните процеси в българската литература: колкото и вълнуващо да е естетическото, в него има някаква тъга, когато вижда само себе си, а забравя за нравствената същност на Бога. Това са тъжните последици на процеса на секуларизация, започнал в дните на Възраждането, стигнал до раждането на естетическото с неговото разбиране за изящност. Неслучайно книгата завършва с наблюдения върху стилистиката на поетическата реч през призмата на разграничението *език - реч*.

"Екзегези (Из историята на българската литература)" на проф. д-р С. Сивриев е текст, в който пресрещат смисловите си полета културология, литература, богословие, изследващ процеса на секуларизация и последиците от него, вътрешните естетически движения в българската литература - раждането на литературния канон, на поетическия

език, механизмите за канонизация на твореца, трансформациите на културни стереотипи, чрез които да се чете литературата, проследяващ съдбата на отношението *сакрално - светско, знание - вяра*. Книга, която обяснява тъгите и безпокойствата на модерния свят, свят, в който вярата и знанието са загубили своята цялостност. Книга средище, където се срещат Писателят, Читателят, Литературният историк, за да достигнат до истините не само за културата, но и за самите себе си.

„ГЛАСУВАМ ЗА ФОЙЕРВЕРКИТЕ”

Пламен Шуликов

(Из текст на Кенет Рексрот, използван от Йордан Ефтимов за епиграф към втора глава на книгата му)

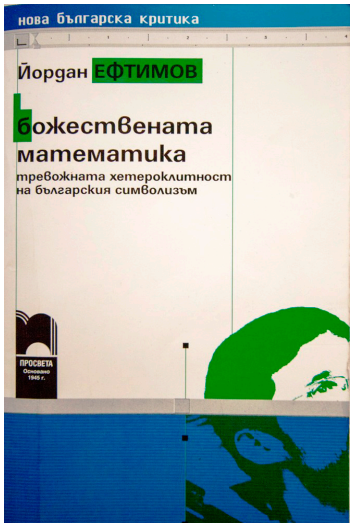

Йордан Ефтимов. Божествената математика. Тревожната хетероклитност на българския символизъм. София: Просвета, 2012.

Няма да скрия радостта си, че книгата на Йордан Ефтимов вече е изпълнила блестящо своето процедурно предназначение и имам шанса да пиша за нея не според почти класицистично строгите жанрови норми на академичния протокол, а точно толкова предубедено, колкото сам авторът си го проси. И как, всъщност, да пишеш с безпристрастност на кадия за автор, който, по подобие на много герои на нашето време, е известен, освен с името си, и с прозвище? Само с тази незначителна особеност, че неговото прозвище е литературно – Арсен Люпен[1]. Ако припомним и литературните „псевдоними”, с които Митко Новков назова останалите трима от „бандата на четиримата” – Шерлок Холмс, отец Браун и Филип Марлоу, най-вероятно все пак ще се окаже, че тук има работа за кадия, даже - не за един. Е, някой друг да изпълни тази роля, аз ще последвам предубеждението си, че последното от съвсем не толкова многобройните монографични съчинения, посветени на родния символизъм, е подходящ повод отново да надникнем в текущите съдбини на иначе традиционно присъщите на литературния ни пейзаж обединения. И съвсем не на последно място – да се опитаме да си представим как времето, този „велик опростител”, по думите на А. Н. Веселовски, би редуцирало днешните им многоцветни очертания в исторически улегнали монохромни силуети. Дано времето бъде благосклонно и ни спести тази картина, която за нас би била твърде скучна, но пък чиито „линии на схематизъм и повторяемост” биха ú осигурили стабилна историческа четивност. На някого може и да се стори, че от монументалната дума „история” и имената на тези наши колеги и приятели произвеждам претенциозна, маниерна, твърде патетична корелация. Него бих призовал да си спомни колко много от каноничните днес страници на литературната ни история са заченати в „незаконния” пъстър и шумен маскарад на някогашната текуща оперативна критика.

[1] Виж: Митко Новков. Увисналата челюст на литературата. - В: *Мост*, 1999, 3 март [Mitko Novkov. Uvisnalata cheljust na literaturata. - In: *Most*, 1999/ 3 March]

Играта „на сериозно" на литературна класика би могла да изглежда трогателно-наивно или дори фарсово, ако се изчерпва единствено със самомнително посегателство към респекта на класични авторитети. За такава игра, проведена от Крум Кърджиев и Йордан Сливополски-Пилигрим още през знаменитата 1907-ма с привлекателния облик на „Мисъл", имах повод да разкажа неотдавна. Но вече близо двайсетина години новата четворка „Мисъл" (или ако това самоназоваване все още изглежда прекалено кощунствено, да снижим патоса - „бандата на четиримата") доказва с обсесивно усърдие младежкото си право на такъв тежък игрови избор. Днес нейните членове са достатъчно отдалечени от анархистичните изкушения на барикадния постмодерн, разбиран като самоцелна провокативност („Нава или вулгарността като освобождение") или дори само като невинна носталгична въздишка („Ах, Мария"). Би трябвало да се чувстват свободни дори от властта на лекомислено възжеланата някога идентификация, изпълнила вече своята мотивационна роля (внимавай какво си пожелаваш, защото може и да се сбъдне!). Техните кариерни профили са достатъчно отчетливо очертани върху националното браншово поле и трудно могат да се изплъзнат от прецизната оптика на експертното разпознаване. Всеки от тях има автономен текущ портрет. И все пак сценично поетата мисия ще надмогва правото им на лична независимост от неотвратимата съдбовна орис на кумирите, ще ги сплита постоянно като сиамски четиризнаци чрез категоричния императив на легендата. Тази перспектива е снета в амбициозната широта на колективните им издателски проекти, тя проличава съвсем не толкова рядко дори в личните им творчески пристрастия.

Сред тези пристрастия, за да се върнем към непосредствения герой на изложението, централна е темата за мисията на критúка, макар в последното монографично съчинение на Й. Ефтимов тази тема на личния професионален етос да е предпазвана от демонстративни акценти и да прозира само иззад деликатния растер на нюансираното речево управление. Всъщност проблемът, към който тази книга настоятелно ме води и който някак ме заслепява за много от другите ú познавателни достойнства[2], е проблемът за критическата употреба на езика като единствен и нелечим симптом (да ме прости Барт!) на авторската жизненост. Той може и да изглежда твърде частен върху фона на обемната творческа задача да бъде преосмислен ракурсът към родния символизъм, отвоювал си задълго името на най-монолитна доктрина сред пъстрия идеологически спектър на авангарда. Всеки от трите подстъпа към тази цел – и прочитът на символизма като основен конкурент на социализма в строителството на радикални утопии, и систематизацията на импортни естетически модели, намерили, както се казва, почва у нас, и, най-накрая, разкриването на вътрешната доктринална противоречивост (хетероклитност) на символизма – е сам по себе си достатъчно обемна задача, спрямо която яркият проблемен блик, плиснат от въпроса за езика и критическите начини на употребата му, може да създаде усещане за ценностно несъответствие. Именно в езика обаче е неуловимо разтворен инструментариумът от, така да се каже, тайни прекурсори, творящи, понякога независимо от автора (но не и в нашия случай!), неговия дискурсивен патос. Именно езиковата употреба в книгата на Йордан Ефтимов присвоява на символизма хазартно характерен портрет, чиито едри експресионистични (!) мазки, следващи визионерския унес на критúка, правят изображението обсебващо пристрастно и завладяващо тенденциозно, поне колкото е апологията на тютюна у Алеко Константинов, Пол Остър, Алън Уайзман, Фернан Бродел, Орхан Памук или Никола Георгиев, но взети заедно. Нищо, че Йордан Ефтимов не пуши.

[2] Доста изчерпателно представени в рецензията на Я. Милчаков. Вж: Я. Милчаков. Българският символизъм – имало ли го е изобщо? – В: Култура, 5 (2711), 2013. [YA. Milchakov. Bulgarskiyat simvolizum – imalo li go e izobshto? - In: Kultura, 5 (2711), 2013.]

По силата на мощен метонимичен стереотип, действуващ безотказно в нашата литература от 1903 г. насам, споменем ли думата „тенденция" или някоя нейна производна, по неизбежност извикваме и духа на д-р Кръстев, комуто принадлежи най- тенденциозната атака срещу тенденциозността, „била тя материализъм, интелектуализъм или емоционализъм". Тази статия, осмислена и като безусловен периодизационен аршин в литературната ни история, е ярко доказателство доколко историческият живот на критическата теза е пряка функция от анатемосаната в началото на миналия век от кръстника ú тенденциозност. Впрочем сам д-р Кръстев подхваща своя *кръстоносен* поход срещу тенденциозността с констатацията, че „без съмнение, тенденцията е съществувала всякога и тенденциозната литература не е липсвала даже в епохи на най-бляскав разцвет на *чистото, наивното* поетическо творчество". Подхваща, но не довършва, за да стигне дотам, докъдето Петко Р. Славейков стига още по турско, изпреварвайки дори хлевоустия си колега Оскар Уайлд, като анатемосва критиката „без убеждения, без принципи, без горещина, без душа, без оригиналност"[3]. На критическата тенденциозност от началото на миналия век Йордан Ефтимов основателно вменява част от заслугите към изградения в историята ни твърде монументален образ на символизма. Ако разбираме обаче тенденциозността като убедено, горещо пристрастие в резултат на артистично съпреживяване, убеден съм, че даже д-р Кръстев не би имал нищо против нея. Представете си за миг, впрочем, как би изглеждало равното като метроном машинно критическото слово на Робокоп без променливите акутни или циркумфлексни интонации, следващи несъвършената манифактурна бравурност на дядо Славейковия синкопиран критически патос! Тази, за радост, утопична хипотеза би ме превърнала в лют враг на технологичната революция. И зная, че тогава, дори с цената на загубените завинаги лаптопи, с Йордан Ефтимов ще бъдем от една и съща страна на барикадата, над която идеално калибровани заводски муниции драматично ще се разминават с мощни самоделни емфатически заряди.

Неднократно ме е занимавал въпросът, защо само някои от немалкото прекрасно подготвени български литератори се сдобиват с единодушно публично признание, защо на пръв поглед свръхобективният критерий „цитируемост" като че ли се изплъзва от опитите за рационално обяснение. Мисля, че причината за това „неравноправие" се дължи на различната им способност да формулират ефектно мислите си, а формулировката не е просто обвивка на мисълта, не е просто овъншняване, експликация, тя е самата мисъл. „Като такава". Грабващата сетивата ефектна формулировка далеч не е само изкушение по реторическото съвършенство, тя е много преди това и много повече от това когнитивна съблазън, синоним на ново познание. В този смисъл усиленият дейксис на критическата реч, често сочен като следствие от нейната предубеденост, хипертрофира, утрира, хиперболизира своя видим само за нея предмет, за да бъде той видян от всички след това в приемливи обемни очертания. Критическата реч е публична увеличителна оптика. Трудно бих забравил писмото, което Шкловски пише на Якобсон, докато той е на служба в политическото представителство на СССР в Чехословакия. В него, цитирам по памет, пише: "Ромка, …няма те, а вместо теб - тристагодишният Винокур, … два пъти вече те викам, няма да идвам за теб" („Ромка, … тебя нет, а вместо тебя трехсотлетний Винокур, (…) дважды тебя зову, за тобой не приеду"). Бедният академик Винокур! Аз нямам друга стабилна представа за него, освен като за метафора на безполезното хуманитарно равнодушие, на вековно живата и устойчива, но непотребна за текущия литературен живот нервна система. Най-проникновената оценка за критическата реч на Шкловски е произнесена под формата на присъда от идеологическия му опонент и

[3] Петко Р. Славейков. Нито за хатър, нито за страх. - Съчинения. Т. 4. С., 1979, с. 326. [Petko R. Slaveykov. Nito za hatar, nito ot strah. - Sachineniya. T.4. S., 1979, s. 326]

ученик на В. Ф. Переверзев - Г. Н. Поспелов. Хомойотелеутонното заглавие на една негова статия, посветена на Шкловски - „Преувеличения от увлечения", бие право в десятката на нашия проблем, като обяснява по-добре от който и да е пространен критически опит каква е причината за популярността, славата, цитируемостта. Значи, в съзнанието ми е врязана и „вражеската" формулировка, която цитирам дословно, също по памет.

Ако трябва да представя всички емфатично усилени места от критическата проза на Йордан Ефтимов, посветена на българския символизъм, ще ми се наложи да препиша голяма част от нея. Затова ще предложа само избрани находки, които създават усещане у читателя на „Божествената математика", че са някак спонтанно изпуснати от автора, колкото да измъкнат изложението изпод пресата на непосилната жанрова принуда и да го завърнат в естествено присъщото на критическия обмен място – салона като роден дом на експромпта или пък периодичното издание с неговия изострен слух към мигновени, свежи критически впечатления. Впрочем ако не премълчим натрупания огромен, почти професионален вече опит на автора в късата литературна реч, приспособена към медийната жанрова поносимост, или във всеобщия литературен салон, където той отдавна се е сдобил с комфортно самочувствие на домакин, ще видим и влиянието на вестникарската колонка върху архитектониката на монографичното изложение. Съставено от кратки блокове, всеки от които непременно заключен от изящна парабола, то като че ли полага грижовно снизхождение към вниманието на читателя, за да го държи непрекъснато нащрек и в добра рецептивна кондиция чрез освежителната глътка въздух, осигурявана от остроумни подзаглавия цезури.

Към предмета. Ето и някои от обещаните места. Като коментира периодизационните условности, атакуващи присъщите на човека континуални представи за историята, Йордан Ефтимов отрязва: „Няма банциг за историята!" Тази метафора, внушена като че от непосредствен опит с попроточилото се у нас индустриално общество, подобно впрочем на хронологично твърде разтегнатия български символизъм, перифразира огладеното от времето Лукрециево клише „nil de nihilo fit", като спира удивеното читателско внимание - съвсем по опоязовската повеля за задължително затрудненатa художествена реч. О, шок и ужас за нотабилите на критическия стилов канон! Принудително въвлечен в изпитанията на либералния стилов дебат (ако щете, на борбата свободен стил) се оказва той и сред едни доста широки скоби, приютили съмнението на автора в реалистичната правоверност на Достоевски: „…когато в роман на Достоевски някой герой срещне лъв, той се изчервява от страх (и това е възможно, защото някой би пребледнял, но друг би почервенял или позеленял като казваме *позеленял от яд*, това е клише, никой не може да докаже, че ядосаните позеленяват)."[4] Дори софистичната реторическа хипотеза тук или пък потъпканите права на метонимичната логика (отровата [яд] е зелена; отровно-зелено, респ. *позеленял от яд*, под. на *дървена печка*) изглеждат някак незначителни покрай исполинския профил на бурлесковия стилов грях.

Без кой знае какво усилие на въображението си представям как едновременно пребледняват, почервеняват и позеленяват ревнителите на конвенционалната марксистка политикономия, когато узнаят, че „…символистичният текст представлява нещо като държавата за марксистите: нещо, което ще възтържествува, изчезвайки"[5]; че „символизмът е първата идеология в литературата, която пледира за транснационален

[4] Йордан Ефтимов. Божествената математика. Тревожната хетероклитност на българския символизъм. С., 2012, с. 31. [Yordan Eftimov. Bozhestvenata matematika. Trevozhnata heteroklitnost na Balgarskiya simvolizam. S., 2012, p. 31]

[5] Йордан Ефтимов. Цит. съч., с. 38. [Yordan Eftimov, ibid., p. 38]

символен пазар”[6], или пък, че „символистичната представа за края на литературата има за крайна историческа точка символизма”. Ех, да можеше провокацията на Йордан Ефтимов да се пребоядиса и в тест за политическо хамелеонство… Тогава в упор пред дяволчето Фют (по Новков), трескаво търсещо и последната незасегната от пакостливия му гений обществена страта, най-накрая биха се изтъпанили и помръкналите зелени. Зелени най-вероятно от яд, че обектът на тяхната фанатична любов, преминал като преходно знаме през много доктринални употреби (в това число и символистична), им се представя в твърде неглижиран и осквернен от туризма (Иван Андрейчин) вид, подобно на отдавна постигната и безсрамно развявана тайна: „Търси се неразкритото, а Природата отдавна е запретнала фустата си.”[7] И ако тук „първият път” се губи далеч назад в миналото, някъде докъм първото споменаване на думата „мимесис”, в „Пловдив” на Дебелянов неговото отстояние от момента на лирическото говорене не е чак толкова непостижимо. Допускам именно обозримостта на прелюбопитната ретроспектива да позволява на Йордан Ефтимов рязка смяна на високия сантименталистки стилов регистър: „*Първият път* е особено значим антропологически, но само в някои случаи. Помним ли първия път, когато сме яли праз, или първия път, когато сме яли пердах?”[8] На това място, с риск да предизвикам творческа завист у критика, ще предложа безотговорно храбрата хипотеза, че той, именно като поет (вече сериозно, много добър при това!), спонтанно е реагирал на попритъпените от критическа употреба дебеляновски тихи вопли по града на тепетата с едно завинаги останало в тайна „Голям праз!” Разбирам ви… Дори аз останах малко смутен пред възможната състоятелност на такава хипотеза и изпитах остра потребност да я верифицирам спешно. Текстът на „Божествената математика” обаче не закъсня да ми предостави безкрайното си разположение. Не много по-далеч назад, под линия, сред бляскав контекст от имена на автори, изследващи историята на менталностите като Жан Делюмо, Филип Ариес, Мишел Фуко и техните непосредствени предходници в историческото изучаване на културите – Буркхардт и Хьойзинха, стои и името… Праз[9]. Разбира се, че Буркхардт е Якоб, Хьойзинха – Йохан, а Праз - Марио. Вярвам в чувството за хумор на Йордан Ефтимов. Но въпреки очевидната конструираност на този зеленчуков етюд, аз лично, лишен от подобна смелост, бих предпочел да изпреча матросовски гърди срещу употребителния стереотип и да приема руския избор Прац. Аз, навярно, да. Но не и Йордан Ефтимов, който се опива от всякакви, дори твърде рисковани езикови игри. И дори в зеленчуковата да няма толкова престъпна умисъл, колкото преднамерено реших да ú придам, как иначе бих развил тезата си за тъй нужната днес хипертрофия на критическия емфазис, за острата публична потребност лоясалият ни критически език да изкупи безкрайното си Априлско гурме чрез дълга лечебна вегетарианска диета, за да се превърне най-подир в достойна съвест на всеки драскач – и добър, и не чак толкова? Ето каква, например, непалиативна доза терапевтичен асонанс предписва д-р Ефтимов: „…докато свободният стих е инструментът на взелото властта **А**прилско поколение, изящната силаботоника с **а**сорти от **а**сонанси и **а**литерации може да мине само като подписана от захвърлени в дълбоката провинция поети.”[10] Или пък парономазийната линия бяло прахче срещу хип**и**тония (лапсусът е верен): „…има мит за уникалния миг на 1968-ма. И този мит е левичарски, ако не непременно марксистки.”[11]

[6] Цит. съч., с. 39 [Ibid., p. 39]
[7] Цит. съч., с. 174 [Ibid., p. 174]
[8] Цит. съч., с. 205 [Ibid., p. 205]
[9] Цит. съч., с. 247 [Ibid., p. 247]
[10] Цит. съч., с. 312 [Ibid., p. 312]
[11] Цит. съч., с. 295-296 [Ibid., p. 295-296]

От кого ли се е учил Фют на тези дяволии? Можем да подхванем решаването на този въпрос, като на първо време видим кого Йордан Ефтимов цитира пристрастно, т.е. с кого се събира. В дъното на педагогическата мистерия разпознавам мъдрия и неуморно ироничен силует на проф. Никола Георгиев, който, ако помните, през 90-те, тъкмо през върховата епоха на родния (без-)нравствен преход, знаково съвпаднал с епохата „Дързост и красота", публикува една юбилейна статия със заглавие „Дързост и методика". Поради обичайната си нехайност пропуснах да се информирам дали адресатът е схванал инвективата. Във всеки случай аз цвилих от удоволствие. По същото време излезе и студията му „Името на розата и на тютюна", в която под освежителния скептичен душ на иронията за самата ирония, освен наквасения още в заглавието Умберто Еко, попаднаха и поне толкова невинните, колкото него, герои на „Тютюн". За тях, ако не от Димитър Димов, от проф. Никола Георгиев – със сигурност, винаги ще се знае, че „пушат, та пушек се вдига". Към този бегло, но правдиво схематизиран портрет на волтеровската скептична ирония в родна литературоведска употреба убедителен щрих е добавил и Йордан Ефтимов. Обект на носталгичното му признание е реплика на Magister-а по повод на еднакво високата доктринална ценност, която споменът има и в лириката на Дебелянов, и в „Основни понятия на поетиката" на Емил Щайгер: „Като чуя Дебелянов, и се сещам за Щайгер"[12]. В литературоведската реч на проф. Никола Георгиев ироничният скепсис притежава същността на постоянно сциентистко предубеждение към монументалната класична застиналост на вечните истини, достигнати от литературознанието и етиката. Неговото съмнение във всичко, което виждаме и четем, дори (или най-вече) в казаното от самите нас, е едновременно и познавателна нагласа, и педагогическа поука, хванати ръка за ръка с почти атавистичния му страх предметът на познание да бъде сакрализиран, да се превърне в неприкосновен обект на глуповато обожествяване. Тоест в качеството си на свещена крава той да остане непристъпен за по-интересната и по-евристичната част на литературознанието, практикуваща дръзки игрови посегателства към иконографския му ореол. Именно в този, очевидно много симпатичен за Йордан Ефтимов и твърде страстно прегърнат от него урок намирам надежда за блениуваната от всички ни социална пълноценност на критиката. По мое мнение пътят към тази химерична хуманитарна идилия има поне една първа ясна стъпка. Тя е длъжна да отдалечи критиката от дебелокожата ценностна търпимост към лилипути на словесността, дори те да са приютени в христоматийния зáвет на класиката по разни неспецификаторски критерии и да бъдат веднъж завинаги прекъснати извънбрачните връзки между критическия език и невдъхновителната скука. Колцина са, например, онези, които продължават да се прехласват по ужким символистичното „нищо-казване" на Теодор Траянов, докато още безжалостно ироничните членове на „Звено" отдавна са му скроили шапка? Не е ли по-просто и по-разумно да се доверим на виртуозни версификатори като Димитър Подвързачов, Димчо Дебелянов, Николай Лилиев и Георги Михайлов, от чиито зевзешки подмятания „под сурдинка" струи майсторският ценностен канон на изкуството, същинският критерий за литературна стойност, основан върху „критиката отвътре" (Боян Пенев)? Дори независимо от обстоятелството, че на двама от тях, Подвързачов и Дебелянов, се дължи първият христоматиен успех на Траянов сред ценностно не твърде представителния контекст на първата „Българска антология" (1910 г.). Именно тези радетели на кафанската критика чрез хапливи речеви формули, преследващи нещастните им адресати до живот, изтърсват по повод на Траянов, че „за да познае един анапест, почнал да мърда пръстите на ръката си". Аз, почти независимо от своята воля, ще помня именно тази колоритна

[12] Цит. съч., с. 211 [Ibid., p. 211]

оценка за версификаторската компетентност на Траянов и ще призная, че именно тя подхранва изкушението ми да виждам като единствен продължител на безплодната траяновска линия в българската лирика… академика поет Венко Марковски, чиято стихоподобно наредена реч радва нормалните хора само чрез извънмерно обилие от безумна скука и изряден нонсенс. Към този контекст е справедливо да прибавим както цитираната от Йордан Ефтимов метафорична оценка на Георги Цанев за Траяновата ритмика като… „убийствено едностайна", така и неконтролируемия вулкан от тежки съставни атрибути, с които Стефан Младенов милно-милно характеризира „семковско-траяновския стил" или „Л. Стояновата психопатична Ищар"[13]

Образът, в който авторът на „Божествената математика" вижда нужното кафкианско преображение на критическия ни език, има множество съставни черти, разпръснати из паратекстовете на книгата. Усвоената чрез епиграфи и цитати чужда реч представя много повече homo citans (Никола Георгиев), нежели нейните автентични произносители, поне заради доминиращата реторична инициатива, на която чуждата реч е подчинена. Ето как Й. Ефтимов аргументира своя интерес към убегналия традиционното литературоведско внимание Иван Андрейчин, към „третостепенния" (според И. Младенов) Иван Грозев или пък към христоматийно още по-непопулярните Иван Мирчев и Иван Хаджихристов. Той обосновава вниманието си към литературната „маргиналност" на четиримата Ивановци не чрез „Отчет от задгранична командировка" на Александър Н. Веселовски, нито дори чрез елегантната академична проза на Юрий Н. Тинянов върху литературното епигонство, както бих постъпил, например, аз. Той предпочита блестящата формулировка на Михаил Л. Гаспаров, тълкуваща тоталния поход на ново-, микро-, изобщо, пан-историзма към тъй наречените лакуни: „Само ако се занимаваме с второстепенните поети, можем да се надяваме, че няма да забравят и нас, третостепенните филолози."[14] Свойственият на епаналепсиса климакс го разграничава достатъчно рязко от обичайното повторение. Изобщо не се наемам да отсъдя колко разумен пък смисъл има в досадливо скучната и безвкусно буквална констатация по повод на който и да е автор, че е „второстепенен" или дори (о, небеса, какви висоти на критическия емфазис!) „третостепенен"… Струва си да спомена, че респектът на Гаспаровата формулировка е дублиран и от стиховедския авторитет на А. Жолковски, непосредствено цитиран от Й. Ефтимов. Ето какви са му приятелите, ето с кого той другарува, „понеже то ест вещ природна – учен человек ученаго люби и прост простаго, и пиян пиянаго".

Доколкото е реч за любов, редно е да спомена, че още в началото на своето изложение авторът на „Божествената математика" очертава кръга на най-горещите си пристрастия към фигури от нашия съвременен хуманитарен живот. Без да ги изброявам поименно, ще кажа, че мнозина от тях имат свой несъмнен принос към активния фразеологичен „цитатник" на сегашния български литературовед. Към този далеч не толкова широк кръг авторът причислява и останалите трима от родилната си четиричленна „банда". Аз пък, без насилие върху съвестта си, приписвам към компанията и самия него с продуктивната му литературоведска провокативност, с фино нюансирания му усет за езика, с шеметните му метафорични преноси на дълги смислови дестинации и, на последно място, с първата му любов – оптималната речева формулировка, чиято почти акмеистична кристална яснота снема яснотата на познанието. Случайно или не, не се наемам да твърдя, но факт е, че и двете рецензии за „Божествената математика" идват откъм Шумен, където в началото на 90-те Йордан

[13] Цит. съч., с. 56 [Ibid., p. 56]
[14] Цит. съч., с. 16 [Ibid., p. 16]

Ефтимов получи своята първа награда за литературна критика. Като че ли в сегашното потвърждение на неговото някогашно признание има пръст съдбата. Предлагам да ú се доверим, когато тя отсъжда в полза на безцеремонното боравене с езика, дори в полза на негнусливата критическа близост с най-табуираните му пластове. Забелязал съм, че колкото пъти тези критически грехове бъдат поощрени, толкова пъти роднят ни литературен пейзаж някак се очиства… лечебно. Светъл пример за уместността на санитарния подход към литературата дава дядо Славейков още във втората половина на 60-те години на 19-ти век, когато почти едновременно публикува „Общи правила на здравьето", макар и седем на брой, и „10-те заповеди на писателите". И като че за да покаже как се провежда санитарна акция на културното поле, той, без милост към читателския слух, отсича, че с „развезката в комедията на г-на Шишкова" („Не ще може или Глезен Мирчо") „работата излязва тъй някак като кога някой невещ ловец помери да удари гаргата и премахва патката"[15]. Вероятно, онази същата патка, в каквато понякога писателят се превръща, макар и само с едно перо (Петко Р. Славейков).

P.S. Ден след като поставих последната точка на текста си и постфактум изживявах суетното авторско предчувствие за акционния потенциал на критическия си патос, научих от самия Й. Ефтимов нещо удивително. Научих как непредумишлената ми метафорична „прокоба", че той ще загуби завинаги своя лаптоп на въображаемата антитехнологична барикада, се е... осъществила. Лаптопът му бил откраднат.

Много лошо. Представям си съдбата на години събираните от Й. Ефтимов мисли за литературата в ръцете на човек, изобщо лишен от устройство за размисъл.

Малко добро. Видях как Й. Ефтимов не толкова се безпокоеше от загубата, колкото в задъхано от синкопи темпо се опитваше чрез удивителното съвпадение да проумее „на живо" акционната същност на критическия емфазис. Нещо, което далечно ми напомня за циганина, който се съгласил да бъде обесен за компания. Много по-близко – за самороден циганин музикант, чийто талант едва ли би изпаднал от „спуканата му гъдулка".

Застигналото твореца нещастие, естествено, събуди у него наслоени остатъци литературно суеверие, водещи ту към Платоновата ейдология, ту към концепцията на Д. Остин за акционното слово, ту към О. Уайлдовия хиазъм, че не животът променя критиката, а критиката променя живота. Почувствувах остра вина като автор, свръхестествената сила на чиито думи драматично е променила живота на твореца.

След като и аз се поотърсих от рецидивите на същото литературно суеверие, реших, че мога да посоча този внезапен и удивителен етюд като метафоричен екзамплум в подкрепа на социалния смисъл от критически фойерверки. Вече още по-убедено гласувам за тях!

[15] Петко Р. Славейков. Велизарий. - В: *Читалище*, III (4), 30.01.1873. [Petko R. Slaveykov. Velizariy. - In: *Chitalishte*, III (4), 30.01.1873.]

ЗА ТЕКСТОВАТА ЛИНГВИСТИКА С РАЗБИРАНЕ И ЛЮБОВ

Александра Багашева

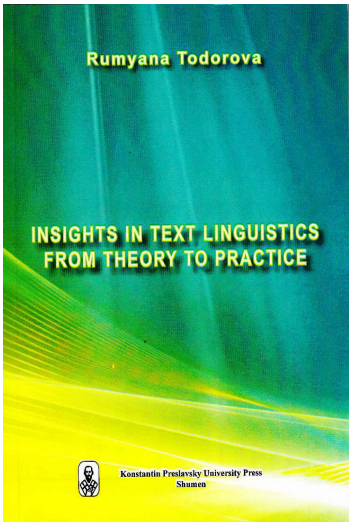

Румяна Тодорова. „Insights in Text Linguistics. From Theory to Practice." Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски", 2012 г., 227 стр.

Държим в ръцете си новата книга на Румяна Тодорова „Insights in Text Linguistics. From Theory to Practice", предложена ни от Университетско издателство „Епископ Константин Преславски". Във века на компютърно опосредстваната комуникация и високите технологии, където „текст" е основно понятие и артефакт, лингвистиката на текста заема централно място в науките за езика. В този контекст появата на ориентирано изцяло към нуждите на студентите четиво с конкретна мисия да им помогне да развият аналитичните си умения, с дозирано теоретизиране е приятна изненада.

Жанровата спецификация на това произведение е учебно помагало, а по предназначение то е насочено и пригодено, както за ползване в учебната зала, така и за самоподготовка. Учебното пособие е адресирано към специализирана аудитория, а именно филолози англицисти или филолози с високо ниво на владеене на английски език. В световен мащаб в последните няколко десетилетия се появиха редица учебници по лингвистика на текста, но на нашия пазар все още се усеща липсата на такива. Запълвайки тази ниша, Румяна Тодорова ни предоставя учебно средство, подходящо за уводен курс по лингвистика на текста, курсове по теория и практика на превода и всякакви учебни дисциплини и курсове, които проявяват интерес към текста като обект на лингвистични изследвания.

Учебникът е организиран в 14 глави. В първите 4 глави, авторката излага основните понятия и проблеми в науката за изучаване и анализ на текстове. В 5 глава се обсъждат основополагащите критерии за текстуалност. От глава 6 до глава 13 (включително) всеки един от критериите за текстуалност е представен с особеностите си, с основната си функция за текстоизграждане и с най-основните си езикови експоненти. Последната глава разкрива връзките на текстолингвистиката с други клонове на езикознанието и различни школи, с които изучаването на анализ на текстове е пряко свързано. Фокусът тук е върху пресечните точки между лингвистиката на текста и други основни клонове на езикознанието и как различните подходи на езиков анализ допринасят за по-задълбочено изследване и разбиране на изучаваните явления. Авторката проследява природата на неразривните връзки между лингвистика на текста и стилистика и лингвистика на текста и анализ на дискурса. Насред безбройните школи и подходи, Румяна Тодорова е избрала да покаже как функционалните подходи за изследване на езика и когнитивната лингвистика допринасят за по-задълбоченото и контекстуализирано разбиране на текстове. Изборът не е случаен, защото тези два подхода са фокусирани върху два от основните модуса на съществуване на езика и неговите продукти – езика у индивида (когнитивното битие на езика) и езика в социума

(социо-прагматичното битие на езика). Функционалните подходи подчертават ролята на текста в междуличностното и междукултурното общуване като социо-прагматична единица на семиотично битие. Тази част има подчертано метаезиковедски характер и ситуира лингвистиката на текста в широкото поле на науките за езика. Макар и с такъв сложен характер, тази глава е пряко свързана с основните проблеми на лингвистиката на текста и постоянните препратки към основните понятия и аналитични модели в текстовата лингвистика, представени в предходните тринадесет глави, осигуряват естествен мост между изграждане аналитични умения и теоретико-методологичното осмисляне на лингвистиката на текста.

Изграждането на аналитични умения е водещата червена нишка в учебното пособие. Развиването на такива умения у студентите е не само заявена цел на авторката, но и спойката, която обединява разнопосочието на изложението. За създаването на условия за изграждането на умения за анализ на текст след повечето глави има въпроси и задачи за анализ, пряко свързани с непосредствения тематичен фокус на съответната част. В края на учебника са представени отговори на всички въпроси и задачи, заложени в текста, както и примерен анализ на всички откъси, предложени за обсъждане. Част от поставените въпроси предполагат теоретично обобщение или аналитично разсъждение, но в по-голямата си част задачите изискват анализ на конкретни и автентични текстове от разнородни полета на човешката дейност (реклама, художествена литература, академична дейност, преса и др.). Илюстративните примери в изложението също се характеризират с автентичност и жанрово и тематично разнообразие.

Текстът е високо информативен, кондензиран и внимателно структуриран. В определени глави стремежът към краткост и информативност води до телеграфност на изказа и повишени изисквания към читателя за самостоятелно разгръщане на текста. Това прави текста на помагалото иконично илюстративен по отношение на критериите за текстуалност и кани ползвателите си да разчитат на собствените си интерпретативни способности, което е ключов компонент при разбирането на всеки вид текст.

На места в помагалото се предполагат повече и по-задълбочени предварителни знания от страна на студентите. Това е разбираемо и напълно съобразено с мястото на курсовете по текстолингвистика в програмите на филологическите специалности в българските висши учебни заведения. В повечето случаи това е един от последните курсове в езиковедските модули на задължителната част от бакалавърските програми и допълва и задълбочава вече изградените знания и аналитични умения на студентите в областта на семантиката, синтаксиса, морфологията и другите стандартно изучавани клонове на езикознанието.

Материалът е поднесен ясно, систематизирано и разбираемо. Въпросите и задачите са добре подбрани и напълно тематично съобразени. Препратките към конкретни части от главите улеснява търсенето на необходимата информация за справяне с въпросите и задачите. Примерите, използвани в изложението са внимателно подбрани и отлично илюстрират явленията, предмет на обсъждане в съответната част на учебника. Главите са с различна дължина и този формален признак сякаш иконично подчертава основния фокус на авторката и подсказва, кои са най-централните въпроси и аналитични подходи при академичното изучаване на текстове.

В края на текста добросъвестно е представена подробна библиография. Приложен е списък на всички източници, от които са ексцерпирани примерите и текстовете за анализ.

С оглед на избрания подход от авторката да не влиза в празнословни теоретични спорове и противопоставяне на школи и подходи, а по-скоро да извлече работещи и

достъпни термини, модели и единици на анализ и да представи последните с максимална яснота като приложими алгоритми за аналитична работа с текстове, учебното помагало постига всички цели на Румяна Тодорова в максимална степен.

Несъмнено помагалото по лингвистика на текста ще се радва на широк читателски интерес и най-вече ще се окаже ценен и полезен помощник на студентите филолози.

ОТНОСНО УЧЕБНИКА АНГЛИЙСКА МОРФОЛОГИЯ – ТРАДИЦИОННА И КОГНИТИВНА ПЕРСПЕКТИВА

Теменужка Сеизова-Нанкова

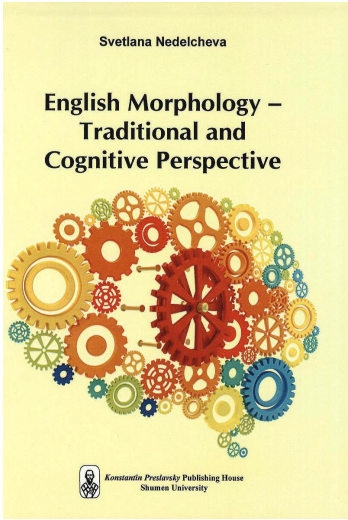

Nedelcheva, S. English Morphology – Traditional and Cognitive Perspective. Шумен:Епископ Константин Преславски, 2012, 261 с.

През изминалата 2012 г. бе отпечатан учебникът на Светлана Неделчева *English morphology – the traditional and cognitive perspective.* Това, което привлича внимание още в заглавието му, е, че заедно с традиционната е представена и когнитивната перспектива към проблема?. На практика осъществяването на подобна задача е доста амбициозно начинание особено като се има предвид, че такъв опит не е правен досега у нас. Разбира се, трудно е цялостно да се проследи и коментира когнитивният подход, но да се илюстрират неговите възможности е постижима задача и за авторката, и за жанра.

Известно е, че английската морфология е бедна на окончания. Само по себе си това затруднява разбирането на съществени граматически тънкости в употребата на езика. Езиковите изрази, които не получават достатъчна експлицитна маркираност, се налага да бъдат извлечени, като се използват опори при взаимодействието с другите равнища на езика. Някои са на мнение, че ангийската граматика е много лесна, дори че в английския език едва ли не „всичко е възможно“. Това е твърде далече от истината. В своя учебник С. Неделчева излиза от добре познатите школски рамки на традиционния подход, като запознава студентите с новия когнитивен подход към езика. Всъщност съществуват различни школи, а наименованието когнитивна перспектива е събирателно за когнитивната граматика название. Преди всичко този подход се отнася не само до езика, а засяга самите корени на човешкото познание. Очакванията са следните -въвеждането на терминологичен апарат, свързан с прилагането на нови методи и принципи за описание и обяснение на формата, структурата и значението на езиковите единици (морфеми, думи, словоформи), признаците, които обединяват думите в отделни класове или части на речта. За разлика от знанията, които може да се намерят в излезлия наскоро речник на когнитивните термини[1], тук манифестираните приложения ще посочат възможностите

[1] Пенчева, М. Когнитивна лингвистика. Речник на понятията и термините. София: Св. Климент Охридски, 2011. [Pencheva, M. Kognitivna lingvistika. Rechnik na ponyatiyata I terminate. Sofiya: Sv. Kliment Okhridski, 2011.]

и потенциала на тези две перспективи върху богат емпиричен материал.

Хронологично когнитивната граматика следва традиционният подход по време, но нейната поява е подготвена в известен смисъл от функционалната граматика. От значение е и традицията и ролята на големите имена в лингвистиката, сред които на челно място стои името на известния американски лингвист Н. Чомски, който пръв въвежда понятието ментална граматика, макар и в ракурс, различен от този на когнитивната лингвистика. Това е в най-кратък вид рамката на учебника, където всичко това в по-голяма или по-малка степен е намерило отражение.

Целта на учебника е да въведе студентите в проблематиката на един дял от езикознанието – английската морфология, като се върви от познатото, системния подход в езика, към непознатото, когнитивния подход; от конкретното към абстрактното, а това е основен принцип в обучението. От анализа на езиковата реалност сама за себе си, като нещо външно на човека и обективно съществуващо, към езиковата реалност вътре в самия човек. Така съм разчела намеренията на авторката, което намира потвърждение в изображението на корицата на учебника: сложната система от зъбчати колела, която обединява и двете тези. Отделните елементи символизират сложната структура на езика и изобразят в схематичен вид човешкия ум и способността му да задвижва тези колелца, макар че механизмът не винаги е напълно ясен.

В рамките на десет глави, всяка снабдена с упражнения и ключ и пребогата библиография (като че ли да се презастрахова), авторката представя на студентите и на всички, интересуващи се от въпросите на морфологията, своите прозрения, изводи и заключения, до които се е домогнала и които е практикувала като преподавател в ШУ. Поради това, че в глава първа се представят основните теоретични положения на двата подхода, тя е най-натоварена от абстрактно-теоретична гледна точка. Въвеждат се полисемните понятия за „граматика“ и „дума“, принципите за определяне на граматическите категории, основните езикови единици и маркери, езиковите равнища и взаимозависимостите между тях, класовете думи, уводни бележки за двата подхода към граматиката и др. Алтернативно решение намира въпросът за типовете думи. Това са думи от т.нар. отворен и от затворен клас (Талми, Ланакър), последните изграждат скелето, където пълнозначните думи само допълват предметното съдържание, една линия на разсъждение, която за съжаление не получава по-пълно развитие при съществителното име и при глагола, където има основно приложение. Намирам за важен пропуск невъвеждането на глаголите от затворен клас в първа глава (сравни пак там съществителното). От особено важно значение в английския език са известните от лингвистичната наука[2] два типа категории: скрити (covert) (криптотипни) и явни (overt) или фенотипни. Скритите категории[3] имат пряко отношение към усвояването на езика. Накрая, но не на последно място, се въвежда идеята за дейксиса, като се използва характерния за когнитивния подход прийом на графично изображение, който цел, тъй като представляват най-голям проблем за българите, изучаващи английски авторката използва много сполучливо на различни места в учебника.

Съществителното име и глагола са едни от най-важните категории в английския език. В рамките на 41 с. (глави втора и трета) се разглеждат типовете съществителни имена и тяхната класификация, граматически категории и класа детерминативи. Използват се понятия като *референция* и *смисъл*, които имат отношение, но въпросът за концептите остава незасегнат. Те са тясно свързани с мисленето и оттам с човешката концептуална

[1] Whorf. B.L. Language, Thought, and Reality: Selected Writings. Cambridge: MIT Press, 1956
[2] Вж. http://www.glottopedia.de/index.php/Covert_category

система. Именно чрез нея и посредством езика явленията в света се структурират и класифицират като резултат на човешкия жизнен и телесен опит. Концептите и начинът, по който те се свързват и асоциират с комбинации от думи, са част от менталната граматика на човека и са в центъра на когнитивната граматика. Думите изразяват само малка част от това, което се изразява чрез езика в пряката употреба, специфична за всеки отделен език. Авторката демонстрира различни особености в реализацията на граматическите категории на съществителното име в английския език. Някои моменти биват доразвити в упражненията. Ще приведа един пример, вж. упр.1 на с. 52, т. 3., т. 4., т. 7 (макар и при не най-удачен избор на думи) се визират двойки съществителни, където една и съща дума с еднакво произношение, изразява различно значение: едната се концептуализира като броимо съществително, а другата се концептуализира като неброимо съществително. Тази промяна в значението рекушира в начина на (не)свързване с думи от затворен клас. За българите, изучаващи английски език, този факт отразява една трудна за овладяване специфика на езика цел. В самия текст липсват подобни примери (с. 38). Тази промяна на думата от броимо съществително в неброимо се свързва удачно с образните схеми (image schemas), а те пък с телесния опит (с. 39, под линия), както и с човешката способност да се закодира информация по единия или по другия начин. Това ми дава основание да твърдя, че упражненията, които в по-голямата си част са уеббазирани, са и своеобразно продължение на текста и изпълняват повече от една функции, което е положително с оглед на ограничения обем. Необходимо е обаче да се подхожда критично и с повишено внимание с материалите от мрежата, както от гледна точка на включения в даденото упражнение материал, така и от гледна точка на това, какво точно се цели да бъде илюстрирано чрез него, което не винаги отговаря напълно на изискванията.

Друг важен момент е въвеждането на теорията за прототипите. За това е послужила категорията род на съществителното име. Дава се пример от испанския език посредством българския език. Самият клас на съществителните е добра илюстрация за централни, т.е. прототипни членове, носители на основните признаци на този клас, описани в текста, и периферни членове, дефективни по отношение на някои от тези признаци, също описани в текста. В глава трета е представена групата от затворен клас, основно място сред която заема членуването. За разлика от руския език, където липсват членни форми, в българския има членуване, но това не прави по-лесно усвояването му от българи и затова ще се спра по-подробно. Като централна тема в морфологията, членуването влиза в сложна връзка с различните типове съществителни имена както и с другите класове думи. Важно е различието между ограничени и неограничени (bounded/unbounded) обекти при кодирането им от съществителни имена, коментирани на с. 36, което се прави от когнитивната граматика. По принцип девиантни примери в членуването на съществителните имена в английския език са често срещано явление, срв. заглавията на глава втора и глава пета, където вместо правилните словоформи *Nouns, Verbs* се използват погрешно словоформите *Noun, Verb*. При тази употреба не бива да има колебание[4]. Допускането на подобен род грешки отразява мислене, чуждо за българското езиково съзнание. Друг, на пръв поглед незначителен, въпрос засяга пълната форма на определителния член в българския език, илюстрирана в примера: ***конят***. Примерът създава погрешното впечатление, че съществува аналогия между двата езика, българския и английския език. Пълният член не е добър пример за прототипна морфема, защото той е само една от формите на реализация на определителния член и

[4] Вж. и Кабакчиев, К. Английска граматика. София, 2003. [Kabakchiev, K. Angliyska gramatika. Sofiya, 2003.]

не бива да се смесва или идентифицира с него. Той се използва само със съществително от м.р. и то в зависимост от синтактичната позиция, която то изпълнява. От своя страна, пълният член в български език влиза във системна връзка и взаимозависимост с другите форми на реализация на определителния член.

Обикновено глаголът се смята за най-труден за усвояване. Можем да кажем, че съществителното в английския език не отстъпва по степен на трудност. Неговата специфика е в зависимост от това, доколко задълбочено е нивото на разглеждане на детайлите. Освен споменатото от авторката за дистрибутивната и събирателна генерична употреба на съществителното име, съществува един малко известен, но характерен за английския език факт за изразяване на степен на генеричност по отношение присъствие или отсъствие на семантичния признак пол [± пол]. Чрез думата man в английския език се изразява различна степен на генеричност, т.нар. генерична инклузивна и генерична ексклузивна употреба[5]. Ако признакът [– пол] е активен, тогава *man* в генерично инклузивен смисъл включва цялото човечество, а ако активен е признакът [+ пол], тогава man генерично ексклузивен смисъл включва само мъжкото съсловие. Съществува тясна връзка между едното или другото значение с личното местоимение. В единия случай вариантите са *they* или *s/he* (само *he* в този случай се смята за сексистка употреба), в другия – *he* е напълно закономерно. Този въпрос засяга анализа на езика (вж. *Men were deceivers ever* (Шекспир. *Много шум за нищо*), където смисълът на *man* е [+ пол]), и няма отношение към употребата и възможността от заместването му с human, както твърди авторката (в лична комуникация).

В глава четвърта се третират въпроси на прилагателните имена и наречията. Прави впечатление, че няма уеднаквена структура на двете части, а въвеждането на прилагателното започва направо с идентифициране. В рамките на 16 с. се използва по-холистичен подход към тези явления, което води и към по-широко дефиниране на морфологията, а то в известен смисъл е подмяна на акцента. Това е важно дотолкова, доколкото може да представлява проблем за учащите се при усвояването на свойства и отношения, които те още не познават в дълбочина.

От глава пета до глава десета, в рамките на 94 с., в центъра на вниманието е глаголът - една от най-трудните за усвояване категории сред класовете думи. В пета глава се въвеждат общите понятия: основните форми на глагола, различни класификации. Всяка една от граматическите категории на глагола се разглежда в отделна глава. От една страна, авторката се позовава на известни имена в лингвистиката: Лийч, Хъдълстън, Комри, Лайънс и др., а от друга, разглежда когнитивната перспектива. Глава шеста е посветена на залога. Посочени са основни принципи, свързани с разнообразните начини за насочване на вниманието като *профилиране* и *селекция*, които са тясно свързани помежду си. При профилирането (известно още като „отваряне на прозорец“) вниманието се насочва към фигурата по отношение на даден фон (принципа фон - фигура), докато при селекцията се определя това, което по избор влиза в центъра на вниманието. Граматическата категория време и нейната съотнесеност към реалната категория време се разглежда в глава седма. Дават се три когнитивни модела, в които авторката се позовава предимно на когнитивните лингвисти Еванс и Грийн. Глава осма третира граматическата категория *вид на глагола*. Перфектната форма се свързва от Ланакър със семантиката за притежание на глагола *have*, което служи за основа на обяснението на значението на перфекта. Продължителните форми на времената се разглеждат отделно

[5] Сеизова-Нанкова, Т. Gender and Pronominalization of a Singular Generic Referent in English and Bulgarian. The case for women: Britain and Europe. St Kliment Ohridski University Press Sofia2001, pp75-85

от герундия[6]. Глава девета и глава десета се занимават съответно с модалността и начини на изразяване на бъдеще време. За първата авторката отбелязва, че се следва традицията в разграничаване на деонтична и епистемологична модалност. Ланакър определя модалния глагол като заземяваща предикация, отделна от изреченската. В последната глава се коментира глаголът will като най-типичен за изразяване на бъдеще време.

В заключение, искам още веднъж да изразя задоволството си от книгата на Светлана Неделчева и да изтъкна важността на поставените в нея въпроси, някои от които представляват новост, други - преоткриват или преосмислят „добре познати" проблеми, като осветяват неосъзнати и ненапълно изяснени страни на езиковите факти. Тъй като дисциплината по английска морфология е основополагаща в специалностите английска филология и приложна лингвистика , издаването на учебника по Английска морфология – традиционна и когнитивна перспектива, запълва една потребност и е необходима и навременна. Той допринася за бъдещото изграждане на специалисти и има отношение към изграждането на компетенции, които пряко подпомагат студентите в усъвършенстване на английския език.

СБОРНИК, ПОСВЕТЕН НА УВАЖАВАН УЧЕН И ЛЮБИМ УЧИТЕЛ

Стефан Минков

ИСТОРИКИИ. Т. 4. Научни изследвания в чест на проф. дин Иван Карайотов по случай неговата 70-годишнина. Гл. ред. проф. д.и.н. Иван Йорданов. Шумен, 2011, 429 с.

Издаването на юбилейни сборници е утвърдена практика в българските научни среди през последните десетилетия. Част от нея е и отпечатаният през 2011 година том 4 на научната поредица *Историкии*, посветен на 70-годишнината на проф. д.и.н. Иван Карайотов. Изданието продължава традицията да отбелязва кръгли годишнини на изтъкнати членове на Катедрата по история и археология при Факултета по хуманитарни науки на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски".

В том 4 на *Историкии* участват 34 автори, утвърдени имена в областта на нумизматиката, сфрагистиката, археологията и историята. Представени са общо 32 статии и научни съобщения, като един от материалите е на немски език. В структурно отношение сборникът включва три основни раздела: биографичен, нумизматика и сфрагистика и история и археология.

Първият раздел, както е прието, е посветен на юбиляра и на неговата научно-изследователска кариера. Тук освен кратка биографична справка е поместена и

[6] Вж. Наумова, Н. Когнитивен подход при изследване на неличната форма –ing в английския език. Автореферат, 2012. [Naumova, N. Kognitiven podkhod pri izsledvane na nelichnata forma – ing v angliyskiya ezik. Avtoreferat, 2012.]

оценката на Константин Господинов от Регионалния музей, Бургас за приноса на проф. д.и.н. Иван Карайотов по някои сложни научни проблеми. Уводната част на сборника завършва с подбрана библиография на трудовете на юбиляра в периода 1971-2011 г.[1]

Вторият тематичен раздел е наречен „Нумизматика и сфрагистика". Водещото му място в сборника е несъмнено, предвид научните интереси на проф. Карайотов. В хронологическа последователност са представени изследвания в областта на античната и средновековната нумизматика и на византийската сфрагистика. В този раздел преобладават статиите с аналитична насоченост, свързани и с обнародването на нови монетни материали.

Една от най-добре застъпените теми в сборника е тази за монетосеченето в античните центрове по българските земи. Боряна Русева (НАИМ-БАН) публикува две одесоски тетрадрахми от III в. пр. Хр., като прави анализ на стиловите им особености и връзката им с подобни монети от Дионисопол. Монетното обръщение в региона е предмет на изследване и от страна на Владимир Беков от Държавен архив, Варна. В своята статия той задълбочено разглежда най-разпространените бронзови монети на Одесос – с бог конник на реверса като част от автономното и псевдоавтономното монетосечене на града (IV в. пр.н.е. – II в. от н.е.). Авторът прави опит за прецизиране датировката на този монетен тип чрез представяне на подробен списък на монограми върху образците.

Темата е продължена и в разработките на Красимир Кръстев „Монетите на Месамбрия от фонда на Исторически музей-Поморие и проблемите, свързани с най-ранната история на Анхиало" и на Игор Лазаренко „Рядък тип бронзова монета от Аполония Понтика?". Научният принос на авторите е не само в обнародването на нови монетни екземпляри, но и в прецизирането на датировката и разпространението им.

Освен монетите на конкретни антични центрове по българските земи, в юбилейния сборник намират място и няколко публикации, посветени на монетното обръщение в тракийските земи през II-I в. пр. Хр. Иля Прокопов прави анализ на монетните съкровища в Тракия, като отбелязва присъствието в тях на тетрадрахми на Атина от т.нар. „нов стил". Евгени Паунов разглежда появата и разпространението на един рядък монетен тип – цистофорите. На базата на девет единични образци от български музеи и колекции са представени данни за монетната циркулация в Тракия през елинистическата епоха.

Темата за средновековното монетосечене също намира място на страниците на юбилейния сборник. Алена Тенчова (НАИМ-БАН) използва нумизматичния материал от Историческия музей-Харманли като основа за анализ на икономическия живот в региона от началото на VI до началото на VII в. Прави се опит за локализация на средищни центрове и търговски пътища. Освен това авторката се придържа към мнението, че бронзовите монети представят локалната търговия, а златните – тази на далечни разстояния.

Въпросът за монетната циркулация в Тракия е засегнат и в статията на Камен Станев. Тя се явява известно продължение на разсъжденията на А. Тенчова в хронологическо и географско отношение. Детайлно и задълбочено са разгледани монетни типове от 626 г. до началото на IX в., отнасящи се към императорите от Ираклий до Михаил I Рангаве. Въз основа на броя и местонамирането на отделните

[1] Пълният списък с публикациите на проф. Карайотов е публикуван на сайта на Регионалната библиотека „П. К. Яворов", Бургас. - http://www2.burglib.org/html/Karajotov/mysite3/index.htm

образци авторът прави опит за възстановяване на цялостната картина на живот в средновековна Тракия и за нейния административен статут спрямо Византия.

В том 4 на Историкии намира място и представянето на нумизматичен материал от епохата на Второто българско царство. Публикувани са нови образци от административно-жилищния комплекс в крепостта Трапезица (Хр. Харитонов, М. Долмова) и от разкопките на Провадийската крепост (Н. Митев), които хвърлят допълнителна светлина върху историята на периода XII-XIV в.

В отделна група могат да се обособят материалите от областта на византийската сфрагистика. Иван Йорданов публикува печати от крепостта „Калето" при с. Злати войвода, Сливенска област. Преобладават екземплярите от втората половина на XI в., което според автора се дължи на дислоцирането в тази крепост на голям византийски гарнизон за охрана на областта. Женя Жекова (РИМ-Шумен) анализира три сфрагистични паметника от първата половина на X в., които според нея дават основание да се смята, че при шуменското село Черенча е съществувал владетелски извънстоличен център.

Аналитичен характер има и работата на Николай Кънев от ВТУ. В своята статия той задълбочено разглежда еволюцията на византийската титла патрикия-зости и проследява нейното развитие в периода IX-XI в. На базата на публикувани сфрагистични паметници са представени и няколко от най-значимите личности, носили тази титла във владетелския двор в Константинопол.

Третият раздел в юбилейния сборник е със заглавие „История и археология" и включва материали с доста широк хронологически обхват – от неолита до средата на XX век. Сред авторите тук преобладават колегите на проф. Карайотов от Катедрата по история и археология на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски", инициатор на изданието.

Интересни сведения за находки от късния неолит от крайбрежието и акваторията на бургаския залив дава Мирослав Класнаков. Представените образци свидетелстват за нивото на развитие на занаятчийското производство през тази епоха. С темата за занаятите е свързано и съобщението на Данаил Петров. В синтезиран вид той представя развитието на занаятите в древен Вавилон според законите на Хамурапи.

В изследването на Калин Порожанов се дава интересна интерпретация и анализ на един надпис, публикуван още през 1950 г. от Иван Гълъбов. Надписът свидетелства за отношенията на месамбрийците с тракийския владетел Садал, като авторът го поставя в контекста на широк кръг от въпроси, свързани с историята на балканския регион, привличайки в защита на тезите си и други интересни извори. К. Порожанов подчертава значимите приноси на проф. Ив. Карайотов в изследването на античната история.

Добре засвидетелствана на страниците на сборника е римската епоха по българските земи. Разгледани са култът към Арес-Марс (Манфред Оперман), една група преторианци от Филипопол (Иво Топалилов), темата за римските копия на гръцки оригинали (Марина Колева). В подкрепа на изказаните хипотези авторите представят богат доказателствен материал от образци на металопластиката и епиграфиката.

В своите съобщения Ст. Дончева и Н. Николов, Ст. Витлянов, К. Константинов публикуват интересни археологически находки от средновековието, а Т. Тотев отново повдига проблеми, свързани с църква № 1 от дворцовия манастир на Велики Преслав. Авторите за пореден път доказват, че в Североизточна България археологическите открития продължават и с това се предоставя нов емпиричен материал за изследване на материалната култура на средновековните българи. В публикацията на Светлозар

Стоянов е проследена историята на геодезическото и картографското документиране на столицата Велики Преслав.

С историята на България и европейския Югоизток при управлението на цар Симеон са свързани две статии. Тодор Тодоров анализира военните кампании на българския владетел в контекста на тезата за изтощаването на България вследствие на неговата военна политика, а Милен Николов отново връща читателите към една от най-знаачимите победи на българската армия през Средновековието – тази при р. Ахелой през 917 г.

В публикацията на Димчо Момчилов се проследяват събития, свързани с войната между България и Латинската империя в последните години от управлението на цар Калоян. Археологическите разкопки, проведени в североизточна Тракия, потвърждават сведенията от писмените извори за „разорени" български градове в следствие от настъплението на кръстоносната армия. Авторът прави опит да локализира района на военните действия, изтъквайки дискусионния характер на археологическите свидетелства и на историографските интерпретации.

Периодът на Българското възраждане е изследван в публикацията на Иван Русев, в която се проследява европейското търговско „присъствие" в Бургас и свързаното с него настъпване на „модерността" в черноморския град през XIX век. Въз основа на богат документален материал (основно консулски документи от архива на министерството на външните работи на Франция) авторът създава своеобразна „миниистория" на Бургас през Възраждането и в първите следосвобожденски десетилетия, представяйки погледа на чужденеца към миналото на този край.

В раздел „История и археология" са включени три публикации, свързани с историята на отминалия XX век. Ася Атанасова изследва в рамките на няколко страници мястото на Женева в началото на века в руското социалдемократическо движение и в обособяването на меншевизма в РСДРП. Росица Ангелова разглежда партийните проекти за промяна на Търновската конституция в навечерието и по време на Петото велико народно събрание (1910-1911 г.). В своята публикация Стефан Минков представя взаимоотношенията между българите и съглашенските войници и офицери, непосредствено след края на Първата световна война.

Последната статия в сборника е свързана с етнологията. Ивелина Ефтимова изследва традиционната култура на българския народ през призмата на половите различия. В своята публикация тя проследява влиянието на играчките върху женските и мъжките модели на поведение.

В последните години сборниците с общо наименование *Историкии* се утвърдиха като авторитетно, периодично излизащо издание на катедра „История и археология" в Шуменския университет. На страниците им публикуват не само колеги от катедрата, но и изследователи от други научни институции в страната и чужбина. Мога единствено да пожелая на колегите, това издание да продължи създадената традиция, която легитимира, надявам се в положителна светлина, катедрата пред научната общност. А на юбиляра проф. д.и.н. Иван Карайотов пожелавам творчески успехи в следващите десетилетия.

СПИСАНИЕ, ИЗДАДЕНО С ГОЛЯМ ЕНТУСИАЗЪМ

Константин Константинов

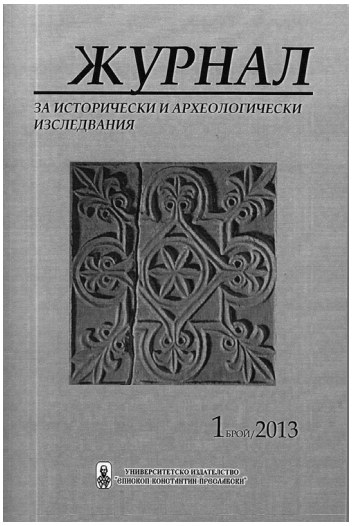

Журнал за исторически и археологически изследвания, брой 1. Отг. редактор проф. д.и.н. Веселин Великов. Шумен, 2013, 132 с.

Издаването на научно списание у нас през последните години е трудна и отговорна задача. От една страна за целта е необходим екип от специалисти, които прецизно да рецензират постъпилите материали в съответните научни области. Друг сериозен проблем е финансовото осигуряване на средства за предпечатна подготовка и издателска дейност. Всички тези обстоятелства определят положителното отношение към появата в българската периодика на Журнал за исторически и археологически изследвания, издание на Университетското издателство „Епископ Константин Преславски".

Първият брой на научното списание съдържа общо десет статии на български език. Структурирани хронологически, те обхващат проблеми от основните етапи в развитието на историческата и археологическата наука.

Разделът „Праистория" в Журнала е представен от статията на Петър Минков „Керамични фрагменти от раннобронзовото селище до Езеро с белези на керамичния стил на култура Коцофени". В нея магистърът археолог от Софийския университет прави опит за разглеждане на връзката между керамичните комплекси в културите Езеро и Коцофени от ранната бронзова епоха (РБЕ). Макар и разработена на базата на единични фрагменти, в статията на П. Минков детайлно са представени стиловите особености на украсата от релефни пъпки върху кани и амфори от РБЕ, което би могло да послужи като основа за по-нататъшни изследвания в тази насока.

В раздел „Античност" в брой първи на научното списание със свои статии участват доц. д-р Иво Топалилов и проф. д.и.н. Иван Карайотов. Първият засяга проблема за римската стратегия Бесика, чийто териториален обхват е обект на дискусии в научната литература. В своя материал Топалилов поставя под съмнение утвърденото становище, че Филипопол е център на въпросната стратегия. Съжденията му се основават на липсата на свидетелства за завръщащи се в града след края на военната служба бески ветерани, както и на липсата на данни за регулярно изпращане в Мизенския и Равенския флот на жители на Филипопол. В замяна на отхвърлената хипотеза, авторът аргументирано предлага районът на Родопите като евентуален географски ареал на разпространение на стратегия Бесика през римската епоха.

Другият материал в този раздел е на проф. д.и.н. Иван Карайотов. Той разглежда ранната история на черноморската колония Анхиало на базата на наличния изворов и епиграфски материал. Акцентът в работата на проф. Карайотов пада върху античния период, като се отделя специално внимание на значението на солодобива за развитието на града в древността.

Проблемите на Българското средновековие са най-добре застъпени на страниците на първи брой на Журнала. Към този раздел се отнасят общо четири статии, посветени на архитектурата и изкуството на Първото и Второто българско царство. Доц. д-р Стела Дончева от НАИМ-БАН, Филиал-Шумен представя задълбочен анализ на математическите зависимости и геометричните отношения предимно в градежите на храмовете от ранното Средновековие. Благодарение на солидния си опит в изследваната проблематика авторката доказва по убедителен начин наличието на солидна теоретична основа от страна на средновековните архитекти и строители в областта на точните науки.

В същия раздел намира място и статията на Тодор Петров „Развитие и роля на българското образование през Средновековието". В нея младият автор разглежда условията, в които се заражда и развива българското образование. На преден план е поставена икономическата и религиозната организация на обществото, както и ролята на християнизацията и на създаването на славянската книжнина за появата на българското училище. Проследени са отделните етапи в развитието на просветата в различните средновековни школи и центрове по българските земи – Плиска, Преслав, Охрид, Търновград.

По-нетрадиционен подход в изследването на средновековната българска култура предлага д-р Георги Ковачев. Изследването му се основава на сравнителен анализ между почвения състав в Североизточна Тракия през IV-VI и XIII-XIV в. Авторът детайлно разглежда броя и разположението на крепостите и селищата върху определен тип почви, което му дава възможност да прави изводи за значимостта на отраслите на стопанския живот през съответните периоди.

Към края на българското средновековие се отнася и статията на Невян Митев от филиала на НВИМ във Варна. В нея авторът се спира накратко на проблема за преминаването на османските войски през Проливите през есента на 1444 г. и съобщаването на този факт в лагера на полско-унгарския крал Владислав III Ягело. Според Митев надделяват доказателства в полза на твърдението, че това е станало при Петричкото кале (дн. с. Разделна, Провадийско), което е в противовес на утвърденото досега в българската историография място – крепостта Овеч.

Раздел „Възраждане" в Журнала за исторически и археологически изследвания включва статията на Милена Драгнева от Историческия музей, Провадия. Авторката разглежда атмосферата на един от големите пазари по българските земи през XVI-XVIII в. – провадийския. На базата на исторически сведения са представени подробни данни както за етническия, така и за стопанския облик на ежеседмичните сбирки, които допълват картината на градския бит през посочения период.

На проблемите на новата и най-новата история са посветени материалите на доц. д-р Росица Ангелова и на Симеон Кулиш. Ръководителят на Катедрата по история и археология при Шуменския университет обнародва в своята статия неизвестни досега спомени на Младен Синигерски – просветен и обществено-политически деец на Третата българска държава. Издиреният от доц. Ангелова архивен материал представлява ценен източник за политическата криза от 1886-1887 г. и нейното отражение върху русофилските течения в района на Кутловица (дн. Монтана).

Ролята на Балканите в политиката на СССР е изведена на преден план в работата на С. Кулиш. Като магистър по изследваната проблематика, авторът се спира подробно на борбата на Великите сили за формиране на сфери на влияние в първите години след края на Втората световна война. Кулиш разглежда не само политическата, но и икономическата обстановка на Балканите, намерила израз в появата на мощни организации като СИВ и Варшавския договор.

Широкият спектър на проблемите, засегнати на страниците на Журнала, се допълва и от една практическа разработка. Музейният специалист Красимира Сандева представя резултатите от извършената реставрация на котва с подвижен оловен щок и оловна скоба от вътрешната експозиция на Военноморския музей, Варна. Подробно са описани отделните етапи на работа, конкретните химични и физични интервенции, което прави статията й полезно четиво при бъдещи консервационно-реставрационни дейности на подобен род музейни експонати.

Направеният кратък преглед на материалите в брой 1 на Журнала за исторически и археологически изследвания дава поводи за оптимизъм. Пред читателя стои едно научно списание със значими теми в областта на националната и световната история и археология. Като известна слабост на изданието може да се отчете единствено недобрата техническа редакция и оформление на част от материалите. Подобряването на прецизността в тази насока би допринесло за утвърждаването на Журнала сред българската научна периодика.

НОВО ИЗСЛЕДВАНЕ ВЪРХУ ПРОБЛЕМИТЕ НА ХРИСТИЯНСКОТО ИЗКУСТВО И ЛИТУРГИКАТА

Галя Йорданова

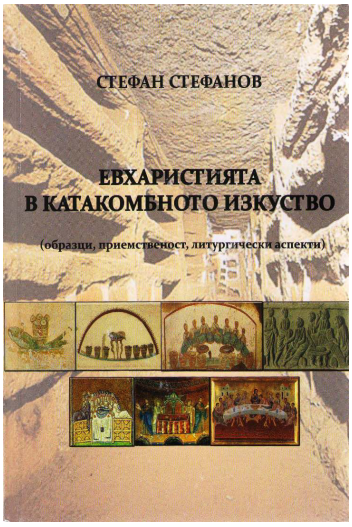

Стефан Стефанов. Евхаристията в катакомбното изкуство (образци, приемственост, литургически аспекти). София: Тола ЕООД, 2012

Монографията Евхаристията в катакомбното изкуство (образци, приемственост, литургически аспекти) разглежда въпроси от християнското изкуство от времето на катакомбния му период, както и значението на самите изображения в литургичен аспект. Акцент се поставя върху художествените изображения, свързани със Светата Евхаристия, която присъства като тема в паметниците на катакомбната живопис и отчасти в саркофазната пластика. Като използва историко-изкуствоведческия подход, авторът, проследява приемствеността между раннохристиянските евхаристийни образци, иконографското им развитие и рефлексии в литургическата практика. Разглежданите въпроси са свързани с богословска, археологическа и иконографска проблематика, която дава отговор за значението на фреските в катакомбите в живота на първите християни. Затова катакомбните евхаристийни изображения могат да бъдат правилно представени на съвременния християнин.

Монографията започва с първа глава със заглавие: „Евхаристия и свещени образи". В нея авторът подчертава фундаменталното положение в учението на Църквата за Евхаристията като истинска и безкръвна жертва. Обстойно се проследява връзката между тайнството Евхаристия и свещените изображения. Задълбочено внимание се отделя на богословските аспекти на почитането на свещените образи. Засягат се въпросите за иконопочитанието до Седмия вселенски събор и след него. Разгърнато е представено богословието на иконата и нейното място в богослужебно-евхаристиен аспект.

Във втора глава, озаглавена „Древнохристиянското катакомбно изкуство", се тематизира идеята за древнохристиянските катакомби като места за богослужение и погребения. След семантично изясняване на понятието „катакомба" авторът продължава разсъжденията си върху особеностите на символичните, условни изображения, както и установяването в традицията на прототипа на образа. С цветен снимков материал, придружен с анализ, са представени най-известните образци както на символичните, така и на реалистичните изображения в катакомбното изкуство.

В третата глава „Евхаристийни катакомбни изображения – образци, приемственост, литургически аспекти" на монографичния труд на гл. ас. д-р Стефан Стефанов са разгледани катакомбни изображения с подчертано евхаристиен характер. Акцентът е поставен върху приемствеността и литургическите аспекти на тези катакомбни образци. Богатият илюстративен материал допълва и онагледява анализираната проблематика.

Монографичният характер на изследването позволява детайлно да се проследят, проучат и представят взаимовръзките и приемствеността между раннохристиянските евхаристийни сюжетни композиции и иконографските им аналози през вековете. Изводите, направени в книгата, се основават на здравите основи на Православието и непоклатимите истини на Свещеното Писание. Затова монографията „Евхаристията в катакомбното изкуство (образци, приемственост, литургически аспекти)" е ценен помощник на всички, които се интересуват от проблемите на християнското изкуство и литургика